

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Sosyal Psikoloji Anabilim Dalı

GERÇEKLİĞİ İNŞA ETKİNLİĞİ OLARAK

SOSYAL KARŞILAŞTIRMA

“Sosyal Karşılaştırma Süreçlerinde Gerçekçi ve Kurgusal Karşılaştırma Enformasyonu
Kullanma Eğilimlerinin İncelenmesi”

DOKTORA TEZİ

İ. Mert TEKÖZEL

DANIŞMANI : Prof. Dr. Nuri BİLGİN

İZMİR-2007

Ege Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne sunduğum “Gerçekliği İnşa Etkinliği Olarak sosyal Karşılaştırma: Sosyal Karşılaştırma Süreçlerinde Gerçekçi ve Kurgusal Karşılaştırma Enformasyonu Kullanma Eğilimlerinin İncelenmesi” adlı doktora tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

İ. Mert Teközel

ÖNSÖZ

Öncelikle bu çalışmanın hazırlanmasında ve son halini almasında çok önemli katkıları bulunan, dilin kullanımından bilimsel argümanların en uygun şekilde ifade edilmesine, ölçme araçlarının oluşturulmasından elde edilen sonuçların tartışılmasına her konuda yardımına başvurduğum, bütün bunların ötesinde, sahip olduğu birikim ve bilgelik sayesinde kendisiyle tanıştığım günden bu yana dünyaya bakışımı zenginleştiren, ilk günden bu yana benim için bir bilim insanı prototipi olan, danışmanım ve sevgili hocam Prof. Dr. Nuri Bilgin'e çok teşekkür ederim.

Ayrıca sosyal psikoloji serüvenimde hep yanımda olan, bölümde yürüttüğü araştırmalar sayesinde bana deneyim kazanma fırsatı tanıyan, bitmez tükenmez tartışmalarımdan sıkılmadan benimle tartışan, kimi zaman aşırılıklarına katlanan, desteğini, sevgisini ve onayını almayı her zaman çok önemseydiğim ve bunları benden hiç esirgemeyen sevgili hocam Prof. Dr. Melek Göregenli'ye,

Tez izleme kurulunda yer alan ve her zaman görüş ve önerileriyle beni yönlendiren sevgili hocam Prof. Dr. Yurdal Topsever'e;

Tez jürimde bulunma inceliğini ve özverisini gösteren Prof. Dr. Selim Hovardaoğlu'na;

Bu çalışmanın tasarlanmasında, araştırma deseninin oluşturulmasında, verilerin analiz edilmesinde ve nihayet bulguların yorumlanmasında her an danıştığım, desteğini ve bana olan güvenini her zaman hissettiğim, bu nedenle de gururlandığım değerli hocam Doç. Dr. Sonia Amado'ya;

Araştırmanın deneysel prosedürünün oluşturulmasında bana yardım eden, deneysel görevlerin bilgisayar ortamında yapılandırılmasını sağlayan, araştırmanın her aşamasında neredeyse benim kadar çok çalışan, ancak bütün bunları kendine has büyük bir alçakgönüllülükle yapan, kendisiyle tanışmış olmaktan ve birlikte çalışmaktan büyük onur duyduğum çok değerli meslektaşım ve arkadaşım Arş. Gör. Osman İyilikçi'ye;

Yalnızca deneyci olarak çalışmak ve araştırmayla ilgili yardıma ihtiyaç duyduğum her konuda bana destek olmakla kalmayıp, tezimi hazırlarken aksatmak zorunda kaldığım görevlerimi de sırtlanan, bunu sahip olduğu donanımla çok da başarıyla yapan, ama her şeyden öte, içtenliği ve sevgisiyle bana yalnız olmadığımı hissettiren çok sevgili meslektaşım ve arkadaşım Psikolog Nevin Solak'a;

Her zaman olduğu gibi sıkışık zamanlarımda yardımına koşan, her zaman güvenebileceğimi bildiğim ve yetişmesine bir miktar da olsa katkıda bulunmuş olmaktan mutluluk duyduğum meslektaşım ve arkadaşım Psikolog Alp Giray Kaya'a;

Araştırmanın uygulama ve veri yönetimi dahil olmak üzere çok çeşitli aşamalarında son derece başarılı bir performansla ve büyük bir özveri ile çalışan, beni hiçbir zaman hayal kırıklığına uğratmayan ve psikoloji biliminin geleceği konusunda beni umutlandıran, psikoloji öğrencileri Aslı Doğan, Aysun Yılmaz, Pınar Şener, Özge Çiragül, İrem Umuroğlu, Ürün Perçin ve İnci Birincioğlu'na;

Sıfat listelerinin oluşturulmasında bana yardım eden değerli hocam Prof. Dr. Oya Somer'e ve yargıcı olarak görev yapan Arş. Gör. Gökçen Başaran'a;

Yaşamımın son iki yılında bilimsel iddialarımı arttırmama yardımcı olan ve beni motive eden, kendisiyle tanışmayı bir şans olarak gördüğüm çok değerli hocam Yard. Doç. Dr. Hakan Çetinkaya'ya;

Son olarak da, yetiştiğim çevrenin sınırlarını aşmam konusunda beni her zaman teşvik eden anneme, hep arkamda olduklarını hissettiren babam ve kardeşime çok teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

	<u>sayfa</u>
YEMİN BELGESİ	i
TUTANAK	ii
ÖNSÖZ	iii
ŞEKİLLERİN LİSTESİ	vii
TABLoların LİSTESİ	viii
GRAFİKLERİN LİSTESİ	ix
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

SOSYAL KARŞILAŞTIRMA

I.1. Klasik Sosyal Karşılaştırma Kuramı	4
I.2. Sosyal Karşılaştırmaların Önemi: Objektif ve Sosyal Ölçütler Sorunu	5
I.3. Sosyal Karşılaştırmalarda Hedef Seçimi	7
I.4. Otomatik Sosyal Karşılaştırma	10
I.5. Sosyal Karşılaştırma Yapma Nedenleri	13
I.5.1. Kendini değerlendirme ihtiyacı	14
I.5.2. Kendini geliştirme ihtiyacı	17
I.5.3. Benliğini güçlendirme veya benliğini olumlu görme ihtiyacı	18
I.5.4. İlişki kurma ihtiyacı	19

II. BÖLÜM

İNŞA EDİLMİŞ SOSYAL KARŞILAŞTIRMALAR

II.1. Kelley'in Atıf İlkeleri Bağlamında Sosyal Karşılaştırma Süreçleri	23
II.1.1. Yeteneklerin Karşılaştırılması	24
II.1.2. Kanaatlerin Karşılaştırılması	26
II.1.2.1. İnançların Karşılaştırılması	27
II.1.2.2. Değerlerin veya Tutumların Karşılaştırılması	28
II.1.3. Sosyal Gerçekliğin Tahrif Edilmesinden Sosyal Gerçekliğin İcat Edilmesine	31

III. BÖLÜM

SAĞLIK RİSKİ TAŞIYAN DAVRANIŞLARDA PROTOTİP/İSTEKLİLİK MODELİ

III.1. Sağlık Riski Taşıyan Davranışlarda İsteklilik	47
III.2. Sağlık Davranışlarına İlişkin Prototipler	53
III.2.1.Risk Prototiplerinin Oluşumu	55
III.2.2.Pozitif ve Negatif İmajlar	57
III.2.3.Sosyal İmajlar ve Riskten Kaçınma Davranışları	61

IV. BÖLÜM

BELLEK HATALARI VE YANLIŞ BELLEK OLGUSU

IV.1. Bellek Hataları-Prototipler İlişkisi	68
---	-----------

V. BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN MODELİ VE HİPOTEZLER

V.1.Açık Ölçüm – Örtük Ölçüm Problemi	73
V.2.Prototip Olumluluğuna İlişkin Örtük Bir Ölçüm Olarak Yanlış Bellek	74
V.3.Prototip Olumluluğu: Mutlak mı? Göreli mi?	75
V.4.İmgeleme Sıklığı	76
V.5.Hipotezler	79

VI. BÖLÜM

ÖN ÇALIŞMA: DENEYDE KULLANILACAK SIFAT LİSTESİNİN OLUŞTURULMASI

VI.1. Katılımcılar ve İşlem	82
VI.2. Kullanılan Ölçme Aracı	83
VI.3. Bulgular	84

VI.3.1. Örneklemen özellikleri	84
VI.3.2. “Tipik bir sigara içen genç”i en iyi tanımlayan sıfatlar	85
VI.3.3. “Tipik bir sigara içmeyen genç”i en iyi tanımlayan sıfatlar	89
VI.4. Tartışma	92

VII. BÖLÜM

DENEY: “SİGARA İÇEN” VE “SİGARA İÇMEYEN” PROTOTİPLERİNDE DAVRANIŞ - PROTOTİP OLUMLULUĞU İLİŞKİSİNİN ÖRTÜK ÖLÇÜMLERLE SINANMASI

VII.1. Katılımcılar	94
VII.2. İşlem	94
VII.2.1. Deney koşulu	94
VII.2.2. Kontrol koşulu	98
VII.3. Ölçümler	98
VII.4. Deney deseni	101

VIII. BÖLÜM

BULGULAR

VIII.1. Örneklemen özellikleri ve tanımlayıcı istatistikler	103
VIII.2. SİGARA İÇEN prototipi için tanınan ve yanlış tanınan sıfat sayıları	103
VIII.2.1. Olumsuz-tuzak listeden yanlış tanınan sıfat sayıları	103
VIII.2.2. Olumlu-tuzak listeden yanlış tanınan sıfat sayıları	106
VIII.2.3. Olumsuz-gerçek listeden tanınan sıfat sayıları	108
VIII.2.4. Olumlu-gerçek listeden tanınan sıfat sayıları	109
VIII.3. SİGARA İÇMEYEN prototipi için tanınan ve yanlış tanınan sıfat sayıları.....	112
VIII.3.1. Olumsuz-tuzak listeden yanlış tanınan sıfat sayıları	112
VIII.3.2. Olumlu-tuzak listeden yanlış tanınan sıfat sayıları	113
VIII.3.3. Olumsuz-gerçek listeden yanlış tanınan sıfat sayıları	115
VIII.3.4. Olumlu-gerçek listeden yanlış tanınan sıfat sayıları	117

VIII.4. Sosyal Karşılaştırma Yöneliminin Risk Prototipleri ile Risk Davranışları Arasındaki İlişkiye Etkisi	120
VIII.4.1.SİGARA İÇEN prototipi için “algılanan benzerlik-isteklilik-davranış” ilişkisi	120
VIII.4.2.SİGARA İÇMEYEN prototipi için “algılanan benzerlik-isteklilik-davranış” ilişkisi	122

IX.BÖLÜM

TARTIŞMA

IX.1. Prototip sunumunun belleğe etkileri	128
IX.2. Prototip Olumluluğu: Risk Prototiplerine Karşı Riskten Kaçman Prototipleri	129
IX.3. Prototiplere Yönelik Algılanan Benzerlik: Risk Prototiplerine Karşı Riskten Kaçman Prototipleri	133
IX.4. Araştırmanın Sınırlılıkları	135
IX.5. Sonuç ve Doğurgular	137
IX.5.1. Araştırmanın Kuramsal Doğurguları	137
IX.5.2. Araştırmanın Pratik Doğurguları	138

KAYNAKLAR	142
------------------------	------------

EKLER

EK-1. Ön çalışmada yargıçlar kuruluna sunulmak üzere derlenen sıfat havuzu ...	161
EK 2. Yargıçlar kurulunun değerlendirmesi sonucunda ön çalışmada kullanılmak üzere seçilen sıfatlar	164
ÖZGEÇMİŞ	165
ÖZET	168
ABSTRACT	170

ŞEKİLLER DİZİNİ

	<u>Sayfa</u>
Şekil 1. İnsanların sosyal karşılaştırma yapma nedenleri	14
Şekil 2. Kanaat karşılaştırmanın üçlü modeli	16
Şekil 3. Goethals ve Klein (2000)'in atıf modeline göre inançların ve değerlerin sosyal karşılaştırma sürecinde benzerliğin önemi	28
Şekil 4. Prototip/İsteklilik Modeli	44
Şekil 5. Planlı Davranış Kuramı'na göre davranışın belirleyicileri	49
Şekil-6. Sigara içen prototipine benzerlik-sigara içme davranışı ilişkisinde istekliliğin aracı rolü için önerilen model	120
Şekil-7. Sigara içen prototipi için sosyal karşılaştırma yönelimi “düşük” olan grupta benzerlik-davranış ilişkisinde istekliliğin aracı rolü	121
Şekil-8. Sigara içen prototipi için sosyal karşılaştırma yönelimi “yüksek” olan grupta benzerlik-davranış ilişkisinde istekliliğin aracı rolü	122
Şekil-9. Sigara içmeyen prototipi için sosyal karşılaştırma yönelimi “düşük” olan grupta benzerlik-davranış ilişkisinde istekliliğin aracı rolü	123
Şekil-10. Sigara içmeyen prototipi için sosyal karşılaştırma yönelimi “yüksek” olan grupta benzerlik-davranış ilişkisinde istekliliğin aracı rolü	124

TABLolar DİZİNİ

Sayfa

Tablo-1.	“Tipik bir sigara içen genç”i en iyi tanımlayan sıfatların tanımlayıcılık düzeyi bakımından ağırlıklı ortalamaları	86
Tablo 2.	“Tipik bir sigara içen genç”i en iyi tanımlayan sıfatların en olumlu ve olumsuz değerlendirilenlerinin olumluluk düzeyi bakımından ağırlıklı ortalamaları	87
Tablo 3.	“Tipik bir sigara içen genç” prototipi için deneyde kullanmak üzere seçilen sıfatların tanımlayıcılık düzeyleri	88
Tablo 4.	“Tipik bir sigara içmeyen genç”i en iyi tanımlayan sıfatların tanımlayıcılık düzeyi bakımından ağırlıklı ortalamaları	90
Tablo 5.	“Tipik bir sigara içmeyen genç”i en iyi tanımlayan sıfatların en olumlu ve olumsuz değerlendirilenlerinin olumluluk düzeyi bakımından ağırlıklı ortalamaları	91
Tablo 6.	“Tipik bir sigara içmeyen genç” prototipi için deneyde kullanmak üzere seçilen sıfatların tanımlayıcılık düzeyleri	92
Tablo 7.	Sigara içen prototipi için olumsuz-tuzak listeden yanlış tanınan sıfatların ortalama ve standart sapmaları	104
Tablo 8.	Sigara içen prototipi için olumlu-tuzak listeden yanlış tanınan sıfatların ortalama ve standart sapmaları	106
Tablo 9.	Sigara içen prototipi için olumsuz-gerçek listeden tanınan sıfatların ortalama ve standart sapmaları	108
Tablo 10.	Sigara içen prototipi için olumlu-gerçek listeden tanınan sıfatların ortalama ve standart sapmaları	110
Tablo 11.	Sigara içmeyen prototipi için olumsuz-tuzak listeden yanlış tanınan sıfatların ortalama ve standart sapmaları	112
Tablo 12.	Sigara içmeyen prototipi için olumlu-tuzak listeden yanlış tanınan sıfatların ortalama ve standart sapmaları	114
Tablo 13.	Sigara içmeyen prototipi için olumsuz-gerçek listeden tanınan sıfatların ortalama ve standart sapmaları	116
Tablo 14.	Sigara içmeyen prototipi için olumlu-gerçek listeden tanınan sıfatların ortalama ve standart sapmaları	118

GRAFİKLER DİZİNİ

Sayfa

Grafik-1	Sigara içen prototipi için deney grupları ve kontrol grubunun sigara içip içmemelerine göre olumsuz-tuzak listeden yanlış tanıdıkları sıfatların ortalamaları	105
Grafik-2.	Sigara içen prototipi için deney grupları ve kontrol grubunun sigara içip içmemelerine göre olumlu-tuzak listeden yanlış tanıdıkları sıfatların ortalamaları	107
Grafik-3	Sigara içen prototipi için deney grupları ve kontrol grubunun sigara içip içmemelerine göre olumsuz-gerçek listeden tanıdıkları sıfatların ortalamaları	109
Grafik-4.	Sigara içen prototipi için deney grupları ve kontrol grubunun sigara içip içmemelerine göre olumlu-gerçek listeden tanıdıkları sıfatların ortalamaları	111
Grafik-5.	Sigara içmeyen prototipi için deney grupları ve kontrol grubunun sigara içip içmemelerine göre olumsuz-tuzak listeden yanlış tanıdıkları sıfatların ortalamaları	113
Grafik-6.	Sigara içmeyen prototipi için deney grupları ve kontrol grubunun sigara içip içmemelerine göre olumlu-tuzak listeden yanlış tanıdıkları sıfatların ortalamaları	115
Grafik-7.	Sigara içmeyen prototipi için deney grupları ve kontrol grubunun sigara içip içmemelerine göre olumsuz-gerçek listeden tanıdıkları sıfatların ortalamaları	117
Grafik-8.	Sigara içmeyen prototipi için deney grupları ve kontrol grubunun sigara içip içmemelerine göre olumlu-gerçek listeden tanıdıkları sıfatların ortalamaları	119

GİRİŞ

Son yıllarda, sosyal karşılaştırma alanında iki önemli gelişme dikkati çekmektedir. Bunlardan biri örtük sosyal biliş (*implicit social cognition*) çalışmalarından esinlenen bazı araştırmacıların (Gilbert, Giesler ve Morris, 1995; Dunning ve Hayes, 1996; Dunning, 2000; Stapel ve Blanton, 2004; Stapel ve Suls, 2004; Stapel ve Marx, 2006) sosyal karşılaştırmalara girmenin bazı örtük formlarının mevcut olabileceğini göstermesidir. İkinci gelişme ise sosyal karşılaştırmalara girmek için aktüel veri kullanmanın şart olmadığını, bireyler tarafından inşa edilmiş hedeflerle sosyal karşılaştırmalara girilebileceğini gösteren bir araştırma programının ortaya çıkmasıdır (Taylor, Wood ve Lichtman, 1983; Goethals, Messick ve Allison, 1991; Goethals ve Klein, 2000).

Birinci grupta yer alan araştırmacılar, bireylerin sosyal karşılaştırma enformasyonuna otomatik yanıtlar verdiklerini, hatta eşik altı sosyal karşılaştırma uyaranlarının bireylerin benlik değerlendirmeleri üzerinde etkili olduğunu göstermişlerdir. Böylece sosyal karşılaştırma etkinliğinin örtük bilişsel süreçleri de kapsadığını ortaya koymuşlardır. İkinci grupta yer alan araştırmacılar ise tamamen farklı bir paradigmadan, atıf kuramlarından hareketle, sosyal karşılaştırma sürecinde, sosyal gerçekliğin nasıl değiştirildiğini, hatta yeniden icat edildiğini gösteren çalışmalar yürütmüşlerdir.

Gibbons ve arkadaşları ise bu iki grubun görüşlerini bütünleştiren yeni bir model oluşturmuşlardır (Gibbons ve Gerrard, 1997). Prototip / İsteklilik (*Prototype / Willingness*) Modeli adını verdikleri bu modelden hareketle, ergenlerin ve genç yetişkinlerin sağlık açısından riskli davranışlarını inceleyerek, bu davranışların yalnızca mantıklı (*reasoned*) düşünce süreçleriyle anlaşılamayacağını savunmuşlardır. Onlara göre, gençlerin risk davranışlarına girme nedenleri, tutum ve niyetler gibi sistematik düşünce öğeleriyle ancak kısmen açıklanabilir. Oysa bu davranışların çoğu gençler tarafından üzerinde ayrıntılı bir şekilde düşünmeden yapılmaktadır. Gençlerin nasıl bir “risk alan kişi” imajına veya prototipine sahip olduğu (olumlu-olumsuz), risk almanın mümkün olduğu bir ortama girdiklerinde nasıl davranacaklarını belirleyen bir unsurdur. Bu risk prototipleri, üzerinde ayrıntılı bir biçimde düşünülerek oluşturulan yapılar olmaktan ziyade, deneyimlerle ilişkilidirler ve herhangi bir çaba harcanmadan sosyal etkileşimlerin kaçınılmaz bir sonucu olarak kendiliğinden oluşmuş periferel bilişsel öğelerdir. Olumlu bir risk prototipine sahip olmak, risk davranışlarını arttırırken, olumsuz bir risk prototipine sahip olmak risk davranışlarından kaçınmayı getirmektedir.

Öte yandan olumluluk tek belirleyici değildir. Bireyin prototip ile kendisi arasında kurduğu ilişki, risk davranışlarının bir diğer belirleyicisidir. Prototiple benlik arasında algılanan benzerlik, riskin kabul edilebilirliğinin de ölçüsüdür. Prototiple benzerlik veya farklılık algılanması, örtük bir sosyal karşılaştırma etkinliğini içerir. Bu anlamda birey, aktüel bir karşılaştırma hedefi kullanmadan, yalnızca kafasında mevcut olan bir hedefle sosyal karşılaştırma yapmaktadır. Yani risk prototipleri bireyin önceki deneyimlerinin, psiko-sosyal ilgilerinin sonucu olarak inşa edilmiş bir sosyal karşılaştırma hedefidir. Böylece hem örtük sosyal karşılaştırmalara girme, hem de sosyal karşılaştırmaları gerçek bir hedef kullanmadan zaten zihinlerinde mevcut olan prototiplerle gerçekleştirme fikirlerini bir araya getiren P/I modeli, sosyal karşılaştırma alanında yeni bir araştırma programını başlatmıştır.

Bu yaklaşım, yukarıda sosyal karşılaştırma alanındaki gelişmelerin beslendiği kaynaklardan biri olduğuna değindiğimiz, örtük sosyal biliş çalışmalarıyla da ilişkili görünmektedir. Örtük sosyal biliş, “*geçmiş deneyimlerimizin zihnimizde bıraktığı birtakım izlerin, biz bu deneyimleri hatırlamasak veya yanlış hatırlasak bile, bazı performanslarımız üzerinde etkileri olabildiğini*” (Greenwald ve Banaji, 1995 sf. 4-5) gösteren görgül verileri açıklamak üzere geliştirilmiş bir kavramdır. Örtük bellekten yanlış belleğe, izlenimlerin oluşumundan şema veya prototip geliştirmeye, örtük tutumlardan stereotipler vasıtasıyla yapılan sosyal muhakemelere kadar çok çeşitli alanlardan gelen kanıtlar, zihnimizin uyarılar karşısında, aktif olarak farkında olmadığımız, ancak geçmiş deneyimlerimiz tarafından şekillendirilen düzenli yanıtlar oluşturma kapasitesini ortaya koymaktadır. Bu temelde, duygu, düşünce ve davranışlarımızın, yalnızca üzerinde bilinçli olarak düşündüğümüz merkezi veya sistematik bilişsel süreçler tarafından değil, aynı zamanda üzerinde düşünmeksizin yanıtlar oluşturmamıza yarayan periferik veya heuristik bilişsel süreçler tarafından da yönetildiği söylenebilmektedir (Petty ve Cacioppo, 1986; Greenwald ve Banaji, 1995).

Bu olgu, aynı zamanda açık tutumlar (*explicit attitudes*) ile davranışlar arasında kimi zaman gözlenen farklılıkların da açıklanmasına yardımcı olabilecek bir açıklama çerçevesi sunmaktadır. Örneğin günümüz toplumlarında damgalanmış (*stigmatized*) bir grup olan sigara içenler ile damgalanmamış bir grup olan vejetaryenleri, örtük/açık tutumları ile davranışları arasındaki uyuma bakımından karşılaştıran Swanson ve arkadaşları, toplumsal olarak damgalanmış grupların, açık tutumları ile davranışları arasında, örtük tutumları ile davranışları arasında olduğundan daha fazla uyum olduğunu; buna karşılık damgalanmamış

grupların açık ya da örtük tutumları ile davranışları arasındaki uyum düzeyinin eşit olduğunu göstermişlerdir (Swanson, Rudman ve Greenwald, 2001).

Bu çalışmada öncelikle sosyal karşılaştırma kuramının, sosyal biliş alanına doğru yönelme serüveni ele alınacak, inşa edilmiş sosyal karşılaştırma süreçleri ile Prototip / İsteklilik modeli tanıtılacak, ardından yanlış bellek olgusu ele alınarak, yanlış belleğin Prototip / İsteklilik modelinin bazı savlarını incelemek için uygunluğu tartışılacak ve son olarak genç yetişkin bir örneklemede, yanlış belleğin prototip olumluluğunu ölçmek amacıyla kullanıldığı görgül bir araştırmanın bulguları sunulurken, araştırma sonuçları ve araştırmanın olası doğurguları adı geçen kuramsal yaklaşımların ışığında tartışılacaktır.

I. BÖLÜM

SOSYAL KARŞILAŞTIRMA

I.1. Klasik Sosyal Karşılaştırma Kuramı

Sosyal Karşılaştırma Kuramı, 1950'lerde bireyin kendini değerlendirmesi olgusunu anlamaya çalışan bir kuram olarak doğmuştur. Festinger'e (1954) göre insanda kanaatlerini ve yeteneklerini değerlendirmeye yönelik evrensel bir dürtü bulunur. Geçerli olmayan kanaatlere sahip olmak veya yeteneğini yanlış değerlendirmek çoğu zaman olumsuz sonuçlar getireceği için bu değerlendirmeler elden geldiğince doğru, objektif ve gerçekçi olmalıdır. Bu nedenle insanlar, değerlendirme yaparken öncelikle fiziksel standartlar ararlar. Değerlendirmelerini eğer başarabilirlerse sosyal olmayan ölçütler kullanarak yapmaya çalışırlar. Ancak kesin ve objektif enformasyona ulaşmak her zaman mümkün değildir. İşte bu objektif standartların var olmadığı durumlarda insanlar, kendi kanaat ve yeteneklerini başka insanların kanaat ve yetenekleriyle karşılaştırarak değerlendirme için gerekli bilgiye ulaşırlar. Bu süreçte *sosyal karşılaştırma süreci*, elde edilen enformasyona da *sosyal karşılaştırma enformasyonu* denir.

Festinger'e (1954) göre insanlar, kendi kanaat ve becerilerini değerlendirirken karşılaştırmalar yapmak üzere kendilerine benzer olan diğerlerini seçerler. Aslında bu iddia, insanların mümkün olduğunca doğru ve objektif değerlendirmeler yapmaya çalıştıkları iddiasıyla yakından ilişkilidir. Bireyin doğru ve geçerli bir değerlendirme yapma amacına hizmet edebilecek, teşhis edicilik (*diagnostic*) değeri en yüksek olan karşılaştırmalar, kendisine benzeyen diğer kişilerle yapılan karşılaştırmalardır. Bireyin kendisinden çok yüksek veya çok düşük bir beceriye sahip olan kişilerle yaptığı karşılaştırmaların, kişinin yetenek düzeyinin gerçekte ne olduğu hakkında bilgi sağlaması beklenemez. Benzer şekilde bireyden çok farklı karakterdeki bir kişinin de, bireyin kanaatlerinin doğruluğu hakkında bilgi sağlaması mümkün değildir. Burada akla en yakın çözüm, bireyin kanaat veya yeteneği hakkında doğru bir yordama yapmasına izin verecek, teşhis edicilik düzeyi yüksek bir karşılaştırma hedefinin seçilmesi, yani kendisine benzer olan diğerleri ile karşılaştırmalara girmesidir. Ancak Festinger (1954) Batılı kültürlerde bireysel başarıya verilen önem sebebiyle, yeteneklerin karşılaştırıldığı durumda kişilerin benzer olanlardan ziyade kendilerinden biraz daha iyi durumda olan kişilerle karşılaştırma yapmayı tercih etme eğiliminde olduğunu da belirtmiştir. Festinger'in yetenekler planında yukarı doğru karşılaştırma yapma eğiliminin kültür tarafından belirlenebileceğini düşünmesinin sebebi, *her*

zaman daha iyi olmaya çalışma gibi bireysel başarının değerini vurgulayan bir değerler sisteminin Hopi yerlileri gibi bazı topluluklarda bulunmayışıdır.

I.2. Sosyal Karşılaştırmaların Önemi: Objektif ve Sosyal Ölçütler Sorunu

Günümüzde Festinger'in (1954) 'bireylerin yalnızca objektif ölçütlerle değerlendirme yapmanın mümkün olmadığı durumlarda sosyal karşılaştırmalara yöneldiği' fikri yeterince tatmin edici görülmemektedir. Goethals ve Darley'in deyişiyle burada "sosyal karşılaştırma sanki fiziksel karşılaştırmanın belki biraz eksik, yetersiz ama onun yokluğunda yine de işe yarayan bir ikamesi gibidir" (Goethals ve Darley, 1987 sf.23). Bugün birçok araştırmacı birey objektif standartlara sahip olsa bile kişinin diğerleri karşısındaki görelı pozisyonunun kişinin benlik değerlendirmeleri üzerindeki önemini sürdürdüğünü düşünmektedir (Goethals ve Darley, 1987; Klein, 1997; Wood ve Wilson, 2003).

Örneğin Klein (1997) sunduğu fotoğraf çiftlerinden estetik açıdan üstün olanın belirlenebileceğine inandırdığı katılımcılarla ilginç bir deney gerçekleştirmiştir. Katılımcıların yarısını 20 denemeden 12'sinde estetik olanı bulmayı başardıklarını söyleyerek objektif olarak başarılı olduklarına inandırmış; diğer yarısını ise 20 denemeden yalnızca 8'inde estetik olanı bulmayı başardıklarını söyleyerek objektif olarak başarısız olduklarına inandırmıştır. Buna karşılık objektif ölçütlere göre başarılı/başarısız olan katılımcılara aynı görevi icra eden diğer kişilerin performanslarına ilişkin sahte normlar vermiştir. Buna göre objektif ölçütlere göre başarısız olan katılımcıların bir kısmı grup normuna göre başarılıdır, bir kısmı ise başarısızdır. Daha açık bir ifadeyle 20 denemeden 8'ini başarıyla tamamladığına inanan deneklerin bir kısmı ortalama başarının 6,4 olduğunu, bir kısmı ise 9,6 olduğunu öğrenmişlerdir. Benzer şekilde objektif ölçütlere göre başarılı olan katılımcıların da bir kısmı grup normuna göre başarılıdır, bir kısmı ise başarısızdır. Başka bir deyişle 20 denemeden 12'sini başardığına inanan katılımcıların bir kısmı ortalama başarının 9,6 olduğunu, bir kısmı ise 14,4 olduğunu öğrenmişlerdir. Bu manipölasyon sayesinde Klein, katılımcıların öz-yeterlilik değerlendirmeleri üzerinde objektif konumlarının mı, yoksa görelı konumlarının mı daha etkili olduğunu anlamayı hedeflemiştir. Sonuçta katılımcıların kendi performanslarından memnuniyet puanları üzerinde, mutlak konumlarının değil, görelı konumlarının etkili olduğu, gözlenmiştir. Klein'a (1997) göre birey çoğu zaman belirli bir yeteneğe ilişkin objektif bir ölçüte sahip olsa bile bunun ne anlama geldiği aslında diğer insanlara göre kişinin görelı konumuna bağlıdır.

Goethals ve Darley'e göre (1987) de fiziksel ölçütler kişinin kanaatleri ve becerileri hakkında geçerli bir değerlendirme yapması için nadiren yeterli bir veri sağlar. Kişi bunu yapabilmek için çoğu zaman sosyal bir enformasyona muhtaçtır. Örneğin kişinin 100 metreyi kaç saniyede koştuğunu bilmesi koşma yeteneğinin düzeyini gösteren objektif, fiziksel bir ölçüt gibi görülebilir. Ancak bu bilgi yalnızca aynı sürede kaç kişinin koşmayı becerebildiğini bildiğimiz sürece bir anlam ifade eder. Bir kanaatin doğru olup olmadığını bilebilmek için ise neredeyse hiçbir zaman kesin ve fiziksel bir kanıt bulabilmek mümkün değildir. Goethals ve Darley'in (1987 sf. 23) deyişiyle "Monet yerine Manet'nin resimlerini tercih etmek söz konusu olduğunda sosyal olmayan bir değerlendirme ölçütü bulmak neredeyse imkânsızdır. Klein (1997), çeşitli araştırmacılara dayanarak verdiği örneklerle insanların diğerleri arasındaki görelî konumlarının objektif konumlarına kıyasla yaşam doyumunu daha iyi öngördüğünü, insanların benliklerini, objektif olarak kendilerini daha üstün hissettikleri özelliklerden ziyade, diğerlerine kıyasla kendilerini daha üstün hissettikleri özelliklerle tanımlama eğiliminde olduklarını belirtmiştir. Bunların yanı sıra görelî yoksunluk (*relative deprivation*) üzerine yapılan çalışmalar, insanların tatminsizlik duygularının, onların çeşitli olanaklardan *mutlak* yoksunluğuyla değil, ama *görelî* yoksunluğuyla yakından ilişkili olduğunu (Stouffer, Suchman, DeVinney, Star ve Williams, 1949; Cook, Crosby ve Hennigan, 1977; Olson ve Hafer, 1996) ve çeşitli dezavantajlı grupların (işsizler, zenciler, etnik topluluklar vs.) ancak kendilerini *diğerleri karşısında* dezavantajlı hissettiklerinde protesto hareketlerine yöneldiklerini göstermiştir (bkz. Brown, 1998).

Bu bulgulara risk algısı alanından bir destek de Teközel ve arkadaşlarının 4 farklı kültürden (Türk, ABD'li, Macar ve Polonyalı) 2309 ergenle yürüttükleri bir anket çalışmasından gelmiştir (Teközel, Gibbons, Piko ve Luszczynska, 2002). Çalışmanın sonuçlarına göre ABD'li gençler hariç, diğer üç kültürden gençlerin karşılaştırmalı risk algıları sigara veya alkol kullanıp kullanmamalarına göre değişirken mutlak risk algıları değişmemektedir. Yani mutlak risk değil ama görelî risk algısı gencin halihazırdaki sigara ya da alkol kullanma statüsü ile ilişkilidir.

Klein (2003a) de bireylerin kişisel güvenliklerine ilişkin değerlendirmeler yaparken yalnızca karşılaştırmalı risk enformasyonunu mutlak risk enformasyonundan daha fazla kullandıklarını göstermekle kalmamış, aynı zamanda karşılaştırmalı risk enformasyonuna (kişinin taşıdığı riske ilişkin görelî konumu) daha fazla önem verdiklerinin farkında olduklarını ve bunu daha da fazla yapmaları gerektiğine inandıklarını bulmuştur.

Araştırmacıya göre bu inanış tehlikelidir, çünkü oldukça yüksek mutlak risk düzeylerinde bile kişiler eğer görelî olarak diğerlerinden daha az risk aldıklarını düşünüyorlarsa, kendi konumlarından memnuniyet duymaya devam etmektedirler.

Objektif ölçütlerin mi yoksa sosyal karşılaştırmalardan edinilen bilgilerin mi daha önemli olduğunu hem karşılaştırma standardının seçimi, hem de karşılaştırmanın birey üzerindeki etkisi bakımından değerlendiren ve bu konuda geniş bir literatür taraması yapan Wood ve Wilson (2003) da insanların çoğu zaman objektif standartlardan sosyal karşılaştırma enformasyonunu tercih etme eğiliminde olduğunu, ayrıca sosyal karşılaştırma enformasyonunun bireyler üzerindeki etkisinin daha güçlü olduğunu ifade etmiştir.

I.3. Sosyal Karşılaştırmalarda Hedef Seçimi

Festinger'in (1954) benzerlik hipotezi de zaman içinde çok eleştiri almıştır. Bazı araştırmacılara göre bireyin belirli bir konuda sosyal karşılaştırmalardan elde edebileceği bilgi, o konuda zaten neyi bildiğine bağlıdır. Kişinin aşına olmadığı konularda benzer olmayan diğerlerinin performansı hakkında bilgi sahibi olmanın da önemi artar. Aşına olmadığı bir konuda benlik değerlendirmesi yapacak bir kişi için o konudaki mümkün performansın genişliğini göstermesi bakımından, yani o konuda başarılı ya da başarısız olmanın ne anlama geldiği hakkında ipucu vermesi bakımından *aşırı uçların* (kişinin çok üzerinde ve çok altında performans gösteren hedeflerin) önemi artar (bkz. Gruder, 1977; Wheeler, 1991; Wood ve Taylor, 1991).

Goethals ve arkadaşları Festinger'in (1954) *benzerlik hipotezini* atıf/yükleme ilkeleri çerçevesinde yeniden yapılandırmışlar ve *ilgili özellikler hipotezi* diye anılan yeni bir formülasyona ulaşmışlardır (ayrıntılı tartışma için bkz. Bölüm II.1). Buna göre belli bir kanaat veya yeteneğini değerlendirmek üzere sosyal karşılaştırmaya giren insanlar, sadece karşılaştırmaya girilen boyutta kendilerine benzer olan diğerleriyle değil, aynı zamanda karşılaştırmaya girilen boyutla ilgili olan ve kişinin performansını veya görüşlerinin doğruluğunu etkileme potansiyeli taşıyan ilgili özellikler bakımından da benzer olan diğerleriyle karşılaştırmalara girmek isterler (Goethals ve Darley, 1977; Goethals ve Darley, 1987; Goethals ve Klein, 2000).

Başka bazı araştırmacılar ise benzer olmayan kişilerle yapılan sosyal karşılaştırmanın (özellikle aşağı doğru karşılaştırmalar) bilgi sağlayıcı veya teşhis edici değeri yerine hedonik

değerine vurgu yaparak benzer olmayan kişilerle yapılan karşılaştırmaların bireyin doğru enformasyon elde etme ihtiyaçlarına değil ama hedonik ilgilerine hizmet edebileceğini savunmuşlardır (bkz. Hakmiller, 1966; Brickman ve Bulman, 1977; Wills, 1981; Taylor ve Brown, 1988; Wood ve Taylor, 1991). Örneğin, Brickman ve Bulman (1977) insanların sosyal karşılaştırmalarda hedonik bir denge gözettiklerini, bu çerçevede kendilerinden üstün kişilerle acı verici bir karşılaştırmadan kaçınma eğiliminde olduklarını belirtmişlerdir. Onlara göre sosyal karşılaştırmadan elde edilen enformasyonun adaptif değeri ile hedonik değeri arasında sürekli bir çatışma vardır ve insanlar sosyal karşılaştırmalardan elde edecekleri fayda ve ödeyecekleri bedeller açısından bir denge ararlar. Hakmiller (1966) değerlendirme yönelimli karşılaştırmaların yanı sıra, değer arttırma yönelimli karşılaştırmaların mümkün olduğunu ortaya koymuş, Wills (1981) ise bireylerin kendisinden daha kötü durumda olan kişilerle karşılaştırmalara gitmek yoluyla öznel iyi oluşlarını koruyabilecekleri ve/veya yükseltebileceklerini savunmuştur. Aşağı Doğru Karşılaştırma Kuramı adıyla anılan Wills'in (1981) yaklaşımı, benliğine yönelik bir tehdit algılayan, başına bir talihsizlik gelmiş veya herhangi bir nedenle benlik değeri düşmüş bireylerin öznel iyi oluş duygularını, benlik saygılarını, baş etme becerilerini nasıl arttırmaya çalıştıklarının anlaşılmasına yönelik çok sayıda çalışmaya kaynaklık etmiş ve çeşitli müdahale girişimlerinin oluşturulmasına katkılar sağlamıştır (bkz. Buunk, Gibbons ve Reis-Bergan, 1997). Aynı zamanda bir talihsizlik yaşayan bireylerin kendilerini, daha kötü durumda olan bireylerle karşılaştırmak suretiyle iyi hissetme eğiliminde olmalarının keşfi hasta ve kurban popülasyonlarıyla, özellikle de kronik, acı veren ya da ölümcül bir hastalığa yakalanmış bireylerle yapılan çalışmalara ağırlık verilmesine neden olmuştur (Affleck ve Tennen, 1991; Gibbons ve Gerard, 1991; Tennen ve Affleck, 1997; Wood ve VanderZee, 1997; Tennen, McKee, Affleck, 2000)¹. Bu çerçevede çalışılan kurban popülasyonlarından bazıları eklem romatizmalı hastalar, kanser hastaları, stres altındaki zihinsel ve fiziksel engelli bireyler, prematüre bebeklerin anneleri ve benzeridir (bkz. Buunk ve Gibbons, 2007; Affleck ve Tennen, 1991). Wills (1981) benliğine yönelik bir tehdit algılayan kişilerin öznel iyi oluşlarını iki yolla arttırabileceklerini belirtmiştir. Bunlardan birincisi yana doğru karşılaştırmalar (*lateral comparison*), yani kişinin kendisiyle eşit derecede kötü durumda olan kişilerle karşılaştırma yapması; ikincisi ise aşağı doğru karşılaştırmalar (*downward comparison*), yani kişinin kendisinden daha kötü durumda olan kişilerle karşılaştırma yapmasıdır. Wills (1981) ayrıca aşağı doğru karşılaştırmının aktif ve pasif olmak üzere iki temel formunun mevcut olduğundan bahsetmiştir. Buna göre aktif aşağı

¹ Ayrıca bkz. Buunk ve Gibbons, 1997

doğru karşılaştırma, diğerinin aktif olarak aşağılanması ve diğeriyse aradaki psikolojik mesafenin arttırılmaya çalışılması, hatta diğerine fiziksel veya psikolojik olarak zarar vermek suretiyle aşağı doğru bir hedefin aktif olarak yaratılması olarak tanımlanmaktadır. Wills (1981) diğerlerine psikolojik bir zarar verme aracı veya saldırganlık örneği olarak mizahın ve şakaların kullanılmasını analiz etmiştir. Pasif aşağı doğru karşılaştırma ise kişinin kendisinden daha kötü durumda olan kişilere ilişkin enformasyon arayışı içerisine girmesidir. Gibbons ve arkadaşları kişilerin kimi zaman gerçek bir aşağı doğru karşılaştırma yapmaktansa karşılaştırmalarını aşağı doğru kaydırma (*downward shift*) eğiliminde olduklarını savunmuşlardır (Gibbons, Lane, Gerrard, Reis-Bergan, Lautrup, Pexa, Blanton, 2002 ayrıca bkz. Buunk ve Gibbons, 2007). Burada kişi mutlak anlamda aşağı doğru karşılaştırma yapmayıp yalnızca tercih ettiği önceki karşılaştırma düzeyini aşağıya çekmektedir. Örneğin, kendinizi yeterli hissettiğiniz ve bu nedenle de kendinizden oldukça iyi kişilerle kendinizi karşılaştırma eğiliminde olduğunuz bir konuda olumsuz bir geri bildirim aldığınızı düşünelim. Böyle bir durumda kendi yeteneğinizi önceden tercih ettiğiniz kadar yüksek yetenek düzeyindeki birisiyle değil ama yine kendinizden yüksek düzeyde bulunan birisi ile karşılaştırabilirsiniz. Bu durumda aşağı doğru karşılaştırma yapmamış olmakla birlikte (yani yeteneğinizi kendinizden daha kötü durumda olan bir kişiyle karşılaştırmak) karşılaştırma tercihinizde aşağı doğru bir kayma olmuş demektir.

Araştırmacılara göre bunun birkaç nedeni olabilir. Birincisi Wills'in (1981) de belirttiği gibi insanlar aşağı doğru karşılaştırma yapma konusunda ikircikli (ambivalent) bir durumdadırlar. Çünkü aşağı doğru karşılaştırmalar kişide karışık duygulara neden olur. Bir yandan kendi görece olumlu konumu kişiyi rahatlatırken, diğer yandan bir başkasının başına gelen talihsizliğe sevinmek rahatsızlık verir. Bu nedenle Wills (1981), eğer benlik değerini korumanın ve lehte karşılaştırmalara girmenin başka bir yolu varsa kişinin aşağı doğru karşılaştırma yapmaktan kaçınacağını savunmuştur. Gibbons ve arkadaşlarına göre mutlak anlamda aşağı doğru karşılaştırma yapmadan, yani kendinden daha kötü durumda olan biri ile kendini karşılaştırmadan benliği korumanın bir yolu da karşılaştırma düzeyini aşağıya kaydırmaktır. Böylece kişi önceden tercih ettiğinden daha düşük konumda olan kişilerle kendini karşılaştırmakla beraber, kendinden daha kötü durumda olan kişilerle karşılaştırmaya girmemiş olacaktır. İkincisi ise kişi için mümkün olan potansiyel aşağı veya yukarı doğru karşılaştırmalar aslında kişinin karşılaştırmaya girdiği özellik bakımından gerçekte nerede durduğuna bağlıdır. Buunk ve Gibbons'ın (2007 sf.9) verdiği örnekte olduğu gibi "eğer %90'lık bir performans diliminde yer alıyorsanız zaten yapacağınız her 10 potansiyel

karşılaştırmanın 9'u aşağı doğru olacaktır. Bu durumda bulunan ve kendini stres veya tehdit altında hisseden bir kişinin yapabileceği şey aşağı doğru karşılaştırma değil, karşılaştırma tercihini daha aşağı kaydırmaktır.” Tabii bunun tam tersi de olabilir. %10'luk en kötü dilimde yer aldığını düşünen bir kişinin potansiyel karşılaştırmalarının çoğu yukarı doğrudur. Bu kişiler için ise mutlak anlamda aşağı doğru karşılaştırma yapmak neredeyse mümkün değildir. Onun yerine karşılaştırma düzeyini aşağı kaydırmak bir çözüm olabilir.

I.4. Otomatik Sosyal Karşılaştırma

Kurban veya hasta popülasyonlarıyla yapılan çalışmaların çoğu acı verici bir yukarı doğru sosyal karşılaştırmadan kaçınmak veya aktif olarak aşağı doğru hedeflere yönelmek gibi stratejiler öngörmesine rağmen, sosyal karşılaştırma olgusuna sosyal biliş yönelimli yeni açılımlar getiren bazı araştırmacılar sosyal karşılaştırmalardan kaçınmanın ne denli mümkün olduğu konusunu mercek altına almışlardır. Örneğin Gilbert ve arkadaşları bilişsel meşguliyet paradigmasından yararlanarak yürüttükleri deneylerde sosyal karşılaştırma sürecinin iki basamaktan oluştuğunu, ilk basamakta otomatik bir şekilde sosyal karşılaştırmanın yapıldığını, ikinci basamakta ise sosyal karşılaştırma vasıtasıyla elde edilen enformasyonun teşhis edicilik değerine göre karşılaştırmanın kabul edildiğini veya geçersiz kılındığını göstermişlerdir (Gilbert, Giesler ve Morris, 1995). Araştırmacılar bu deneylerde teşhis edicilik değeri düşük bir sosyal karşılaştırma enformasyonuna maruz bırakılan kişilerden bilişsel olarak meşgul edilenlerin benlik değerlendirmelerinin sunulan enformasyondan daha fazla etkilendiğini bulmuşlardır. İki basamaklı sosyal karşılaştırma sürecine göre verilen görev sırasında bilişsel olarak meşgul edilen katılımcılar, bilgi işleme kapasiteleri bloke edildiğinden ikinci basamağa geçememekte, böylece teşhis edici bir değeri olmayan enformasyonu geçersiz kılma konusunda başarısız olmaktadır.

Stapel ve Blanton (2004) tarafından gerçekleştirilen daha yeni bir çalışma ise eşik altı sunulan bir sosyal karşılaştırma enformasyonunun dahi kişilerin benlik değerlendirmeleri üzerinde etkili olduğunu göstermiştir. Stapel ve Blanton'un bu son derece ilginç çalışmasında katılımcılara tam olarak algılayamayacakları kadar kısa sürelerle çeşitli resimler (bebek veya yaşlı kişi, çekici veya itici biri, Einstein veya zeka engelli biri, Gandhi veya Hitler) gösterilmiştir; çalışma sonucunda bebek resmini gören katılımcıların, yaşlı bir kişi resmini gören katılımcılara göre kendilerini daha yaşlı; çekici olmayan bir kişinin resmi sunulanların çekici birinin resmi sunulanlara göre kendilerini daha çekici; Albert Einstein fotoğrafı sunulan katılımcıların zeka engelli bir kişi fotoğrafı sunulanlara göre kendilerini daha az zeki; Hitler

fotoğrafi sunulan katılımcıların Gandhi fotoğrafı sunulanlara göre kendilerini daha arkadaş canlısı olarak değerlendirdiklerini bulmuşlardır.

Bu çalışmalar sosyal karşılaştırmaların kişinin bilinçli bir iradesi olmaksızın ve herhangi bir çaba sarf etmesi gerekmeksizin, onun niyetlerinden bağımsız, otomatik olarak ve kendiliğinden yapıldığını; insanların çabayı, ancak karşılaştırmayı yaptıktan sonra onu geçersiz kılmak için harcadığını göstermektedir.

Blanton, “*Monitor on Psychology*” dergisine verdiği mülakatta (Winerman, 2004) yalnızca organizmanın yaşamkalımı (*survival*) için kritik bir değer taşıyan süreçlerin otomatik hale geldiğini, sosyal karşılaştırmaların kişinin sosyal dünyaya nasıl tepki vereceğini belirleyen ve bu dünyada yolunu bulmasını kolaylaştıran bir süreç olarak kritik bir değer taşıdığını iddia etmiştir. Nitekim evrimsel biyologların organizmanın yaşamkalımını ve üreme başarısını arttıran genlerin yeni kuşaklara aktarıldığı tezine paralel olarak evrimsel psikologlar da aynı işlevleri gören zihin modüllerinin veya bilişsel yapıların aktarıldığını savunmaktadır (Krebs ve Denton, 1997; Buss ve Kenrick, 1998; Buss, 1999; Evans ve Zarete, 2004). Belli bir özelliğin organizmanın yaşamkalımını ve üreme başarısını artırma gücü ise o özelliğin adaptif önemi olarak kavramlaştırılmıştır. Öte yandan kültürden kültüre değişmeyen, insan türünün tüm üyeleri tarafından paylaşılan duygu ifadeleri gibi evrensel ve genel davranış örüntüleri ile eş tercihindeki kimi cinsiyet farklılıkları veya aşık olmaya yatkınlık gibi daha karmaşık zihinsel ve davranışsal özellikler evrimsel bir perspektifle açıklanmaktadır (örn. Kenrick ve Simpson, 1997; Buss, 1999).

Sosyal karşılaştırma enformasyonunun insanlar üzerinde otomatik tepkilere neden olması, insan hayatında çok merkezi bir yer kaplaması gibi nedenlerle sosyal karşılaştırma eğiliminin evrimsel temelleri olabileceğini düşünmek mümkündür. Öncelikle Festinger kendini değerlendirme dürtüsünün evrensel olduğunu ve kesinlikle sosyal olmayan bir karakter arz ettiğini belirtmiştir (Festinger, 1954 / Nebraska Symposium on Motivation, aktaran Wheeler, 1991). Ayrıca Gilbert, Price ve Allan’a (1995) göre kendini başkaları ile kıyaslamak, filogenetik olarak çok eski, biyolojik olarak çok güçlü ve pek çok türde görülen bir özelliktir.

Bir özelliğin evrimsel olarak açıklanabilmesi onun türün devamını sağlayan işlevler görmesine, yani söz konusu özelliğin adaptif önemine bağlıdır. Sosyal karşılaştırma sürecinin evrimsel bir arka planı olabileceğini düşünen Buunk ve arkadaşları çeşitli araştırmacılara

dayanarak sosyal karşılaştırmalara girmenin çeşitli adaptif işlevlerine işaret etmişlerdir. Örneğin bireyin grup içindeki konumunu belirlemesine yardımcı olması, diğerlerinin kimi çekici bulduğu konusunda ipucu vermesi, bireyin istedik sonuçlar elde etmek üzere davranışlarını nasıl değiştirmesi gerektiğine ilişkin bilgi sağlaması (Buunk & Gibbons, 2000 sf. 495) ve grup içinde aynı konuda rekabeti ve yıkıma götüren bir uzmanlaşmayı önleyerek grup bağlılığını arttırması (Buunk & Mussweiler, 2001 sf. 470) gibi.

Buunk ve Gibbons'a (2000) göre evrimsel perspektif sosyal karşılaştırma alanının ihtiyaç duyduğu meta-teori olma potansiyelini taşımaktadır. Böyle bir meta-teori sayesinde birbirinden bağımsız ve çok farklı araştırma programları çerçevesinde elde edilen bulgular bütünleştirilebilecek, bireylerin sosyal karşılaştırma yapılarının altında yatan temel motivasyonun gerçekte ne olduğu veya sosyal karşılaştırmaların bireyler için neden bu kadar önemli olduğu gibi sorulara daha tatmin edici yanıtlar bulunabilecektir.

Anakronizme düşme tehlikesini göze alarak denebilir ki sosyal bilimler, kısmen modernizmin, kısmen de bilimsel bir disiplin olmaya çalışmanın etkisiyle kültürün ihmal edildiği bir dönemden sonra, kısmen postmodernizmin, ama daha çok da gelişen sosyo-politik olaylara (etnik-bölgesel özerklik arayışlarının meşrulaştırılması, ekonomik eşitsizliklerin kültürel faktörlerle açıklanması vs.) bilimsel meşruiyet kazandırmaya çalışma eğilimlerinin etkisiyle kültürün abartıldığı bir döneme girmiştir. Bu dönemde sosyal olguların, derinlemesine bir analize girilmeden, onları kabaca kültüre ya da kültürün basitleştirilmiş/indirgenmiş görünüşlerine bağlamak muteber hale gelmiştir. Evrimsel psikoloji insan davranışlarını açıklamaya çalışırken, muazzam bir kültürel çeşitlilik olduğunu göz ardı etmeden “kültürün ötesinde ne var” sorusunu sorarak bu kolaycılığı reddetmektedir. Kuşkusuz bu tutum, kültürün psiko-sosyal olgulardaki rolünü yadsımak anlamı taşımamakta, aksine psikolojinin bir tür ‘etnografya’ya veya folklorik malzeme derleyiciliğine dönüşmesini engelleyici, bilimsel bir subap işlevi görmektedir.

Evrimsel psikologlar, insan davranışları konusunda bir süredir –en azından sosyal psikolojide- unutulmuş gibi görünen evrensellerin, bütünü kapsayan olguların ortaya konularak açıklanmaya çalışılması gibi bir hedefi tekrar sosyal psikolojinin önüne koymaktadır. Bu heyecan vericidir, çünkü sosyal psikoloji uzun bir süredir davranışlarımızın evrensel kodlarını araştırma işini neredeyse sadece algı psikologlarının işi gibi görmektedir. Bu çerçevede sosyal karşılaştırma eğilimlerini yöneten bilişsel yapıların keşfedilmesine daha

fazla çaba sarfetmek, üstelik bu yapıların nasıl evrildiğini bulmaya çalışmak sosyal karşılaştırma araştırmacılarının önünde duran önemli bir hedeftir.

1.5. Sosyal Karşılaştırma Yapma Nedenleri

Yukarıda zikredilen çalışmalardan da anlaşılacağı üzere sosyal karşılaştırmalar hayatımızda sanıldığından daha merkezi bir rol oynamaktadır. Sosyal karşılaştırmalar “sosyal etkileşimin kaçınılmaz bir ögesidir” (Bricman ve Bulman, 1977 sf. 150) Buunk ve Gibbons (2007) Festinger’in bile sosyal karşılaştırma süreçlerinin bu kadar kapsamlı bir olgu olduğunun farkına varmadığını savunmuşlardır. Festinger (1954) bireylerin yalnızca ‘kanaat ve becerilerinin değeri’ hakkında bir çıkarsama yapabilmek için ve yine yalnızca fiziksel standartlar mevcut olmadığında sosyal karşılaştırmalara başvurduğunu düşünmüştü. Oysa günümüzde bireylerin çok daha geniş ve çeşitli boyutları kapsayan konularda sosyal karşılaştırmalara girdikleri bilinmektedir (bkz. Klein, 1997). Bunlardan bazıları:

- Akademik beceriler (Gibbons, Benbow ve Gerrard, 1994; Gibbons, Blanton, Gerrard, Buunk ve Eggleston, 2000)
- Fiziksel çekicilik düzeyi ve beden imajlarından memnuniyet (Richins, 1991; Martin ve Gentry, 1997; Sanderson, Darley ve Messinger, 2002)
- Yaşam koşulları (Bernstein ve Crosby, 1980)
- Baş etme becerileri (Wood, Taylor ve Linchtman, 1985; Tennen ve Affleck, 1997; Kulik ve Mahler, 1997; Wills, 1997)
- Sağlık riskleri (Weinstein, 1980; Klein ve Weinstein, 1997; Klein, 2003; Lipkus ve Klein, 2006)
- Hastalık belirtileri (Suls, Martin ve Leventhal, 1997)
- Sigara ya da alkol gibi sağlığa zararlı alışkanlıkları bırakma çabaları (Gibbons, Gerrard, Lando ve McGovern, 1991; Gibbons ve Eggleston, 1996)
- Örgütsel çıktılar, iş doyumları, stres vb.(Steil ve Hay, 1997; Greenberg, Ashton-James ve Ashkanasy, 2007)
- Bilimsel üretkenliktir (Vrugt ve Koenis, 2002).

Sosyal karşılaştırmalara girilen konuların çeşitliğinin yanı sıra bireylerin karşılaştırmalara girme amaçları da çeşitlilik arz etmektedir; bireyin yalnızca benlik değerlendirmesi yapmak amacıyla değil, belirli bir bağlamda beliren ihtiyaçlarına göre farklı motivasyonlarla karşılaştırmalara girebileceği günümüzde yaygın kabul görmektedir. Örneğin

Helgeson ve Mickelson (1995) hipotetik tehditler içeren bir takım imgelemeler yapmalarını istediği (bir sınavdan kaldığını veya kanser tanısı aldığını hayal etme gibi) ve sahte geribildirim vermek suretiyle benliği rahatsız edici enformasyon sunduğu (sosyal ilişki kurma testinden ortalamanın altında puan alma gibi) öğrencilerden topladığı verilere dayanarak sosyal karşılaştırma yapma konusunda 6 farklı motivasyon saptamıştır. Bunlar kendini değerlendirme, kendini geliştirme, kendini güçlendirme, kendini eleştirme, diğerlerine bağılılık geliştirme ve diğerkâmlıktır.

Öte yandan Taylor, Wayment ve Carillo'ya (1996) göre bireylerin sosyal karşılaştırmalara girme motivasyonları dört kategoride özetlenebilir: Kendini değerlendirme (*self-evaluation*) ihtiyacı, kendini geliştirme (*self-improvement*) ihtiyacı, benliğini güçlendirme (*self-enhancement*) veya benliğini olumlu görme ihtiyacı, ilişki kurma (*affiliation*) ihtiyacı (bkz. Şekil1).

Şekil 1. İnsanların sosyal karşılaştırma yapma nedenleri (Taylor, Wayment ve Carillo, 1996)

1.5.1. Kendini değerlendirme ihtiyacı:

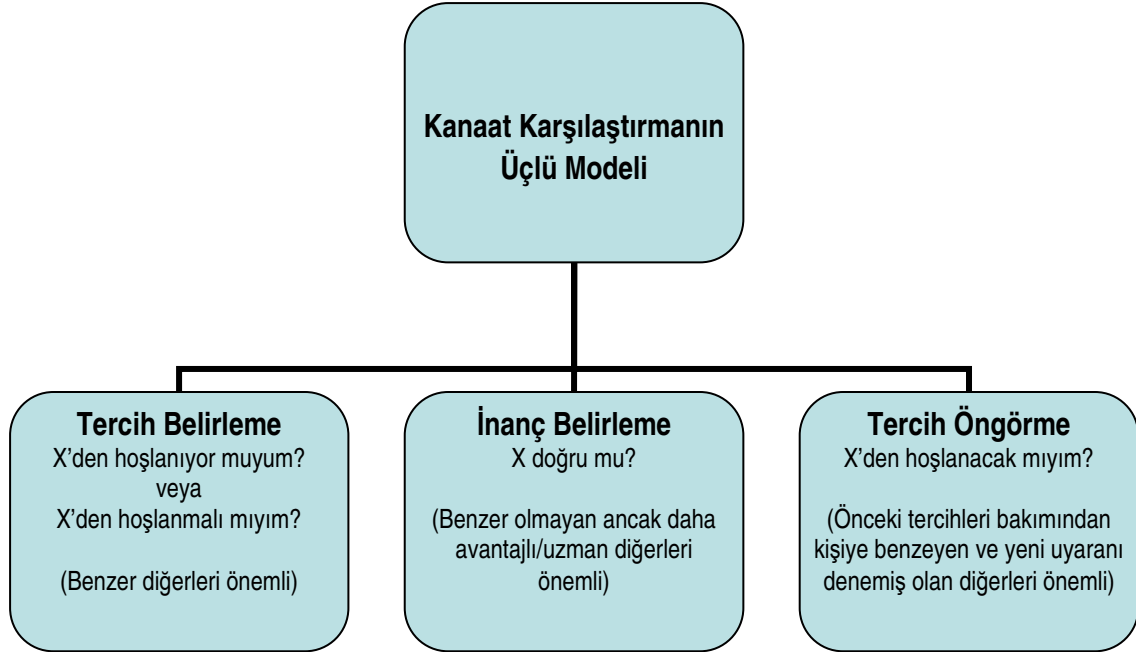
Taylor, Wayment ve Carillo'ya (1996) göre birey, kendisi hakkındaki bilgisi belirli bir düzeyin altına düştüğünde, bir belirsizlik deneyimi yaşar. Bu da kendini değerlendirme ve böylece benliğini yeniden stabilize etme yönünde bir motivasyona ve hareketliliğe yol açar. Burada başvuru enformasyonunun belirsizliği azaltacak ve benliğin doğru bir

değerlendirmesine ulaşmaya izin verecek özellikte olması gerektiğinden sosyal karşılaştırma enformasyonunun teşhis edicilik değeri önem kazanır. Daha önce de belirtildiği üzere teşhis edicilik değeri en yüksek karşılaştırmalar benzer olan diğerleri ile yapılan karşılaştırmalardır. Kendini değerlendirme süreçleri büyük ölçüde Festinger'in (1954) klasik sosyal karşılaştırma kuramında ortaya koyduğu ilkelerle açıklanmaktadır. Bu konudaki en önemli yeniliklerden biri Suls ve arkadaşlarının kanaatlerin karşılaştırılması konusunda geliştirdikleri 'üçlü model' (*triadic model*) (Suls, Martin ve Wheeler, 2000; Suls, 2000; Suls, Martin ve Wheeler, 2002) ile yeteneklerin karşılaştırılması alanında geliştirdikleri 'aday modeli'dir (*proxy model*) (Wheeler, Martin ve Suls, 1997; Martin, 2000; Martin, Suls ve Wheeler, 2002; Suls, Martin ve Wheeler, 2002).

Kanaatlerin değerlendirilmesinin üçlü modeline göre kanaatlerin üç ana formu mevcuttur: Bireyin hâlihazırdaki tercihleri, inançları ve gelecekteki tercihleri (bkz. Şekil 2). İnsanlar kanaatlerinin doğru olup olmadığını değerlendirirken, bu üç kanaat tipine göre üç ayrı formda değerlendirme yaparlar (Suls, Martin ve Wheeler, 2000; Suls, Martin ve Wheeler, 2002):

1. Hâlihazırdaki tercihlerinin doğru olup olmadığıyla ilgilenebilirler ve “X’den hoşlanıyor muyum?” ya da “X’den hoşlanmalı mıyım?” sorusunu sorarlar. Örneğin “Suzuki marka otomobillerden hoşlanmalı mıyım?” Bu durumda bireye ilgili özellikler (benzer dünya görüşüne sahip olanlar vs.) bakımından benzer olan diğerlerinin kanaatleri önemlidir. Bireyin, kendine benzeyen diğer insanlarla aynı şeyi düşünüyor olması, onun doğru düşündüğünün kanıtı olarak görülür. Bu benzer diğerleri, bireyin hangi tercihinin kabul edilebilir olduğuna ilişkin de bilgi sağlar.
2. İnançlarının doğru olup olmadığıyla ilgilenebilirler ve “X doğru mu?” sorusunu sorarlar. Örneğin “yeni terörist saldırılar beklemekle doğru mu yapıyorum?” Bu durumda ilgili özellikler bakımından bireyden üstün olan, yani bir uzmanlığa sahip olarak kabul edilen diğerleri önemlidir. Ancak “benzer uzmanın” yani bireyle bazı ortak değerleri paylaşan ancak ondan daha bilgili olan diğerlerinin etkisi daha fazladır.
3. Gelecekteki tercihlerinin ne olması gerektiği ile ilgilenebilirler ve “X’den hoşlanacak mıyım?” sorusunu sorarlar. Örneğin “Nicole Kidman’ın son filminden hoşlanacak mıyım?” Bu durumda önceki tercihleri bakımından

bireye benzeyen ve yeni uyararı denemiş olan diğerleri önemlidir. Eğer bireyin konuyla ilgili geçmiş deneyimleri bilinmiyorsa, ilgili özellikler bakımından ona benzer olan diğerleri (benzer dünya görüşüne sahip olanlar vs.) önem kazanır.

Şekil 2. Kanaat karşılaştırmanın üçlü modeli (Suls, Martin, & Wheeler, 2000)

Yeteneklerin değerlendirilmesinde aday modeline göre ise kişiler belli bir konuda başarılı olup olmayacaklarına ilişkin beklentilerini düzenlemeye çalışırlar ve “X’i yapabilecek miyim?” sorusunu sorarlar (Suls, Martin ve Wheeler, 2002 sf. 159–160) . Örneğin “Sosyal psikolojide yüksek lisans sınavını kazanabilir miyim?” Bu durumda değerlendirme yapılan beceri ile benzer becerileri gerektiren önceki bir görevde birey ile benzer bir performansı göstermiş olan bir adayın yeni görevdeki performansı onun kendi performans beklentisini belirler. Örneğin birey ile aynı okulda okumuş ve ona yakın bir ortalamayla mezun olmuş bir diğeri, sosyal psikoloji yüksek lisans sınavını kazanmışsa, birey kendisinin de başarılı olabileceğine dair bir beklenti oluşturur. Burada kritik olan iki nokta adayın bireye benzerliğinden ve ilk görevde maksimum çaba sarf ettiğinden emin olmakla ilgilidir. Bu da ancak yeterli derecede gözlem yapmakla mümkün olur.

1.5.2. Kendini geliştirme ihtiyacı:

İnsanlar bazı durumlarda sahip oldukları becerilerini geliştirmek veya zaten yapabildikleri şeyleri daha iyi yapabilmek gibi amaçlarla sosyal karşılaştırma enformasyonu kullanabilirler. Bu durumda kendilerini kendilerinden daha iyi durumda olan kişilerle karşılaştırarak, yani yukarı doğru karşılaştırma yaparak bu daha başarılı hedeflerden yeteneklerini nasıl geliştireceklerini öğrenmeye çalışabilirler. Veya bu yukarı doğru hedefler onlar için esin kaynağı olabilir. Collins (1996) diyet yapan kişilerin bazen kendilerine ilham versin ve motive etsin diye zayıf kişilerin resimlerini buzdolabının üzerine asması örneğini vermektedir. Collins'e (1996) göre objektif standartlar (örneğin vücut-kütle endeksi bilgisi) bireyin kendisini geliştirmesi için ihtiyaç duyduğu bilgiyi vermez; sadece iyi ya da kötü olduğunu gösterir. Oysa kendinden daha iyi durumdaki bir kişiye göre nerede durduğunu bilmesi, onun neyi hedefleyebileceği konusunda bilgi sağlar.

Bazı araştırmacılar aşağı doğru hedeflerin, yani kendisinden daha kötü durumda olan kişilerin de bireye *ne yapmaması gerektiğini* göstererek onun kendisini geliştirmesine yardımcı olabileceğini savunmuşlardır. Ancak ne yapılmayacağını bilmek, ne yapılacağını bilmeye göre kendini geliştirmeye daha az yardımcı olacaktır. Nitekim Wayment, Taylor ve Carrillo (1994) üniversite öğrencileriyle yürüttükleri boylamsal bir çalışmada aşağı doğru karşılaştırma yapma eğilimleri fazla olan öğrencilerin dört ayın sonundaki akademik ve sosyal becerilerinin öncekinden daha kötü olduğunu bulmuşlardır (aktaran Taylor, Wayment ve Carrillo, 1996).

Buna karşılık yukarı doğru karşılaştırma yapmanın kişinin kendi becerilerini geliştirmesine yardımcı olduğunu gösteren birçok çalışma mevcuttur (Blanton, Buunk, Gibbons ve Kuyper, 1999; Gibbons, Blanton, Gerrard, Buunk ve Eggleston, 2000; Gerrard, Gibbons, Lane ve Stock, 2005).

Öte yandan azımsanmayacak sayıda araştırma da yukarı doğru karşılaştırmanın kişinin benlik değerini düşüren bir etki yarattığını göstermiştir (bkz. Major, Testa ve Bylsma, 1991; Wood ve Taylor, 1991). Bu tür durumlarda bireyler çeşitli benliği koruyucu (*defensive*) stratejilere yönelmektedirler. Bu konu aşağıda ele alınmıştır.

I.5.3.Benliğini güçlendirme veya benliğini olumlu görme ihtiyacı:

İnsanlar bir başarısızlık yaşadıklarında, benliklerine ilişkin negatif bir geribildirim aldıklarında veya benlik değerleri tehdit edildiğinde benliklerini olumlu görmeyi sürdürebilmek üzere sosyal karşılaştırma enformasyonundan yararlanabilirler*. Bunun en bilinen örneği Wills'in (1981) "aşağı" ve "yana" doğru karşılaştırma adını verdiği, insanın kendini kendinden daha kötü durumdaki insanlarla veya kendisiyle aynı düzeydeki insanlarla karşılaştırması olgusudur. Gerçek ya da aktüel karşılaştırma hedefleri kullanmak aşağı doğru karşılaştırma yapmanın tek yolu değildir; benliğine yönelik tehdit algılayan kişi kendini rahatlatmak ve öznel iyi oluşuna katkıda bulunacak karşılaştırma hedefleri inşa etme yoluna gidebilir (bkz. Bölüm II).

Aşağı doğru karşılaştırma yapmak benlik değerini korumanın yollarından yalnızca birisidir. Araştırmacılar düzinelerce benliği koruyucu strateji önermişlerdir. Bunlardan bazılarını şöyle özetlemek mümkündür:

- İnsanlar eğer mümkünse acı verici bir yukarı doğru karşılaştırma yapmaktan kaçınabilir. Bu bireysel stratejinin grup düzeyindeki karşılığı sosyal karşılaştırma yapmama normları oluşturmaktır. Örneğin öğretim üyeleri arasında yayın listeleri değiş-tokuşu sık yapılan bir şey değildir (Brickman ve Bulman, 1977).
- Deha etkisi (*genius effect*): Birey kendisinden daha iyi performans gösteren kişinin yeteneklerinin düzeyini abartarak, hem karşılaştırılmazlık algısı yaratır hem de diğerini takdir etmiş olmaktan dolayı kendinin ne kadar yüce gönüllü olduğunu göstererek kendini iyi hissedebilir (Alicke, LoSchiavo, Zerbst ve Zhang, 1997).
- Önceden engel veya özür hazırlama: Birey, özellikle üstün karşılaştırma hedefini seçerek niyetli handikap stratejisinden yararlanabilir (Shepperd ve Taylor, 1999).
- Kimliğin farklı bir yönünü vurgulamak: Birey kendisinden daha iyi bir performans gösteren karşılaştırma hedefinden farklı bir kimlik özelliğini

* Taylor ve Brown (1988) çoğu sosyal karşılaştırma kuramcısından farklı olarak, benliği olumlu görme eğilimini durumsal bir öge olarak görmemektedir. Onlara göre benliği olumlu değerlendirme eğilimi sadece akut bir başarısızlık veya talihsizlik deneyiminin ardından ortaya çıkmaz, aksine normal insan zihninin temel bileşenlerindendir.

vurgulayarak karşılaştırmanın teşhis edici değerini değerini düşürebilir. Burada birey kimliğin çok yönlü olması ilkesini strateji olarak kullanmaktadır (Mussweiler, Gabriel ve Bodenhausen, 2000).

- Karşılaştırma boyutunu değersizleştirme: Birey dezavantajlı olduğu karşılaştırma boyutuna yüklediği değeri veya söz konusu boyutun benliğini tanımlayıcılık düzeyini düşürebilir (Tesser, 1991).
- Birey kendisinden daha iyi performans gösteren bir kişinin performansını dolaylı olarak etkileme potansiyeli olan ilgili özellikleri benliği rahatlatıcı şekilde yorumlayabilir. Böylece hedefin elde ettiği üstün sonucun bu kolaylaştırıcı etkiye atfedilmesini sağlamaya çalışır (Goethals ve Klein, 2000).

1.5.4.İlişki kurma ihtiyacı:

Taylor, Wayment ve Carillo'ya (1996) göre sosyal karşılaştırma süreçlerinin sosyal destek üzerinde de önemli bir etkisi vardır. İnsanlar kendileri ile aynı kaderi paylaşan diğer insanlarla sosyal karşılaştırmalara girmek isterler. Çünkü bu insanlar:

- Yaşadıkları duygusal deneyimleri değerlendirmek ve/veya karşılaştırmak;
- Ortak bir kadere sahip olmanın rahatlatıcı etkisinden faydalanmak;
- Ortak kaderi paylaştıkları insanlara karşı bağlılık geliştirmek isterler.

Schachter'ın (1959) korkunun ilişki kurma ihtiyacını arttırdığını gösteren klasik deneylerinden bu yana birçok araştırmacı sosyal karşılaştırma süreçleri ile ilişki kurma motivasyonu arasındaki bağıntıları açıklamaya çalışmıştır. Yapılan çalışmalar Schachter'ın (1959) elektrik şoku bekleyen denekleri için olduğu gibi bir belirsizlik deneyimi yaşayan kişilerin kendileri ile benzer bir deneyim yaşayan kişilerle ilişki kurma eğilimi içerisinde olduklarını ortaya koymuştur (Buunk, 1995).

Özellikle kurban popülasyonlarıyla (kanser hastaları vb.) çalışan Taylor ve Lobel (1989) bireylerin kendilerini tehdit altında hissettiklerinde aşağı ve yukarı doğru karşılaştırmaların bileşiminden oluşan strateji kullandıklarını savunmuşlardır. Araştırmacıların “aşağı doğru değerlendirme, yukarı doğru ilişki kurma” (*downward evaluation-upward contacts*) modeli adını verdikleri bu yaklaşıma göre, öznel iyi oluş

duyguları tehdit edilen bireyler, halihazır durumlarını aşağı doğru hedeflerle kendilerini karşılaştırarak değerlendirirken, bu kişilerin ilişki kurma tercihleri yukarı doğru hedeflere yönelmektedir. Bunun nedeni iki karşılaştırma türünün bireyin farklı ihtiyaçlarını karşılamasıdır. Aşağı doğru hedeflerle değerlendirme yapmak benlik değerini ve öznel iyi oluşu arttırmayı sağlarken, yukarı doğru hedeflerle ilişki kurmak bireyin kendi durumunu değiştirmesi veya değişebileceğini umut etmesi konusunda motivasyon sağlamaktadır. Daha sonra çeşitli araştırmacılar bu olguyu farklı kurban popülasyonlarında denemişler ve benzer sonuçlar almışlardır (Stanton, Danoff-Burg, Cameron, Snider ve Kirk, 1999; Teközel, 2000). Örneğin Teközel (2000) stres altındaki zihinsel engelli çocukların anneleri ile gerçekleştirdiği bir çalışmada, bu annelerin çocuklarının durumlarını kendi çocuklarından daha kötü durumda olan çocuklarla karşılaştırarak değerlendirme eğiliminde olduklarını, buna karşılık çocuğunun sorunları daha ağır olan ancak bu sorunlarla kendisinden daha iyi baş edebilen diğer annelerle ilişki kurmak yönünde tercihte bulunduklarını bulmuştur.

II. BÖLÜM

İNŞA EDİLMİŞ SOSYAL KARŞILAŞTIRMALAR

İnşa edilmiş sosyal karşılaştırma (*constructive social comparison*) terimi, ilk kez Goethals ve arkadaşları tarafından aktüel veya gerçekçi sosyal karşılaştırmaya (*realistic social comparison*) karşıt olarak, gerçeklikle ya hiçbir ilgisi olmayan ya da gerçeklikle ilişkisi kısmi veya eksik olan enformasyon kullanılarak yapılan sosyal karşılaştırmaları anlatmak üzere kullanılmıştır (Goethals, Messick ve Allison, 1991; Goethals ve Klein, 2000).

Goethals ve arkadaşlarına göre gerçekçi sosyal karşılaştırma, sosyal gerçekliğe ilişkin aktüel enformasyonların kullanılması ve analiz edilmesine dayalı benlik değerlendirmelerini ifade ederken; inşa edilmiş sosyal karşılaştırma sosyal gerçekliğe ilişkin kişinin tahminleri, varsayımları veya mantığa bürümelerine dayalı benlik değerlendirmelerini ifade etmektedir. İnşa edilmiş karşılaştırmalar yazarların deyimiyle kişinin “kafasının içinde” olup biten sosyal karşılaştırmalardır ve çoğunlukla benlik değerine hizmet edici, yani motivasyonel, niteliktedirler (Goethals ve Klein, 2000). Kesin bir kural olmamakla birlikte inşa edilmiş sosyal karşılaştırmalar, çoğu zaman objektif değil yanlıdırlar, karşılaştırmaya giren kişinin öznel iyi oluş duygusunu yükseltme ihtiyacına yanıt olarak ortaya çıkarlar. Kişiler, genellikle gerçek sosyal karşılaştırma enformasyonuna ihtiyaç duymadıklarında, gerçek karşılaştırma enformasyonundan memnun olmadıklarında veya ondan kaçınmak istediklerinde inşa edilmiş sosyal karşılaştırmalara başvururlar (Goethals, Messick ve Allison, 1991). Bu tür sosyal karşılaştırmalar sosyal gerçekliğe ilişkin bilişsel kurgulardır (Goethals, Messick ve Allison, 1991) ve belli psiko-sosyal işlevler görmek üzere üretilirler. Çalışmamızda da “inşa edilmiş” terimi deneysel sosyal psikoloji perspektifinden ele alınmaktadır.

Deneysel sosyal psikoloji yaklaşımı (veya Gergen’in deyişiyle ampirik yaklaşım) ile sosyal inşacı yaklaşım, ortaklaştığı bazı noktalar olmasına rağmen, ele aldığı olgular konusunda, analiz biriminden, metodolojik yaklaşımlarına hatta epistemolojik bakış açısına kadar pek çok bakımdan farklılaşmaktadır (ayrıntılı tartışma için bkz. Jost ve Kruglanski, 2002; Gergen, 2002; Potter, 2002):

- Analiz birimi: Her iki yaklaşım da insanların dünyayı sembolik olarak yeniden inşa ettiklerini kabul etmekle birlikte sosyal inşacı yaklaşıma göre gerçekliğin temsilleri sosyal etkileşim içerisinde şekillenir ve bu temsillerin anlaşılabilmesi bireyin bilişsel

elementlerinin değil etkileşimlerin analizine dayanmalıdır. Oysa deneysel yaklaşıma göre inşa eylemi kişinin içerisinde bulunduğu çevre ile kişinin düşünme tarzını yöneten bilişsel aygıtlar arasındaki etkileşimin bir ürünüdür. Bu nedenle analiz birimi bireydir. Bu çalışmada analiz birimi olarak birey ele alınmıştır.

- Metodolojik ayrım: Sosyal inşacılara göre deneysel metodoloji söylem veya karşılıklı konuşma gibi sosyal eylemin etkileşimsel, retorik ve ideolojik görünüşlerini analiz etmek için uygun değildir (Potter, 2002). Oysa deneysel yaklaşım gelişen teknolojik olanaklardan da yararlanarak (görsel-işitsel kayıt teknolojileri, beyin görüntüleme teknikleri vs.) yalnızca kolay gözlenebilir kaba motor davranışların değil, göz hareketlerinden konuşma içeriklerine kolayca gözlenemeyen, gizil veya örtük davranışların veya davranışların altında yatan bilişsel/nöro-psikolojik fenomenlerin dahi sayısallaştırılabileceğini, böylece deneysel analiz teknikleri ile incelenebileceğini düşünmektedir. Bu çalışmada deneysel bir metod ve örtük ölçümler kullanılmış, sonuçlar sayısal veriler haline getirilerek çeşitli istatistiksel tekniklerle analiz edilmiştir.
- Epistemolojik duruş: Sosyal inşacılar için ‘gerçek’ sosyal ilişkilerin bir çıktısıdır, bu nedenle de sosyal etkileşimlerinin ima ettiğinin ötesinde keşfedilmeyi bekleyen bir gerçek yoktur. Bu nedenle ‘gerçek’, tarihsel, kültürel ve ideolojik bağlama özgüdür. Oysa deneyselci yaklaşıma göre “eğer bir kişi bir şeyin gerçek olduğuna inanıyorsa bu sonuçları bakımından gerçektir” (Thomas and Znaniecki, 1918 aktaran Jost ve Kruglanski, 2002). Ancak buna ontolojik açıdan gerçeklik atfedilemez. Deneysel sosyal psikoloji içerisinde insanların dünyayı nasıl yorumladığının (inşa ettiğinin) onların tutum ve davranışlarını belirlediğine ilişkin sayısız kuram ve model mevcuttur. Ancak gerçeklik ile onun inşası birbirinden bağımsız ele alınmalıdır. Geçerli deneysel tekniklerle gerçekliğin yorumlanmasını veya inşa edilmesini yöneten bilişsel ve sosyal süreçler ortaya konulabilir (Jost ve Kruglanski, 2002).

Bu çalışmada ‘gerçek’ veya ‘gerçekçi’ terimleri, bireyin aktüel kişilerarası deneyimleri anlamında kullanılmış, buna karşılık ‘inşa edilmiş’ terimi, bu deneyimlerin, kendisi farkında olsun ya da olmasın, bireyin zihninde kurguladığı, yeniden ürettiği veya yorumladığı versiyonları olarak kavramlaştırılmıştır

Aslında benliği koruyucu ve öznel iyi oluş duygusunu artırıcı sosyal karşılaştırma enformasyonu elde etmek amacıyla sosyal gerçekliği tahrif etme veya çarpıtma nosyonu yeni değildir. Örneğin Ross ve arkadaşları (1977), klasik makalelerinde bireylerin kendi tercih, inanç ve davranışlarının başkaları tarafından paylaşılma düzeyini abartılı olarak algıladıklarını (yanlış konsensüs etkisi) vurgulamışlardır (bkz. Halberstadt ve Ellyson, 1990). Goethals ve arkadaşları 1970'lerden beri gerçekleştirdikleri çeşitli çalışmalarında, kişilerin kanaatlerinin geçerliğini iddia etmek üzere kendi pozisyonlarına ilişkin konsensüsü abartmakla kalmayıp (yanlış konsensüs etkisi), aynı zamanda kendileriyle aynı fikirde olanların çeşitliliğini de abartma eğiliminde olduklarını (Goethals, Allison ve Frost, 1979; Goethals, 1986), yetenekler planında ise performansı etkileyen 'ilgili özellikler'in (*related attributes*) benliği rahatlatıcı bir biçimde yorumlandığını (Goethals ve Darley, 1977, Goethals, Messick ve Allison, 1991; Goethals ve Klein, 2000) ortaya koymuşlardır.

II.1. Kelley'in Atıf İlkeleri Bağlamında Sosyal Karşılaştırma Süreçleri

İster motivasyonel nedenlerle (benlik değerini korumak ve/veya arttırmak için) girilsin, isterse gerçekçi ve objektif bir benlik değerlendirmesi yapmak üzere girilsin, sosyal karşılaştırmalarda kullanılan sosyal enformasyonun sıradan insanın zihninde nasıl işlendiğini ve yorumlandığını anlamak üzere Goethals ve arkadaşları atıf/yükleme (*attribution*) kuramlarından –özellikle de Kelley'in (1967) birlikte değişme, azaltma ve arttırma ilkelerinden- hareket ederek yeni bir yaklaşım önermişlerdir (Goethals ve Darley, 1977; Goethals ve Klein, 2000). Bu yaklaşım, sosyal karşılaştırma sürecinde gerçekliğin nasıl yorumlandığının, çarpıtıldığının ve yeniden üretildiğinin anlaşılmasında çok önemli katkılarda bulunmuştur.

Araştırmacılar, Festinger'in (1954) orijinal ayırımına sadık kalarak yetenekler ve kanaatler planında birbirinden farklı ilkelerin geçerli olduğunu iddia etmekle birlikte, benzerlik hipotezini yeniden gözden geçirmişlerdir. Buna göre belli bir kanaat veya yeteneğini değerlendirmek üzere sosyal karşılaştırmaya giren insanlar, sadece karşılaştırmaya girilen boyutta kendilerine benzer olan diğerlerini seçmezler; aynı zamanda karşılaştırmaya girilen boyutla ilgili olan ve kişinin performansını veya görüşlerinin doğruluğunu etkileme potansiyeli taşıyan ilgili özellikler bakımından da benzerlik gösteren diğerleriyle karşılaştırmalara girmek isterler (Goethals ve Darley, 1977; Goethals ve Darley, 1987; Goethals ve Klein, 2000). Başka bir ifadeyle insanlar, kanaatlerinin doğruluğu veya yeteneğinin düzeyini öğrenmek için yalnızca karşılaştırmaya girdikleri özellik bakımından

değil, karşılaştırmaya girdikleri konuyla ilişkili diğer özellikler bakımından da benzer olanları tercih ederler. Örneğin birisiyle dağcılık becerisini karşılaştırırken yalnızca dağcılık becerisi bakımından yakın bir performans düzeyinde olmayı değil, aynı zamanda yaş, geçmiş deneyim, fiziksel sağlamlık, kondisyon vb. gibi performansı doğrudan veya dolaylı olarak etkileyebilecek diğer özellikleri de dikkate almak önemlidir. Daha sonra Wheeler ve Zukerman (1977) bu iddiayı ‘ilgili özellikler hipotezi’ (*related attributes hypothesis*) olarak adlandırmıştır. Goethals ve Klein, ilgili özellikler hipotezini, Kelley’in (1967) birlikte değişme, azaltma ve arttırma ilkeleri ışığında değerlendirerek yetenekler planında ve kanaatler planında özgül bazı sonuçlara ulaşmışlardır (Goethals ve Klein, 2000, sf. 25–30).

II.1.1. Yeteneklerin Karşılaştırılması

İlgili özellikler hipotezi, yetenekler ve kanaatler için farklı olarak işlemektedir. Yetenekler söz konusu olduğunda, ilgili özellikler bakımından kişiye benzer olan diğerleri kişiye bilgi sağlayıcı bir karşılaştırma yapmak için kritik önemdedir. Örneğin belli bir spor dalında ne kadar yeterli olduğunu anlamaya çalışan bir kişi kendisiyle benzer yaş, cinsiyet, atletik yapı, deneyim vb özelliklere sahip olan diğer kişilerle karşılaştırmalara girerek yeteneğinin düzeyi hakkında bilgi edinebilmektedir. İlgili özellikler bakımından benzer olan diğerlerinin, yeteneklerin karşılaştırıldığı durumlar için tercih edilmesinin nedeni ‘azaltma ilkesi’ne (*discounting principle*) bağlanabilir. Azaltma ilkesi “makul bir başka nedenin mevcut olması durumunda belli bir sonucun belli bir nedene atfedilme olasılığının azalacağı” yönündeki atıf kuralıdır.

Masa tenisinde 10 yaşındaki bir çocuğu yendiğinizi varsayalım. Bu sizin masa tenisi konusunda çok yetenekli olmanızdan mı kaynaklanmıştır, yoksa ortamda mevcut ve sonucu açıklayabilecek bir başka makul bir nedenden mi (rakibinizin yalnızca 10 yaşında bir çocuk olması) ileri gelmektedir. Rakibinizin yaşı elde edilen sonucu açıklayan makul bir başka neden olarak görüleceğinden Kelley’in azaltma ilkesine göre sizin yeterlilik düzeyiniz hakkında herhangi bir bilgi sağlamayacaktır; yani sizin yüksek yeteneğinizin, elde ettiğiniz sonuca (maçı kazanmanız) yol açma olasılığı azaltılacaktır. Yeteneklerinin düzeyi hakkında bilgi edinmek isteyen kişiler, sezgisel de olsa bunun farkında olduklarından ve olası makul nedenlerden kaçınmak istediklerinden dolayıdır ki performanslarını etkileyebilecek ilgili özellikler bakımından benzer olan diğerlerini karşılaştırma hedefi olarak seçme eğilimindedirler. Bu sayede elde edilen bir karşılaştırma enformasyonunun, yeteneği teşhis edicilik düzeyi (*diagnosticity*) yüksek olacaktır.

Sıradan insan “belli bir sonucun, ortamda bulunan kolaylaştırıcı bir nedene atfedilme olasılığı, ortamda makul bir kolaylaştırıcı etkinin ve makul bir ketleyici (inhibe edici) veya zorlaştırıcı etkinin birlikte bulunması durumunda, kolaylaştırıcı etkinin tek başına bulunduğu duruma göre daha fazladır” yönündeki Kelley’in bir diğer ilkesi olan “arttırma ilkesi”nden de (*augmentation principle*) haberdardır. Masa tenisi örneğine dönersek, diyelim ki 10 yaşındaki rakibimiz masa tenisinde bizi yendi. Bu kez rakibin 10 yaşında olması (zorlaştırıcı etki) göz ardı edilecek, masa tenisi konusundaki üstün bir yeteneğe sahip olduğu yönündeki açıklama (kolaylaştırıcı etki) abartılacaktır. Sonuç olarak 10 yaşındaki çocukla karşılaştırmaya girdiğimizde her iki durumda da (yensek de yenilsek de) elde ettiğimiz sonuç işimize yaramayacaktır. Yensek “rakibin 10 yaşında bir çocuk, tabii yeneceksin” diye düşünülecek, kimse (kendimiz dahil) bizim masa tenisinde üstün yetenekli olduğumuzu düşünmeyecektir; yenilsek bu kez rakibimizin üstün yetenekli olduğu düşünülecek ve yine kendi yeteneğimizin gerçek değeri hakkında bilgi edinilemeyecektir.

Goethals ve Klein’e (2000) göre ifade etmesi ve üzerinde konuşulması her ne kadar güç görünse de *sıradan insan azaltma ve arttırma ilkelerinin farkındadır* ve günlük hayatında bunlara göre davranmaktadır. Bunun en açık kanıtı niyetli handikap stratejisi üzerine yapılan çalışmalardır. Bu çalışmalardan birinde Berglas ve Jones, (1978) çözümü olan ve olmayan problemler vererek başarı ve başarısızlık beklentisi içerisine soktuğu üniversite öğrencilerini, *actavil* ve *pandocrin* adlarında biri performans arttırıcı, diğeri performans düşürücü iki ilacın problem çözme başarısına etkilerini araştırdığına inandırmışlardır. Daha sonra yeni bir problemi çözmeden önce hangi ilacı almak istedikleri konusunda serbest bırakılan katılımcılardan başarısızlık beklentisi içerisinde olanların daha çok performans ketleyici ilacı seçtikleri, buna karşılık başarı beklentisi içerisinde olanların ise daha çok performans arttırıcı ilacı seçtikleri görülmüştür. Sonuç olarak kişiler, başarısızlık bekledikleri durumda, olası düşük performanslarını açıklayabilecek dışsal bir makul neden yaratma yoluna gitmişlerdir. Böylece başarısız olmaları durumunda azaltma ilkesinden yararlanacaklardır (“*başarısız oldum, çünkü performans düşürücü ilaç aldım, performans düşüklüğümün yetenek düzeyimle ilişkisi yok*”). Başarılı olmaları durumunda ise arttırma ilkesinden yararlanacaklardır (“*performans düşürücü ilaca rağmen başarılı oldum, demek ki yüksek bir yeteneğe sahibim*”).

“Motivasyonel sosyal karşılaştırma” terimi, kişilerin sosyal karşılaştırmalara her zaman tarafsız bir değerlendirme yapmak amacıyla girmediklerini, aslında çoğu zaman benlik değerini arttırmak ya da kendini geçerli kılmak üzere yanlı karşılaştırmalar yaptıklarını ifade

etmek üzere kullanılmaktadır. İnsanlar karşılaştırma enformasyonu ararken ya da hâlihazırdaki enformasyonu yorumlarken benlik değerini arttırıcı stratejiler izleyebilmektedirler. Benlik değerini arttırma isteğinde olan kişi, örneğin ilgili özellikler bakımından dezavantajlı olan kişilerle karşılaştırma yapmak yoluyla bunu başarabilir. Ancak dezavantajlı bir kişinin performansındaki düşüklük yukarıda söz ettiğimiz azaltma prensibi gereği kişinin yüksek yeteneğine bağlanamayabilir. Bu durumda kişinin izleyebileceği stratejilerden biri karşılaştırmaya girilen kişinin performansına etki eden “ilgili özellikler”inin benliğe hizmet edici (*self-serving*) biçimde algılanmasıdır. İlgili özellikler çoğu zaman belirsiz ve yoruma açık olduğundan üzerinde tahrifat yapılması kolay öğelerdir. Kolayca kişinin benliğini rahatlatıcı tarzda atıflar yapılabilir. Örneğin karşılaştırmaya girdiğimiz (ve yendiğimiz) dezavantajlı kişinin deneyimi, pratiği, ekipmanlarının üstünlüğü vs. abartılabilir ve bu sayede elde edilen sonucun (kişiyi mağlup etmemiz) yüksek yeteneğimize bağlanması gerektiği yansaması yaratılabilir; bu sayede azaltma ilkesi bertaraf edilir. Diğer taraftan kendi ilgili özelliklerimiz üzerine bilişsel çarpıtmalara gitmek de mümkündür. Örneğin “çok yorgun olmamıza, sırtımızın ağrmasına veya aylardır egzersiz yapmamamıza rağmen” vs. maçı kazandığımızı düşünebiliriz ve böylece arttırma ilkesinden faydalanırız.

II.1.2. Kanaatlerin Karşılaştırılması

Kanaatlerin karşılaştırılmasında durum, yetenekler için olduğundan biraz farklıdır. Kanaatlerin karşılaştırılmasında kişinin amacı sahip olduğu kanaatin doğru olup olmadığını sınamaktır; yeteneklerde olduğu gibi kanaatin bir düzeyi veya derecesi yoktur. Kanaatlerin karşılaştırılmasında Kelley’in bir diğer ilkesi olan ‘birlikte değişme ilkesi’ (*covariation principle*) önem kazanmaktadır. Birlikte değişim ilkesine göre bir sonuç, her zaman kendisi var olduğunda var olan, kendisi var olmadığında ise var olmayan bir nedene atfedilir. ANOVA modeli olarak da bilinen bu ilke, insanların bir sonucu bir nedene bağlama sürecinde üç tip enformasyonu değerlendirdiklerini iddia etmektedir. Bunlar ayırt edicilik (*distinctiveness*), tutarlılık (*consistency*) ve konsensüsdür (*consensus*). Buna göre insanlar, başka insanların davranışlarının gözlenen sonuçlarından hareketle, onların genellikle gözlenemeyen ya da yeterince açık olmayan nedenleri hakkında çıkarsamalar yaparken, davranışın o uyarana özgü olup olmadığına, davranışın zaman ve farklı durumlar içerisindeki tutarlılığına ve davranışın o kişiye özgü olup olmadığına, yani başka insanların aynı uyaran karşısındaki tepkilerine dikkat ederler. Bunların içerisinde özellikle sosyal karşılaştırma açısından en etkili olanı konsensüs enformasyonudur. Belli bir kanaat üzerinde bir konsensüs

mevcut ise, insanlar daha rahatlıkla *duruma atıf* yapmaktadırlar. Aksine konsensüsün mevcut olmadığı durumlarda ise kişi odaklı atıflar yapılmaktadır. Bu durumda kanaatinin doğru olup olmadığı ile ilgilenen bir kişi öncelikle söz konusu kanaat üzerindeki konsensüsün derecesi ile ilgilenecektir. Yeterince çok sayıda kişi aynı kanaati paylaşıyorsa, bu kanaatin nedeninin kişinin kendisi olma olasılığı düşüktür. Böylece kişi sahip olduğu kanaatinin kişisel bir yanlılığın ürünü olmadığını, onun doğru ya da geçerli bir kanaat olduğunu düşünecektir.

Goethals ve arkadaşları kanaatleri, Jones ve Gerard'ın (1967) izinden giderek *inançlar* ve *değerler* olarak ikiye ayırır. Jones ve Gerard'a göre "inanç, ikisi de birbirinin tanımı olmayan iki bilişsel kategori arasındaki ilişki" iken; "değer, belli bir bilişsel kategori ile kişinin ona yönelik duyguları arasındaki ilişki"dir (Jones ve Gerard, 1967 sf.158–159). Tutumlar ise bu ikisinin bileşiminden oluşur. Şöyle ki, tutumlar, bir değer öncülü ile bir inanç öncülünden meydana gelen bir tasımın (*sylogism*) sonuç önermesidir. Örneğin:

“Bütün zenciler tembeldir (değer önermesi)

Tembel insanlar kötüdür (inanç önermesi)

O halde, bütün zenciler kötüdür (sonuç ya da tutum önermesi)”

(Jones ve Gerard, 1967 sf.158–159).

Jones ve Gerard'a (1967) göre tutumlar esas olarak değerlerden türediği ve bu nedenle de değerlerin bir türevi olduğu için, tutum ve değer terimlerinin eşanlamlı olarak kullanılmasında bir sakınca yoktur. Nitekim Goethals ve arkadaşları da bu iki terimi eşanlamlı olarak kullanmaktadır (Goethals ve Darley, 1977; Goethals ve Klein, 2000).

Goethals ve arkadaşlarına göre inanç, “bir şeyin doğasına ilişkin potansiyel olarak doğrulanabilir olduğuna inanılan açıklamalar” iken değer veya tutum, “bir şeyden hoşlanma ya da hoşlanmamayı belirten tercihlerdir” (Goethals ve Darley, 1977 sf. 269; Goethals ve Klein, 2000 sf.26). Yazarlara göre Kelley'in birlikte değişim ilkesinin analizi inançlar ve değerler için farklıdır. İlgili özellikler hipotezi inançlar ve değerler için farklılıklar arz eder.

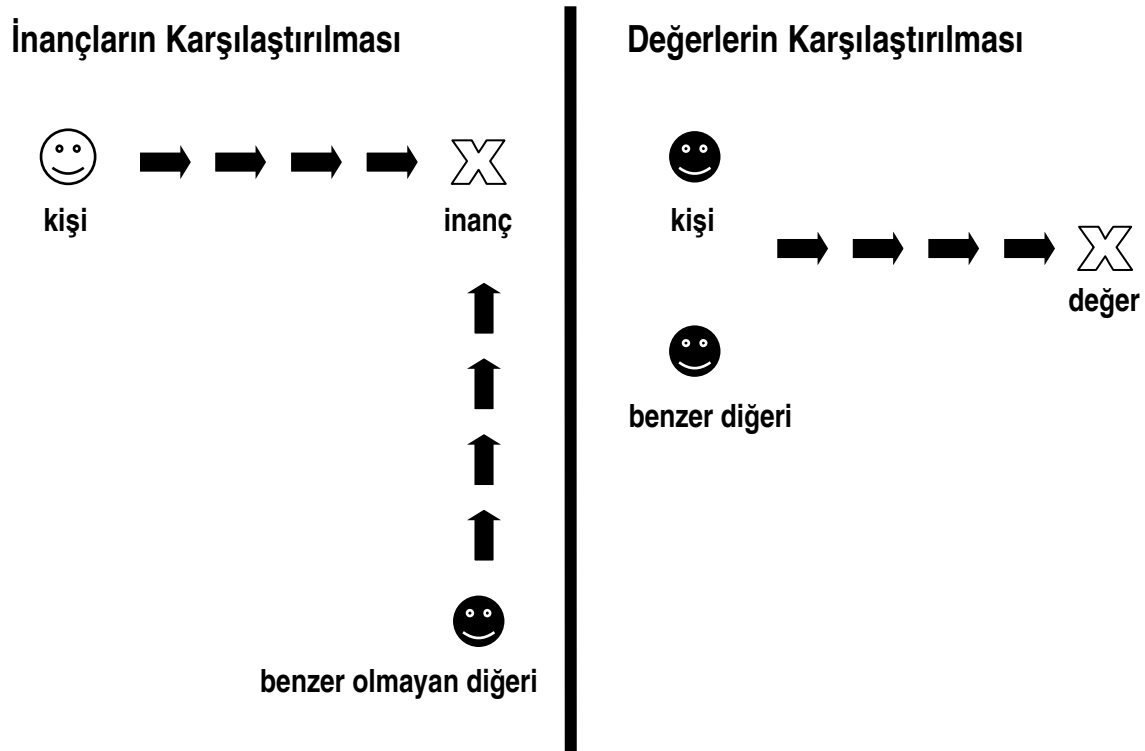
II.1.2.1. İnançların Karşılaştırılması

İnançlar söz konusu olduğunda, bize benzeyen bir kişi bizimle aynı fikirdeyse bu durum ikimizin de doğru düşündüğü anlamına gelmeyebilir. Belki de aynı fikirde olmamız aynı yanlılığı paylaşıyor olmamızın bir sonucudur. İkimizin de sahip olduğu bir kişisel karakteristik her ikimizin de görüşünün nedenini açıklayacak makul bir sebeptir. Böylece azaltma ilkesi devreye girer ve kişi temelli bir atıf yapılır. Oysa ilgili özellikler bakımından

bize benzemeyen bir kişi bizimle hemfikir ise, aynı kişisel karakteristiklere ve dolayısıyla bunun yol açacağı ortak ve yanlı bir görüşe sahip olma olasılığımız düşüktür. Böylece makul bir başka sebep (paylaşılmış/ortak ve hatalı bir kişisel özellik) olmadığından dolayı görüşümüzün doğru olduğuna inanma olasılığımız artar (bkz. şekil 3).

II.1.2.2. Değerlerin veya Tutumların Karşılaştırılması

Değerlerin veya tutumların karşılaştırıldığı durumda kişiler, değerlendirdikleri görüşlerinin objektif ve doğru olup olmadığı ile ilgilenmezler. Belli bir şeyden hoşlanıp hoşlanmadıkları veya hoşlanmaları gerekip gerekmediği sorusunu sorarlar. Bu durumda bize benzemeyen, farklı kişilerin bizimle hemfikir olması pozisyonumuzu doğrulamak yerine çelişkili ve/veya dengesiz bir durum yaratır. Tutumların karşılaştırıldığı durumda benzer olan diğerlerinin hemfikir olması doğruluğumuzu kanıtlar gibi görünmektedir (bkz. şekil 3).

şekil 3. Goethals ve Klein (2000)'in atıf modeline göre inançların ve değerlerin sosyal karşılaştırma sürecinde benzerliğin önemi [Suls (2000)'den alınmıştır].

Yeteneklerin karşılaştırılmasında yeteneğimizin düzeyi hakkında bilgi edinmek kadar yeteneğimizin üstün olduğunu görmek motivasyonu da etkili idi. Benzer şekilde kanaatler alanındaki motivasyonel karşılaştırmalara girme eğiliminin temelinde de kanaatlerimizin

doğru olduğunu keşfetme isteğinin bulunduğu söylenebilir. Kişi eğer değerlerinin doğru olduğuna inanmak istiyorsa yapabileceği şeylerden biri kendi sahip olduğu değerler etrafında mevcut olan konsensüsü abartmak olabilir. İnançlarının doğru olduğuna inanmak istiyorsa mevcut konsensüsü abartmanın yanı sıra kendisiyle aynı fikirde olanların ilgili özellikler bakımından çeşitliliğini abartmak bir başka strateji olabilir. Goethals ve Klein (2000) bu sonuncusunu iç-grup heterojenliği (*in-group heterogeneity*) etkisi olarak adlandırmaktadır. Böylece kişi kendi pozisyonunun hem geniş bir kitle tarafından paylaşıldığını, hem de içerisinde çok çeşitli insan tiplerini barındırdığını iddia etmek suretiyle inançlarının doğruluğunu kanıtlamaya çalışmaktadır.

Goethals, Allison ve Frost (1979) yanlış konsensüs algısı ve iç-grup heterojenliği etkisini Williams Koleji'nde üniversite öğrencileri ile yürüttüğü 3 çalışmayla göstermiştir. Bu çalışmalardan birincisinde araştırmacılar o günlerde Williams Kolejinde cinsiyetçilik konusunda çeşitli tartışmalara neden olan ve öğrencilerin farklı kanaatlere sahip olduğu üç olayla ilgili olarak, üniversite kütüphanesinden rastgele seçtikleri öğrencilere anket uygulamışlardır. Seçilen olaylar şunlardır:

- üniversite gazetesinde çıkan bir bira reklamında üzerine yapışan tişört giymiş bir kadın fotoğrafının kullanılması sonrasında bir kısım öfkeli öğrencinin üniversite gazetesinin önünde oturma eylemi yapması ve editöre protesto mektubu göndermesi;
- bir grup erkek öğrencinin üniversite kütüphanesine doğru ellerinde yarı çıplak bir şişme kadın taşıyarak yürümesinin ardından müstehcen bir şarkı eşliğinde şişme kadını balkondan aşağı atması;
- ve bazı öğrencilerin şişme kadın olayı üzerine bir forum düzenlemesi gibi kampus yaşamını etkileyen ve ortak noktaları cinsiyetçilik teması etrafında toplanması.

Ankette öğrencilerin bu olayları nasıl değerlendirdikleri (reklâmın cinsiyetçi olduğunu düşünme veya reklâmın iyi olduğunu düşünme; şişme kadın olayını çirkin bulma veya affedilebilir bulma; forumu önemli görme veya gereksiz görme) ve diğer öğrencilerin değerlendirmelerine ilişkin tahminleri sorulmuştur. Ayrıca katılımcılar, kadın hareketini destekleyenleri artistik, atletik, dindar vs. gibi 28 sıfat üzerinden değerlendirerek, bu sıfatların kadın hareketini destekleyenlere ne kadar uygun olduğu hakkındaki görüşlerini belirtmişlerdir. Sonuçlar katılımcıların kendi kanaatlerini destekleyen öğrencilerin sayısını

abarttıklarını (yanlış konsensüs) göstermiştir. Ayrıca kendi kanaatlerini paylaşılanların mutlak genişliğinden bağımsız olarak kendi kanaatlerini paylaşılanların çeşitliliği de paylaşmayanlara göre yüksek algılanmıştır (iç-grup heterojenliği). Kadın hareketini destekleyenler, 28 sıfatın ortalama 19'unun destekleyen gruba uygun olduğunu iddia ederken, desteklemeyenler yalnızca ortalama 14 sıfatı uygun görmüşlerdir. İkinci ve üçüncü çalışmalarda da zamanın başkanı Jimmy Carter hakkındaki değerlendirmeler ile Güney Afrika'ya uygulanan ticari kısıtlamalar konusunda benzer sonuçlar elde edilmiştir. Üstelik sonuncusu üniversite gazetesinde öğrencilerin gerçek kanaatleri hakkında yapılan bir anketin sonuçlarının yayınlanmasından sonra yapılmış ve öğrenciler diğer öğrencilerin kanaatleri hakkında bir fikirleri olmasına rağmen yanlış konsensüs olgusu ortaya çıkmıştır.

Goethals ve Klein'e (2000) göre bu bulgular gruplararası algı ve stereotip çalışmalarında sıkça vurgulanan dış-grup homojenliği (*out-group homogeneity*) olgusuyla kimi paralellikler göstermektedir. Örneğin Linville ve Fischer'e (1998) göre dış-grubun içerisinde mevcut olarak algılanan alt grupların sayısından, kimi boyutlarda dış-grubun algılanan karmaşıklığına kadar çok çeşitli ölçümlerde ortaya konan bir sonuç, iç-gruba göre dış-grubun çeşitliliğinin düşük görülmesi olgusudur. Linville ve Fischer (1998) dış-grubun iç-gruba göre daha az çeşitlilikte algılanmasını çeşitli bilgi-işlem süreçleri ile açıklamaya çalışmıştır. Bunlardan birisi aşinalıktır (*familiarity*). Buna göre bireyler iç-gruba daha aşina oldukları için zihinlerinde iç-grubun dış-gruba göre daha ayrıntılı bir temsili mevcuttur ve dış-grup homojenliğine bu neden olmaktadır.

Bir başka açıklama Park ve Hastie (1987)² tarafından yapılan bir çalışmaya dayandırılmıştır. Bu çalışmada araştırmacılar bir kısım katılımcıya önce grubun prototipik özellikleri hakkında bilgi vermiş, ardından gruba ait örnekler göstermiş, bir kısım katılımcıya ise bunun tersini yapmış, yani önce gruba ait örnekler göstermiş, daha sonra prototipik özellikleri hakkında bilgi vermiştir. Sonuçlar önce prototipik özellikleri öğrenen katılımcıların grubun çeşitliliğini daha düşük algıladığını göstermiştir. Araştırmacılara göre insanlar genellikle dış-grupları önce onlara ilişkin prototipleri öğrenerek tanıdıkları için dış-grup homojenliği ortaya çıkmaktadır.

Bir diğer açıklama sosyal kimlik nosyonundan (Tajfel, 1978) gelmektedir. Buna göre dış-grup homojenliği geniş gruplarda bireylerin dış-grup üyeleri ile farklılaşma ihtiyacından

² Aktaran Linville ve Fischer (1998)

kaynaklanmaktadır. Ancak Goethals ve Klein (2000) bu olgunun aynı zamanda atıf temelli bir açıklaması olabileceğine inanmaktadır. Buna göre dış-grubun homojen algılanması, onların kanaat ve davranışlarının belli kişilik özelliklerine bağlanmasını kolaylaştıracak, bu sayede de bu kanaatlerin yansızlığı ve/veya objektifliği sorgulanır hale gelecektir. Nitekim Bilgin (1994) çoğunluk gruplarının azınlık gruplarının davranışlarını açıklama sürecinde psikolojikleştirme olgusunun, yani çoğunluğun azınlık davranışlarını onların psikolojik karakteristiklerine bağlayarak açıklama stratejisinin önemini vurgulamıştır. Papastamou (1989)³ bu eğilimin çoğunluk grubu için psiko-sosyal işlevler gördüğüne işaret etmektedir. Buna göre çoğunluklar, azınlıkların aslında sosyal ve ideolojik olan taleplerini psikolojik öğelere indirgeyerek bu talepleri bertaraf etmektedir. Bilgin'e (1994) göre psikolojikleştirme sayesinde azınlık üyeleri homojenleştirilmiş bir psişik yapı içine yerleştirilerek tutarlı ve görüş birliği yapmış gibi algılanır; üstelik bu tutarlılık ve görüş birliği, azınlık psikolojisinin sonucu gibi kavranır. Bu analiz Goethals ve Klein'in (2000) atıf yaklaşımıyla uyum içerisindedir. Daha önce değinildiği gibi kanaatlerinin dikkate alınmasını talep eden kişiler onların objektifliğini zedeleyecek kişi temelli atıflar yapılmasını önlemeye yönelik stratejiler geliştirmektedirler.

II.1.3. Sosyal Gerçekliğin Tahrif Edilmesinden Sosyal Gerçekliğin İcat Edilmesine

Bireylerin sosyal gerçekliği psiko-sosyal ihtiyaçlarına uygun biçimde yorumlamaları veya sosyal gerçeklik üzerinde bilişsel bir çalışma yapıp gerçekliği çarpıtmaları, olgunun yalnızca bir yönüne işaret etmektedir. Literatürde, bunların yanı sıra, bireylerin bazen de var olan gerçekliği tahrif etmek yerine, bizzat yeni bir gerçeklik icat etme eğiliminde olduklarını gösteren çalışmalar da mevcuttur.

Bu çalışmaların en bilinenleri Taylor, Wood ve arkadaşlarının kanser hastalarının sosyal karşılaştırma dinamikleri üzerine yürüttükleri bir dizi araştırmadır (Taylor, Wood ve Lichtman, 1983; Wood, Taylor ve Lichtman, 1985; Wood ve Taylor, 1991).

Bu çalışmalardan birinde Wood, Taylor ve Lichtman (1985) Los Angeles'ta özel bir onkoloji kliniği tarafından takip edilen 78 meme kanseri hastası kadınla yaklaşık 1,5-2 saat süren görüşmeler yapmışlardır. Bu görüşmelerin içeriği sırasıyla sosyo-demografik bilgiler, kişinin kansere ilişkin deneyimleri, kansere yönelik atıf ve inançları, kanserden sonra yaşamında ve yakın ilişkilerinde meydana gelen değişiklikler, kansere yönelik korkuları,

³ Aktaran Bilgin (1989)

gösterdiği duygusal reaksiyonlar, sosyal karşılaştırma süreçleri ve tıbbi tedaviyi uygulama düzeyi konularını kapsamaktadır. Görüşmenin sosyal karşılaştırmalar ile ilgili kısmı ise potansiyel karşılaştırma hedefleri ile kurulan ilişkiler, diğer hastaların başa çıkma düzeyleri hakkındaki izlenimler ve yapılan karşılaştırmalar olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır. Ancak araştırmacılar sosyal karşılaştırma tepkilerinin yalnızca görüşmenin sosyal karşılaştırmalarla ilgili bölümünde ortaya çıkmadığını, görüşmenin herhangi bir bölümünde kendiliğinden belirlediğini gözlemişler ve bunları da ayrıca kayıt altına almışlardır. Görüşmelerin çözümlenmesinden elde edilen bulgular bu kadınların, hastalığa uyum konusunda normatif standartlar imal etme veya “hayali” (imajiner) karşılaştırma hedefleri uydurma eğiliminde olduklarını göstermiştir. (Görüşme kayıtlarında yer alan “hayali” karşılaştırmaların gerçekten belirli bir kişiye göndermede bulunup bulunmadığı konusunda emin olabilmek için kayıtlar, farklı yargıçlar tarafından bu açıdan puanlanmış ve yargıçlar arası anlaşmanın yüksek olduğu görülmüştür.) Karşılaştırma yapılan bu hayali hedefler, genellikle kişiyi rahatlatıcı özellikler taşımaktadır. Bunlar, hastalığa uyumu kişinin kendisinden daha kötü olan, tedaviye daha az yanıt veren, açıkçası aşağı doğru karşılaştırma yapmanın mümkün olduğu ‘hipotetik diğerleri’dir. Bu görüşme kayıtlarından örnekler veren araştırmacılar örneğin bir kadının şu sözlerine dikkat çekmektedir:

“Söylendiğine göre yıllar sonra bile hastalığı yenememiş olanlar varmış.....Benim şu anda bulunduğum noktaya kadar bile gelemeyen kadınlar var” (Wood, Taylor ve Lichtman, 1985 sf.1174)

Wood ve arkadaşları (1985) bu bulguları yorumlarken, kişinin karşılaştırmaya girmek üzere seçeceği hedeflerin çoğu zaman gerçekte bulabileceği hedeflerle sınırlı olduğuna inanıldığını, fakat bu araştırmanın sonuçlarının bunu doğrulamadığını iddia etmişlerdir. Onlara göre kişi, en azından belli koşullar altında, öznel iyi oluş duygularını artıracak yeni karşılaştırma hedefleri icat edebilmektedir. Araştırma sonuçları, kişilerin, benliği rahatlatıcı aktüel bir sosyal karşılaştırma yapma imkânı bulamadıklarında, uygun sosyal karşılaştırmalar inşa ettiğini ortaya koymuştur. Bu da, yazarlara göre, sosyal karşılaştırma süreçlerinin, “bilişsel süreçlerle” ilişkisinin o güne kadarki araştırmaların ima ettiğinden çok daha güçlü olduğunu göstermektedir (Wood, Taylor ve Lichtman, 1985). Nitekim Gibbons ve Gerrard (1991) bu tür aşağı doğru hayali hedeflerle yapılan sosyal karşılaştırmaları “bilişsel aşağı doğru karşılaştırma” olarak adlandırmışlardır.

Wills'in (1991) 'karişik ögeler ilkesi'ne (*mixed elements principle*) göre aşağı doğru bir karşılaştırmanın öznel iyi oluş duygusunu artırabilmesi için kader benzerliği ile gelecek benzerliğinin mümkün olduğunca düşük olması gereklidir. Wills'e göre *kader benzerliği* kişinin kendisi ile karşılaştırma yaptığı kişi (hedef) arasındakiki şimdiki durumun benzerliğidir ve kişinin bu karşılaştırmadan fayda sağlayabilmesi için hedefin mümkün olduğunca kişinin kendinden daha kötü durumda olması gereklidir. *Gelecek benzerliği* ise kişinin gelecekte karşılaştırma yaptığı kişi gibi olabileceğine ilişkin algısıdır ve kişi eğer kendinden çok kötü durumda olan bir kişiyle karşılaştırma yapıyorsa ve gelecekte kendi sonunun da onun gibi olacağını düşünüyorsa, bu karşılaştırmanın öznel iyi oluş duygusunu arttırması mümkün değildir. Wills'in bu analizini Taylor, Wood ve arkadaşlarının çalıştıkları kanser hastası popölasyonuna uyarlıarsak, kanser hastaları için aktüel bir aşağı doğru karşılaştırma yapmak oldukça tehlikeli sonuçlara yol açabilir. Taylor ve Wood'un kanser hastaları, kendilerinden daha kötü durumda olan başka kanser hastalarıyla kendilerini karşılaştırdıklarında kanserin seyrine (prognoz) ilişkin beklentileri gelecek benzerliğini arttıracaktır. O halde bu kişiler öyle karşılaştırma hedefleri bulmalıdırlar ki, bunlar kendilerinden çok kötü durumda olsun, ancak kendileri hastalıkları ilerlediğinde onlara benzemesin. Bu özelliklere sahip bir karşılaştırma hedefi bulmanın güçlüğu bu kişileri gerçekte var olmayan, yani hipotetik hedeflerle karşılaştırmalar yapmaya iten sebeplerden biri olabilir. Böylece oldukça riskli olan gerçek bir karşılaştırma yapmak yerine, daha tedbirli bir strateji olarak, inşa edilmiş bir karşılaştırma yapmayı tercih edebilirler. Nitekim çeşitli araştırmacılar, kanser hastalarının gerçek hedeflerle aşağı doğru karşılaştırmalar yaparken genel fiziksel sağlık gibi konulardan ziyade aldığı sosyal desteğin büyüklüğu vs. gibi farklı karşılaştırma boyutlarında karşılaştırmalar yaptıklarını (*dimensional comparisons*) (Taylor, Wood ve Lichtman, 1983); mümkünse diğer kanser hastalarıyla aktüel sosyal karşılaştırmalardan kaçındıklarını (Wood ve VanderZee, 1997) veya yalnızca durumlarını değerlendirirken kendilerinden daha kötü durumda olan kişileri hedef seçtiklerini, buna karşılıklı ilişki kurmak veya arkadaşlık etmek istediklerinde kendilerinden daha iyi durumdaki kişileri tercih ettiklerini belirtmektedir (Taylor ve Lobel, 1989; Stanton, Danoff-Burg, Cameron, Snider ve Kirk, 1999).

Yine Wills'e (1981, 1991) göre kişinin öznel iyi oluş duygusu düştükçe aşağı doğru karşılaştırma yapmaya ilişkin motivasyonu artmakla birlikte, mümkün olan aşağı doğru karşılaştırmaların miktarı azalmaktadır. Örneğin ileri safhada bir kanser hastasının kendinden daha kötü durumda olan birini bulma olasılığı, başlangıç safhasındaki birinden görel olarak daha düşüktür. Wills'e (1991) göre bir çeşit taban etkisi anlamına gelen bu durum, yeni

karşılaştırma boyutlarında karşılaştırmalara girme eğilimini açıklayan mekanizmalardan biridir. Kişi bu durumda örneğin fiziksel sağlık yerine, aldığı sosyal destek gibi farklı, ama avantajlı olduğu bir boyutu ön plana çıkararak ve bu yeni önerdiği boyutta karşılaştırmalara girerek öznel iyi oluş duygusunu arttırabilir. Aynı olgu gerçek hedefler yerine icat edilmiş veya hayali karşılaştırma hedeflerinin kullanılması için de açıklayıcı olabilir.

İnşa edilmiş sosyal karşılaştırmalar prototip veya imajlar vasıtasıyla yapılabileceği gibi bu tür karşılaştırmaların bilinen formlarından bazıları yanlış konsensüs algısı; yanlış biriciklik algısı veya ortalamanın üzerinde olma yanılgısı gibi olgulardır. (yukarıda kısaca değinilen imajlar yoluyla yapılan inşa edilmiş sosyal karşılaştırmalar konusu bir sonraki bölümde daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.)

Yanlış konsensüs algısı, bireylerin kanaatlerinin geçerliliğini iddia etmek üzere, kendi kanaatleri etrafındaki konsensüsü abartılı olarak algılamalarıdır. Daha önce değinildiği gibi konsensüs, kanaatlerin geçerliliğini gösteren merkezi öğelerden biridir. Ancak çoğu zaman belirli bir kanaat etrafındaki konsensüsün büyüklüğü kesin değildir; muğlâk ve belirsizdir. Bu da bireylerin konsensüse ilişkin tahminler yürütmelerinin ve onu inşa etmelerinin önünü açar (Goethals ve Klein, 2000). Ayrıca Goethals'a (1986) göre insanlar sosyal karşılaştırmalara çoğu zaman kanaatlerinin doğru olup olmadığını anlamak üzere değil, sahip olduğu kanaatlerin doğru olduğunu keşfetmek üzere girerler. Böylece bireyler kendi kanaat ve tercihlerinin doğru olduğunu düşünmenin bir yolu olarak, bu kanaatler etrafındaki konsensüsü abartırlar. Yanlış konsensüs olgusu diğerlerinin nasıl düşündüğü, davrandığı ve ne tür tercihlerde bulunduğu vb. konusunda kişinin bir tahmini olduğundan, yani aktüel bir karşılaştırma enformasyonu kullanılmadığından, sosyal karşılaştırma sürecinde diğerlerinin inşa edilmesi nosyonuna iyi bir örnektir.

Yanlış biriciklik algısı, kişilerin becerilerinin ve arzulanır davranışlarının yaygınlığını olduğundan düşük görme, arzulanır olmayan davranışlarının yaygınlığını ise abartma eğilimini ifade etmektedir. Örneğin Goethals (1986) "*çok acıkmışken kalan son iki dilim pizzadan büyük dilimi arkadaşıma verir, küçük olanı ben alırdım*" diyen kişilerin diğer insanların yalnızca %35'i bunu yapardı diye düşündüğünü; buna karşılık aynı kişinin çevresindeki insanların %51'inin bunu yapabileceğini belirttiğini bulmuştur. Aynı çalışmada zor bir problemi çözebileceğine inanan lise öğrencilerinin oranı %80 iken, bu öğrencilerin diğer öğrencilerin bunu yapabileceğine ilişkin tahminlerinin ortalaması %38'i geçmemektedir. Bireyler hoşla gitmeyen, arzulanmayan bir özelliğe sahip olduklarında bu özelliği

paylaşanların sayısını abartmaktadırlar. Örneğin verilen bir görevde hatalı sonuçlar elde ettiklerine inandırılan kişiler, aynı hatayı yapabilecek diğer insanların sayısını da abartılı algılamaktadırlar (Sherman, Presson ve Chassin, 1984, aktaran Wood ve Taylor, 1991).

Yanlış biriciklik algısı zaman içerisinde zekâyla, yaratıcılıkla, atletik olmayla ve ahlaki konularla ilgili olarak çalışılmış ve söz konusu yanlışlığın ahlaki konularda en fazla, atletizmle ilgili konularda ondan biraz daha az, zekâ ve yaratıcılık ile ilgili konularda ise çok az ortaya çıktığı veya hiç çıkmadığı görülmüştür (Allison, Messick ve Goethals, 1989; Goethals, Messick ve Allison, 1991; VanLange ve Sedikides, 1998; Goethals ve Klein, 2000). Araştırmacılar karşılaştırmaya girilen boyutun özgül veya genel oluşunun, kontrol edilebilirliğinin, doğrulanabilirliğinin veya test edilebilirliğinin bu sonuçlar üzerinde etkili olduğunu iddia etmişlerdir. Karşılaştırmaya girilen boyutun özgül değil genel olması etkiyi arttırmaktadır. Kişinin üstünlük iddiasında bulunduğu konu, daha sonra kolayca gerçekten üstün olup olmadığının test edilebileceği bir konuysa etki yine azalmaktadır. Arzulanırılık ve kontrol edilebilirlik ne kadar yüksekse etki o kadar artmaktadır. İnsanlar zekâlarını kontrol edebileceklerine inanmamakta, buna karşılık ahlaki tercihleri üzerinde tam bir kontrolleri olduğuna inanmaktadırlar. Bu nedenle yanlış biriciklik algısı zekâ konusunda hiç ortaya çıkmazken, ahlak konusunda en fazla gözlenmektedir.

Goethals ve arkadaşlarına göre benliği olumlu değerlendirme ve öznel iyi oluşu arttırmak için gerçekçi sosyal karşılaştırmalara girilebileceği gibi, inşa edilmiş sosyal karşılaştırmalara da başvurulabilir; zira bunlar da bazen yansız ve doğru bir değerlendirme yapma amacına hizmet edebilir (Goethals, Messick ve Allison, 1991). Ancak gerçek/aktüel veri kullanmadan benliğin olumlu bir portresini çıkarmak, çoğu zaman gerçek veriye dayanarak bunu yapmaktan daha kolay olduğundan inşa edilmiş sosyal karşılaştırmalar motivasyonel karşılaştırmalar olmaya daha yatkındır (Goethals ve Klein, 2000). Yazarlar aktüel veri kullanılarak elde edilen benlik değerini artırıcı sonuçların kişi için, inşa edilmiş olanlardan daha anlamlı olacağı spekülasyonu yapmalarına rağmen, literatürde her iki enformasyon türünün aynı araştırma deseni içerisinde karşılaştırmalı olarak kullanıldığı ve bunların öznel iyi oluş üzerindeki göreceli ağırlığının test edildiği bir çalışma mevcut değildir.

Şimdiye kadar verilen örnekler ve anılan çalışmalarda inşa edilmiş sosyal karşılaştırmalardan söz ederken, çoğunlukla bireyin diğerlerini inşa etmesinden bahsedildi. Bu çalışmaların çoğu, bireylerin kendilerini rahatlatacak hayali karşılaştırma hedefleri icat etmeleri veya diğerlerine ilişkin bilgileri çarpıtmaları, bu sayede de öznel iyi oluş duygularını

arttırmaları üzerineydi Oysa Goethals ve Klein'e (2000) göre sosyal karşılaştırma sürecinde kişi, kendi benliğini de yeniden inşa edebilir. Özellikle de diğerlerine ilişkin çarpıtmalara gidebilme ihtimali sosyal gerçeklik tarafında sınırlandırıldığında, yani kişi diğerlerine ilişkin enformasyonu tahrif etme şansına sahip olmadığında, kendi benliğine ilişkin bir inşa faaliyetine girme olasılığı artar.

Yazarlara göre bilişsel çelişki kuramı çerçevesinde yapılan çalışmalar, bireylerin tutarlı sonuçlar elde etmek ve çelişkiden kaçınmak üzere sıklıkla önceki pozisyonlarını (tutumlarını) değiştirdiklerini birçok kez göstermiştir (Goethals ve Klein, 2000). Ayrıca sosyal karşılaştırmalarda diğerleri tarafından geride bırakıldığını düşünen kişilerin, diğerleri karşısında üstünlüğünü kaybettikleri becerilerinin kendi benlik kavramları açısından önemini değiştirdiklerine dair bulgular mevcuttur (Gibbons, Benbow ve Gerrard, 1994). Bu çalışmalar, benlik kavramının o kadar da sabit, değişmez bir bütünlük (entite) olmadığını, aksine dinamik bir yapı arz ettiğini düşünmek için yeterli bir sebep sunmaktadır. Goethals ve Klein'e (2000 sf. 38) göre "olumlu bir sosyal karşılaştırma yapmak üzere sosyal gerçekliği yeniden inşa etme eyleminin odağı kişinin kendi benliği olabilir". O halde sosyal karşılaştırma süreçlerinde inşa etme eylemi en azından iki türlü yapılabilir: Benliğin inşa edilmesi ve diğerlerinin inşa edilmesi.

Rothman ve Schwarz (1998) kişilerin, kendilerine ilişkin risk değerlendirmelerinin bağlama özgü yargılama süreçlerinin bir fonksiyonu olduğunu, bu nedenle de sabit olmayıp bağlama göre değişme eğiliminde olduğunu oldukça ilginç bir deneyle ortaya koymuştur. Katılımcıların bir kısmından kalp krizi riskini artıran ve azaltan üç davranışı, diğer kısmından ise sekiz davranışı hatırlamasını isteyen araştırmacılar, hatırlanması istenen davranış sayısı manipülasyonunu çapraz kesecek şekilde katılımcıların bir kısmından bu işlemi kendi davranışları için yapmasını, bir kısmından da ortalama bir kişi için yapmasını istemişlerdir. Böylece hatırlanmasını istedikleri risk enformasyonunu kişisel ilgililik bakımından ikiye ayırabilmişlerdir. Buna göre deneyde, kendisiyle ilgili üç veya sekiz risk arttıran veya azaltan faktör hatırlayan gruplarla, kendisiyle ilgisi olmayan üç veya sekiz risk arttıran/azaltan faktör hatırlayan gruplar mevcuttur. Daha sonra bu grupların incinebilirlik (*vulnerability*) algılarını, yani kendilerinin ileride kalp krizi geçirme olasılığına ilişkin tahminlerini ölçen araştırmacıların bulguları çarpıcıdır: Kişisel ilgililik düzeyi düşük olan katılımcılar üç adet risk arttıran faktör hatırlamaları istendiğinde kendilerini, sekiz adet için olduğundan daha fazla incinebilir algılamışlardır. Benzer bir sonuç risk azaltan faktörlerin hatırlanması için de

geçerlidir. Üç adet risk azaltan faktör hatırlaması istenenlerin incinebilirlik duyguları sekiz adet hatırlayanlardan daha düşüktür. Buna karşılık kişisel ilgililiği yüksek olan katılımcılar için durum bunun tam tersidir. Bu kez sekiz adet risk arttıran faktör hatırlaması istenenlerin incinebilirlik düzeyleri daha yüksekken, sekiz adet risk azaltan faktör hatırlayanların incinebilirlik düzeyleri daha düşüktür. Araştırmacılara göre benlik ilgililiği düşük olan grubun yargılamalarında kolay hatırlanabilirlik heuristik'i etkili olmuştur. Buna göre kendi risk faktörleri hakkında düşünmeyen grup (benlik ilgililiği düşük olan grup) heuristik değerlendirmeler yaparken, kendi risk faktörleri hakkında düşünen grup daha sistematik düşünme eğiliminde olmuşlardır. Bu da daha fazla (sekiz adet) risk faktörünü düşünenlerin incinebilirlik algısını; daha fazla koruyucu faktörü düşünenlerin ise incinmezlik algısını arttırmıştır. Sonuç olarak bu bulgu Goethals ve Klein (2000) tarafından, kişinin benliğine ilişkin risk değerlendirmelerinin bağlama göre değişebilirliğini göstermesi açısından önemli görülmektedir.

Goethals ve arkadaşlarının erken dönem çalışmalarından birinde bireylerin kendilerini diğerlerine göre daha zengin kişilik özelliklerine sahipmiş gibi algılama eğiliminde oldukları bulunmuştur (Sande, Goethaals ve Radloff, 1988). Araştırmacıların “çok yönlü benlik” (*multifaceted self*) diye adlandırdıkları bu olguya göre kişilerden çeşitli kişilik özelliklerinin kendilerine ve diğerlerine ne kadar uygun olduğunu belirtmeleri istendiğinde, kişilerin kendilerini diğerlerine göre daha fazla kişilik özelliği ile tanımladıkları gözlenmiştir. Bu olgu gruplararası bağlamda gözlenen iç-grup heterojenliği olgusunun bir izdüşümü gibi düşünülebilir. Sande, Goethaals ve Radloff'a (1988) göre bireyler kendilerini daha karmaşık ve çok yönlü algılamak suretiyle kendilerini gelişen olaylar karşısında daha esnek ve değişen koşullara uyum sağlamaya muktedir olarak görmektedirler. Hoorens'e (1993) göre de “çok yönlü benlik” algısı benliği güçlendirmeye (self-enhancement) yönelik sosyal karşılaştırma stratejilerinden biridir. Son yıllarda yaptığı kapsamlı bir araştırmaya dayanarak Sande ve arkadaşlarını eleştiren Locke (2002), insanların otomatik bir şekilde ve spontan olarak kendilerini daha karmaşık/çok yönlü görme eğiliminde olmadığını, olgunun karşılaştırma yapılan kişinin özelliklerine ve karşılaştırmaya girilen boyutun arzulanırlık düzeyine ve daha başka bazı faktörlere (örn. değerlendirmenin nasıl yapıldığı vb.) bağlı olarak değişebileceğine işaret etmiştir. Locke'a (2002) göre insanlar kendilerini daha karmaşık algılamaktan ziyade daha pozitif algılamaya çalışmaktadır. İnsanlar, olumsuz sıfatlar söz konusu olduğunda hoşlanmadıkları insanları daha karmaşık görmekte, diğer taraftan olumlu sıfatlar söz konusu olduğunda ise kendilerini daha karmaşık görmektedirler. Bu ise Locke'a göre “çok yönlü

benlik”i değil, zaten bilinen bir olguyu, yani “benliği olumlu değerlendirme ihtiyacı”nı göstermekten başka bir şey değildir.

Diğer taraftan Klein ve arkadaşlarının yürüttüğü bir dizi çalışma sosyal karşılaştırmalar vasıtasıyla “benliğin inşa edilmesi” nosyonunu çok daha iyi açıklamaktadır (Klein ve Kunda, 1993; Klein, 2001; Klein ve Goethals, 2002). Bu çalışmalarda tipik olarak, kişinin diğerleri hakkındaki izlenimlerini değiştirmesine izin verilmemiş, böylece benlik saygısını arttırmak veya kendini rahatlatmak üzere karşılaştırma hedeflerinin özelliklerini çarpıtma şansı bulunmayan kişilerin kendi özellikleri üzerinde kimi oynamalar yaptığı gözlenmiştir.

Bu çalışmalardan birinde Klein ve Kunda (1993) bireylerin diğerlerinden üstün oldukları yönündeki mevcut görüşlerini sarsan bir sosyal karşılaştırma enformasyonuna tepki olarak, bu görüşlerini, kendi üstünlüklerini korumalarını sağlayacak şekilde değiştirdiklerini göstermiştir. Yani kişiler diğerleri karşısındaki görece üstünlüklerini koruyacak şekilde benlik kavramlarını yeniden inşa etmişlerdir. Ancak bu kişilere benlik kavramlarını değiştirmeden diğerleri karşısındaki üstünlüklerini koruyabilecekleri bir seçenek sunulduğunda, benlik inşasına girişmedikleri görülmüştür. Böylece araştırmacılar benlik inşasının, bireylerin görece üstünlüklerini korumak ve/veya sürdürmek için kullandıkları bir strateji olduğunu göstermişlerdir. Princeton Üniversitesi’nden bir grup lisans öğrencisi ile çalışan araştırmacılar, önce bir ön test vasıtasıyla çeşitli risk davranışlarının (kırmızı et yeme, alkol kullanma, yağlı yiyecekler yeme vs.) ortalama öğrenci tarafından ne sıklıkta yapıldığını bulmuşlardır. Bu ön teste katılan öğrencilere, ayrıca ortalama bir Princeton öğrencisinin bu davranışları ne sıklıkta yaptığına dair tahminleri de sorulmuştur. Ön testin sonuçları, beklendiği üzere, bu gençlerin riskli davranışları ortalama bir öğrenciden daha az yaptıklarına inandıklarını (yanlış biriciklik etkisi) göstermiştir. Daha sonra, ön teste katılanların arasından seçilen bir grup öğrenciyle asıl çalışmayı gerçekleştiren araştırmacılar, bu kişilerden aynı risk davranışlarını ne sıklıkta yaptıklarını bir kez daha belirtmelerini istemişlerdir. Ancak bu çalışmaya katılan grubu dörde ayırmışlar, kontrol grubuna ön çalışmadaki kendi değerlendirmelerini bildirmişler, geriye kalan üç gruptan birincisine (doğru enformasyon koşulu) ortalama Princeton öğrencisinin puanlarını, diğer iki gruba ise ortalama Princeton öğrencisinin puanları olduğuna inandırdıkları, ama aslında sahte olan puanlar bildirmişlerdir. Bu son iki gruptan birisi (şişirilmiş puanlar koşulu) ortalamaya 1 puan eklemek suretiyle elde edilmiş şişirilmiş puanları, diğeri ise (düşürülmüş puanlar koşulu) ortalamadan bir puan

çıkarılmak suretiyle düşürülmüş puanları öğrenmişlerdir. Araştırmacılar ortalama Princeton öğrencisinin kendisinden daha az risk davranışlarına girdiğini öğrenen grupların kendi risk puanlarını daha düşük hale getirdiklerini, yani kontrol grubundan daha düşük puanlarla değerlendirme yaptıklarını gözlemişlerdir. Buna göre, doğru enformasyon alan grup ve düşürülmüş enformasyon alan grup kendilerine kontrol grubundan daha düşük risk puanları vermişlerdir. Çünkü bu iki grup ortalama Princeton öğrencisinin kendilerinden daha az riskli davranışlar yaptıklarını öğrenmiş ve bunun da altına inmeye çalışmışlardır. (Doğru enformasyon grubunda bunun böyle olmasının nedeni, daha önce de belirtildiği gibi, ön testte elde edilen puanların yanlış biriciklik etkisini taşıyor oluşudur.) Buna karşılık şişirilmiş enformasyon alan grup, yani ortalama Princeton öğrencisinin kendisinden oldukça fazla risk aldığını öğrenen grup, kontrol grubundan farklılaşmamış, risk algısını değiştirmemiştir. Araştırmacılara göre bu sonuç, yani bireylerin benlik değerlendirmelerini yalnızca kendilerine meydan okuyan bir sosyal karşılaştırma enformasyonu aldıklarında değiştirmeleri önemlidir. Bireyler görece üstünlüklerini korumak üzere, kendilik algılarını değiştirmişler, yani kendilerini yeniden inşa etmişlerdir. Buna karşılık görece üstünlükleri tehlikeye düşmediğinde benliklerini yeniden değerlendirmeye girişmemişlerdir.

Klein ve Goethals (2002) bir başka çalışmayla benliğin yeniden inşası olgusunun yalnızca risk algısı ve risk davranışlarıyla sınırlı olmadığını göstermişlerdir. Entelektüel, atletik, yaratıcılık ile ilgili ve ahlaki konularda da aynı deney prosedürünü kullanarak, bireylerin görece üstünlüklerini koruma maksadıyla benlik kavramlarını nasıl değiştirdiklerini gözleyen araştırmacılar genelde düşünülenin aksine “belki de benlik saygısının benlik kavramından daha istikrarlı olduğunu” dile getirmişlerdir (Klein ve Goethals, 2002 sf. 112). Onlara göre, benlik saygısını olumsuz etkileyen girdiler karşısında bireyler, kolayca benlik kavramını değiştirebiliyorlar; kendi beceri ve ahlaklarını yeniden icat etmek (*reinventing*) suretiyle gerçek dünya karşısındaki pozitif duruşlarını koruyabiliyorlar. Üstelik bunu yaparken kendilerine sunulan akran normları ne kadar şişirilmiş olursa olsun, bu normun üstüne çıkmaya çalışmak şeklinde tamamen irrasyonel bir strateji izlemediklerini, yalnızca önceki pozisyonlarını yeni bilgiler (kişiye sunulan sosyal karşılaştırma enformasyonu) ışığında bir miktar olumluya doğru kaydırdıklarını ifade eden araştırmacılar, bu olguyu “sınırlı irrasyonellik” (*bounded irrationality*) olarak adlandırmışlardır (Goethals ve Klein, 2002).

Bir başka çalışmayla sosyal karşılaştırma süreçlerinde benliğin inşa edilmesinin mi yoksa diğerlerinin inşa edilmesinin mi kişinin daha olumlu sonuçlar almasını ve bu

sonuçlardan memnuniyet duymasını belirlediğini anlamaya çalışan Klein'in (2001) bulduğu sonuçlar şöyledir: Bireyler en olumlu benlik değerlendirmelerini, kendi becerilerinin muğlak (*ambiguous*), diğerlerinininkiler ise kesin (*unambiguous*) olduğu koşulda yapmışlardır. Bir başka deyişle, kendi becerilerinin düzeyi hakkında çıkarsama yapmanın zor olduğu, buna karşılık diğerlerinin beceri düzeyinin açık ve kesin olarak bilinebildiği durumlarda bireyler kendilerine ilişkin daha olumlu değerlendirmeler yapma eğiliminde olmaktadır. Üstelik bu durum bireyleri duygusal açıdan (*positive affect*) en tatmin eden durumdur. Bir diğer ilginç sonuç ise bireylerin aynı beceriyi, kendi becerilerinin muğlak, diğerlerinininkilerin ise kesin olduğu koşulda, bunun terine göre (yani diğerlerinin pozisyonu muğlak, kendi pozisyonlarının kesin olduğu durumlara göre) kendileri için daha önemli olarak gördüklerini belirtmişlerdir. Kendi pozisyonlarının muğlak oluşu kişilerin benlik inşasına girişmesini kolaylaştırmakta, kendini rahatlatıcı karşılaştırmalar yapabileceği bir fırsat vermektedir. Sonuçlar genel olarak bireylere kendilerini veya diğerlerini inşa etme olanağı verildiğinde, kendi öznel iyi oluşları açısından en olumlu sonucun kendileri inşa etmek yoluyla alınabildiğini göstermiştir.

Sosyal gerçekliği inşa etmenin yollarından biri de benliği yaralayıcı sosyal karşılaştırma enformasyonunun göz ardı edilmesi (*ignoring social reality*), olgusudur⁴. Bireyler, yalnızca benliği okşayıcı sosyal karşılaştırma enformasyonu uydurmak yoluyla değil, aynı zamanda kendilerine meydan okuyan sosyal karşılaştırma enformasyonlarından kaçınarak da öznel iyi oluş duygularını sürdürebilirler (Wood ve Taylor, 1991; Klein, Blier ve Janze 2001).

⁴ Bkz. Goethals, 1986

III. BÖLÜM

SAĞLIK RİSKİ TAŞIYAN DAVRANIŞLARDA PROTOTİP/İSTEKLİLİK MODELİ

Iowa State Üniversitesi'nden Rick Gibbons ve Meg Gerrard'ın geliştirdiği Prototip/İsteklilik Modeli (P/İ Model), (ayrıntılı bilgi için bkz. Gibbons ve Gerrard, 1997) ergenlerin ve genç yetişkinlerin sağlık riski taşıyan davranışlarının altında yatan psikolojik ve psiko-sosyal mekanizmaları açıklamaya çalışan bir kuramdır. Kuram en genel hatlarıyla, risk davranışlarına ilişkin prototip ya da imajların sosyal karşılaştırma süreçleri vasıtasıyla, risk davranışlarına ilişkin istekliliği, istekliliğin de risk davranışlarını belirleyen bir rol oynadığını iddia etmektedir. Model üç temel sayıltı üzerine oturmaktadır (Gerrard, Gibbons, Reis-Bergan, Trudeau, Vande Lune, Buunk, 2002):

1. *Risk imajlarına olumluluk (favorability), risk davranışını yordamada önemlidir.* Gibbons ve Gerrard (1997)'a göre izlenimlerin oluşumuna (*impression formation*) ilişkin araştırmalardan bildiğimiz üzere negatif veya sıra dışı davranışlar daha dikkat çekicidir. Risk imajları da negatif olmaları nedeniyle oldukça canlı (*vivid*) ve belirgin (*salient*) davranışlara bağlı olan imajlardır (örneğin sigara içmek). Nitekim ergenlerin çok erken yaşlardan itibaren risk imajlarına aşina olduklarına dair kanıtlar mevcuttur (ayrıntılı bilgi için bkz. Gibbons ve Gerrard, 1997) Böylece ergenler riskli davranışları yaptıkları zaman bu imajların kendi imajları haline geleceğini bilirler (Gibbons, Gerrard, Blanton, Russel, 1998). Örneğin sigara içmeye başlayan bir genç başkaları tarafından zaten kafasında mevcut olan bu “sigara içen kişi” imajıyla değerlendirileceğini bilir. Risk imajları bu anlamda sosyal eylemin birer sonucudurlar. Bazı ergenler bu sonuçları kabul etme konusunda daha istekliyken bazıları daha az isteklidir. İşte bu nedenle risk imajlarına ilişkin göreceli olumluluk, risk davranışları için iyi bir yordayıcıdır. Yazarlara göre ergenlerin toplum içindeki görüntüleriyle, yani sosyal imajları ile çok fazla meşgul olmaları, ergenliğe özgü dönemsel bir özellik olarak, onları davranışlarının sosyal sonuçları konusunda daha duyarlı olmaya iter. Bu da imajların neden ergenlerde yetişkinlere nazaran daha etkili olduğunu açıklayabilir. Bununla birlikte burada söz konusu olan mutlak değil göreceli bir olumluluktur. Yapılan çalışmalar (örn. Gibbons ve Gerrard, 1995; Gerrard, Gibbons, Reis-Bergan, Trudeau, Vande Lune, Buunk, 2002; Spijkerman, Eijnden, Vitale, Engels, 2004; Gerrard, Gibbons, Stock, Vande Lune, Cleveland, 2005) risk davranışlarına giren ergenler için bile “risk alan kişi” imajlarının oldukça negatif olduğunu göstermektedir. Yani bu

gençler için “risk alan” (kişi) prototipleri, öyle olmaya çalıştıkları, öykündükleri birer hedef değildir. Gibbons ve Gerrard’ın (1995, sf.508) deyişiyle günümüzde “*kimse reklâmlardaki Marlboro erkeği veya kadını olmaya çalışmıyor*”. Olumluluk algısını iyi bir yordayıcı yapan unsur, risk imajlarının kabul edilebilirlik düzeyidir (*level of acceptability*). Bu durumda örneğin alkol kullanmayan ama görelî olarak pozitif (ya da daha az negatif) bir “tipik alkol kullanan genç” imajına sahip olan ergenin, daha az pozitif (ya da daha negatif) bir imaja sahip olan ergene kıyasla alkole başlama olasılığı daha yüksek olacaktır (Gibbons, Gerrard, 1995). Gibbons ve Gerrard’ın bu iddiası imajlara ilişkin görelî olumluluğun yordayıcı değerini özetlemektedir.

2. *Ergenlerin risk davranışları niyetli veya planlı davranışlar olmaktan ziyade tepkiseldir (reaktif)*. P/İ modeline göre ergenler ve genç yetişkinler çoğu zaman belli bir risk davranışını planlayarak yapmazlar. Aksine, risk taşıyan davranışların yapılmasını kolaylaştıran bir takım ortamlarda bulunduklarında bu ortama tepki verme biçimleri, daha sonra risk davranışını yapıp yapmayacaklarını belirleyen ana etmendir. Birçok ergen riskli bir davranışa, örneğin alkollü içecek içmeye hiç niyeti olmamasına rağmen kendisini sıklıkla bu tür davranışların sergilendiği veya sergilenmesinin kolaylaştırıldığı ortamlarda bulur. Bu ortamlar Gibbons ve Gerrard’ın (1997, sf.79) deyişiyle “ergenin içerisinde olmayı planlamadığı ama aktif olarak da kaçınmadığı” ortamlardır. Örneğin katıldığı bir partide ya da arkadaş toplantısında alkollü içecekler mevcuttur, hatta bir arkadaşı ona bir kadeh alkollü bir içecek sunar. Bu noktada Gibbons ve arkadaşlarına göre (1998) ergenin “ne yapmayı planladığı” değil, “ne yapacağı”, yani söz konusu ortama nasıl bir tepki göstereceği önem kazanır. Ergen risk ortamını kendi yaratmaz, ama bu ortama verdiği tepki bundan sonraki davranışlarının nasıl olacağını belirleyen unsurlardan biridir. P/İ modeli, Ajzen ve Fisbein’in (1980) “mantıklı eylem” veya Ajzen’in (1991) “planlı davranış” yaklaşımının karşısına “sosyal tepki” (*social reaction*) yaklaşımını çıkarmaktadır. P/İ kuramcılarına göre ergenlerin sağlık riski taşıyan davranışları bu kuramların varsaydığı kadar mantıklı, rasyonel veya hedef yönelimli değildir. Bu nedenle risk davranışlarını, niyetlerden ziyade “riskli bir fırsat belirlediğinde ergenin risk davranışına ne kadar açık olacağı”nı ifade eden “isteklilik” (*willingness*) daha iyi öngörmektedir. Bu yaklaşım aynı zamanda oldukça irrasyonel görünen ergen davranışlarının (korunmasız cinsel ilişki, alkollü araç kullanma, vb.) nedenleri konusunda akla yatkın bir çözüm sunmaktadır. Davranışsal isteklilik, niyetli davranışlarda olduğu gibi davranış planlama ve sonuçlarını gözden geçirme süreçlerini içermez. Modelin son

yıllardaki modifikasyonunda risk davranışlarını öngörmede rasyonel veya niyetli saiklerle tepkisel olanlar, bir ikili süreç modeli (*dual-process model*) çerçevesinde bir araya getirilmiştir (Gerrard, Gibbons, Stock, Vande Lune ve Cleveland, 2005; Gerrard, Gibbons, Brody, McBride Murry, Cleveland ve Wills, 2006). Buna göre risk davranışlarının anlaşılmasında davranışa ilişkin tutumlar veya öznel normlar gibi öğelerden beslenen *planlı rota* ile risk taşıyan ortamlara nasıl tepki verileceğinden beslenen *tepkisel rota* olmak üzere iki temel boyut bulunmaktadır. Bununla birlikte ergenlerin sağlıkla ilgili davranışlarında tepkisel rota daha güçlüdür. Yaşla birlikte planlı davranışların gücü de artmaktadır.

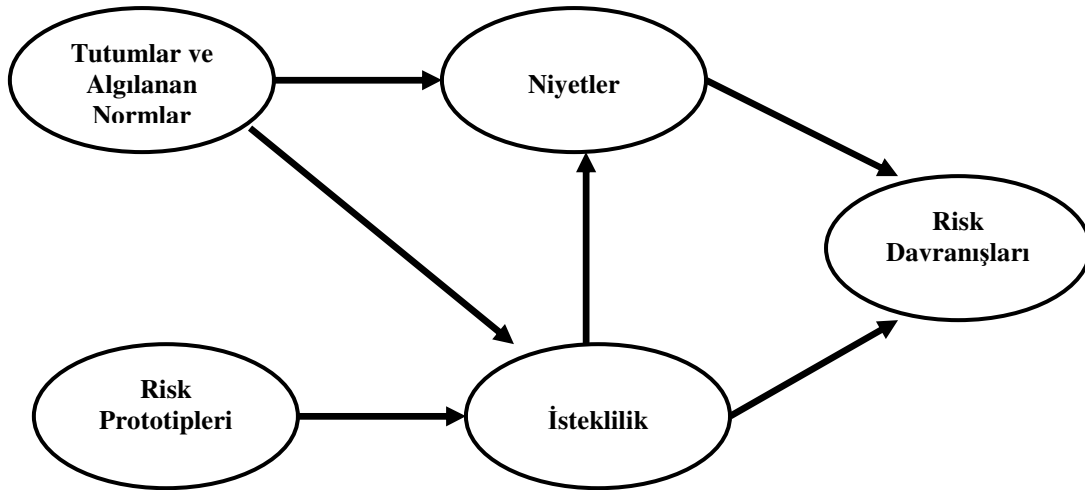
3. *Prototipler risk davranışlarını sosyal karşılaştırma süreçleri vasıtasıyla etkiler.* Gibbons ve Gerrard'a (1997) göre sosyal karşılaştırmalar, prototiplerin risk davranışlarını etkilemesinde hem düzenleyici (*moderator*) hem de aracı (*mediator*) rolü üstlenirler.

- Düzenleyicidirler, çünkü ergenin risk imajına, kendi davranışları üzerinde etkili olacak kadar dikkat etmesi veya ilgi göstermesi en azından minimum düzeyde bir sosyal karşılaştırma aktivitesini gerektirir. Yani sosyal karşılaştırma değişkeninin farklı düzeylerinde prototip-davranış ilişkisi farklılaşmaktadır. Nitekim prototipler ile risk davranışları arasındaki ilişkinin sosyal karşılaştırma yönelimi daha yüksek olan kişilerde daha güçlü olduğunu gösteren çok sayıda çalışma mevcuttur (örn. Gibbons ve Gerrard, 1995; Gibbons, Gerrard, Blanton ve Russel, 1998).
- Aracıdırlar, çünkü prototiplerin davranış üzerindeki etkisini taşıyıcı rol oynarlar. Yine Gibbons ve Gerrard'a (1997) göre eğer kişiler risk davranışına yönelik pozitif bir ilgi gösterirlerse sosyal karşılaştırmalar, prototip ile benlik arasında benzerlik bulmaya çalışma yönünde yanlılık gösterir. Yok eğer risk davranışına yönelik negatif bir ilgi gösterirlerse bu kez prototip ile benlik arasında farklılık bulmaya çalışma yönünde bir yanlılık oluşur. Sonuç olarak, görece olarak olumlu/olumsuz ya da kabul edilebilir/kabul edilemez bir risk prototipinin algılanan benzerlik ile bileşimi, risk davranışına ilişkin istekliliği ve nihai olarak da davranış biçimlendirir.

Sosyal karşılaştırma kuramının önemli isimlerinden Suls ve Wheeler'e (2000) göre kişilerin zihinlerinde oluşturdukları risk prototipleri aslında inşa edilmiş sosyal karşılaştırma hedefleridir. Bilindiği gibi inşa edilmiş sosyal karşılaştırma hedefleri,

bazen gerçeklikle eksik, hatalı ya da çarpıtılmış bir ilişki içerisinde olan bazen de gerçeklikle hemen hiç bağıntısı olmayan, tamamen kişi tarafından uydurulmuş karşılaştırma nesneleridir (bkz. Bölüm II). Klein (2003b)'e göre de Gibbons ve Gerrard'ın prototip modeli, inşa edilmiş sosyal karşılaştırmaların bir alt türüdür.

P/İ modelinin iddialarını yukarıda anlatılan sayıtlılar ışığında özetlersek, görel olarak olumlu algılanan ya da bir başka deyişle kabul edilebilir bulunan risk imajları, kişinin bu imajlara ilişkin benzerlik algısıyla birlikte, herhangi bir risk fırsatı ortaya çıktığında kişinin söz konusu risk davranışına açıklık düzeyini belirleyen davranışsal istekliliğini, davranışsal isteklilik de aktüel risk davranışını şekillendirir.

Şekil 4. Prototip/İsteklilik Modeli (Gerrard, Gibbons, Stock, Vande Lune, Cleveland, 2005)

Şekil 4 Prototip/İsteklilik Modeli'nin bir ikili süreç modeli olarak bileşenlerini göstermektedir. Şeklin üst kısmındaki davranışa ilişkin tutumlar ile davranışa ilişkin algılanan normların niyetleri, niyetlerin de riskli davranışa belirlediğini gösteren hat, *planlı rota*; alt kısımdaki risk prototiplerinin davranışa yönelik istekliliği, istekliliğin de riskli davranışa belirlediğini gösteren hat ise tepkisel rota olarak adlandırılmaktadır.

P/İ modeli çerçevesinde yapılan görgül çalışmalar tipik olarak,

- risk prototiplerine ilişkin olumluluk algısının ölçülmesi,
- aynı risk davranışına yönelik istekliliğin, kişilerin sosyal karşılaştırma eğilimlerinin ve varsa başka aracı veya düzenleyici değişkenlerin saptanması,
- son olarak da kişilerin aktüel risk davranışlarının ölçülmesi esasına dayanmaktadır.

Risk prototipleri ile isteklilik ve risk davranışları arasındaki ilişkiler bazı araştırmalarda deneysel modeller, bazılarında çoklu regresyon, hiyerarşik regresyon ve korelasyon modelleri, ama çoğunlukla yapısal eşitleme modelleri çerçevesinde anlaşılmaya çalışılmaktadır. Boylamsal çalışmalarda ise prototip-isteklilik ve davranış ilişkilerinin zaman içerisindeki değişimi mercek altına alınmaktadır.

Prototipler, çoğu kez olumlu ve olumsuz değerlendirilen kimi sıfatların araştırmanın konusu durumundaki risk prototiplerine (örneğin tipik bir sigara içen genç) uygun görülme düzeyinin ve prototip-benlik benzerliği algısının ölçülmesi vasıtasıyla değerlendirilmektedir. Bazı araştırmalarda ise bu iki değişken (prototip olumluluğu X prototip-self benzerliği) birleştirilerek genel bir prototip algısı indeksi oluşturulmaktadır. Bunun böyle yapılmasının nedeni araştırmacıların bu iki değişkenin risk davranışlarını etkileşimsel bir ilişki içerisinde etkilediğini düşünmeleridir (Gibbons ve Gerrard, 1995; Gibbons, Helweg-Larsen ve Gerrard, 1995). Buna göre örneğin belirli bir risk prototipini görece olarak olumlu değerlendiren ve aynı zamanda da bu prototipe benzer olduğunu düşünenler, söz konusu risk davranışını yapmaya en fazla istekli olanlar olacaktır. Prototip olumluluğunu ölçmede kullanılan sıfatlar genellikle zeki, şaşkın, popüler, toy veya çocuksu, havalı, kendine güvenli, bağımsız, dikkatsiz, itici, sıkıcı, düşünceli, bencil gibi sıfatlardır. Çoğu çalışmada prototipler hakkında genel bir bilgi verildikten sonra bu sıfatların, araştırmanın konusu olan risk prototipini (örneğin “sizin yaşlarınızda sıkça alkol kullanan bir genç”) ne derece tanımladığı sorulmaktadır. Kişi daha sonra aynı sıfatlar üzerinden kendini de değerlendirmekte ve söz konusu prototipe ne kadar benzediğini belirtmektedir.

İsteklilik, kişinin risk alma şansının bulunduğu hipotetik durumlar içeren senaryoların kişiye sunulması ve böyle bir durumda nasıl davranacağını sorulması ile ölçülmektedir. Örneğin korunmasız cinsel ilişkiye girmeye yönelik isteklilik “*Diyelim ki erkek ya da kız arkadaşınla berabersin ve erkek/kız arkadaşın cinsel ilişkiye girmek istediğini belirtti, ama*

yanınızda herhangi bir korunma aracı yok. Nasıl davranırdın?” gibi bir senaryoya Likert tipi 7 dereceli ölçekler vasıtasıyla verilen tepkiler üzerinden tayin edilmektedir.

Risk davranışları ise halihazırdaki o davranışı yapma sıklığı, son birkaç aydaki o davranışı yapma sıklığı, ömrü boyunca o davranışı yapma sıklığı ve bazen de bunların bileşimleri vasıtasıyla ölçülmektedir.

Gibbons ve Gerrard (1995) bugün artık sağlık sosyal psikolojisinde temel okumalardan biri kabul edilen (bkz. Salovey ve Rothman, 2003) makalelerinde prototiplerin risk davranışlarını öngörmede ne kadar etkili olduğunu göstermekle kalmamış, dört farklı risk davranışı için (sigara içme, alkol kullanma, dikkatsiz araba kullanma ve istemsiz gebelik) P/İ modelinin ana unsurlarını ortaya koymaya girişmiştir. Gibbons ve Gerrard bu çalışmalarında üniversiteye yeni başlayan 628 öğrenciye, ilk aşamada okula başladıkları ilk haftalarda, ikinci aşamada başladıktan 6 ay sonra anket uygulayarak boylamsal bir araştırma gerçekleştirmiştir. Birinci aşamada gençlerin risk davranışlarını, bu davranışlara yönelik niyetlerini, risk prototiplerine ilişkin değerlendirmelerini ve kendilerini bu prototiplere ne kadar benzer algıladıklarını ikinci aşamada ise risk davranışlarını ve prototip değerlendirmelerini tekrar ölçmüşlerdir. İkinci aşamada ayrıca sosyal karşılaştırmalara girme eğilimlerini değerlendiren bir ölçek kullanmışlardır. Prototip değerlendirmeleri ile bu prototiplere ilişkin benzerlik puanlarını birbirleriyle çarparak bir prototip algısı puanı elden araştırmacılar, prototip algısının zaman içerisindeki değişiminin risk davranışlarındaki değişim ile ilişkisini görebilecekleri bir tekrar eden ölçümler için varyans analizi modeli ile incelemişlerdir. Sonuçlar, prototip algısındaki değişimin risk davranışlarındaki değişimin bir fonksiyonu olduğunu, yani zaman içerisinde risk davranışları artan katılımcıların risk prototiplerine yönelik olumluluk algısının da arttığını, risk davranışları azalan katılımcıların prototiplere yönelik olumluluk algısının azaldığını, risk davranışları aynı kalan katılımcıların ise prototip algısının değişmediğini göstermiştir. Ayrıca sosyal karşılaştırma eğiliminin prototiplerin risk davranışları üzerindeki etkisi üzerinde düzenleyici (*moderator*) bir etki yarattığı görülmüştür. Sosyal karşılaştırma ölçeğinden aldıkları puanlar bakımından medyan değeri kesme noktası olarak kullanılarak elde edilen sosyal karşılaştırma eğilimi düşük ve yüksek olan gruplar için prototip-davranış ilişkisinin değiştiği gözlenmiştir. Sosyal karşılaştırma eğilimi düşük olan grupta prototiplerin olumlu algılanması ile risk davranışları arasında bir ilişki olmadığı, bu tür bir ilişkinin yalnızca sosyal karşılaştırma yönelimi yüksek grup için söz konusu olduğu görülmüştür. Araştırmacılara göre kişi için belli bir risk prototipi görece olarak olumlu olabilir,

örneğin tipik bir alkol alan genci görelî olarak olumlu değeriendiriyor olabilir, ama bu kişi sosyal karşılaştırmalara girmiyorsa, zihnindeki bu imaj onun alkol alma davranışını etkilemeyecektir. Veya olguyu tersinden düşünürsek, “alkol kullanan kişi” imajı oldukça olumsuz olan bir genç, eğer sosyal karşılaştırma yönelimi yüksekse, sosyal karşılaştırma yönelimi düşük ama yine olumsuz bir imaja sahip olan bir gence kıyasla, alkolden daha uzak durmaya çalışacaktır. Gibbons ve Gerrard’ın bu çalışması, sadece prototipler ile davranışlar arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkinin etki mekanizmasının sosyal karşılaştırma süreçleri olduğunu ortaya koyduğu için değil, aynı zamanda bu ilişkinin dinamik yapısını, yani davranışlardaki değişmeye prototiplerdeki değişmenin eşlik ettiğini gösterdiği için son derece önemli bir çalışmadır.

Daha sonra Gerrard ve arkadaşları risk davranışları ve bu davranışlarla ilgili bilişler arasındaki dinamik ilişkiyi 3 yıl süren bir boylamsal çalışmayla göstermişlerdir (Gerrard, Gibbons, Benthin ve Hessling, 1996). “*Ne yaptığınız ne düşüneneğinizi, ne düşündüğünüz de ne yapacağınızı şekillendirir*” görüşünü savunan araştırmacılar, biliş-davranış ilişkisinin bilişlerden davranışlara doğru tek yönlü işleyen bir süreç olmadığını, bilişlerle davranışların karşılıklı birbirini etkileyen bir ilişki içerisinde olduğunu ortaya koymuştur.

III.1. Sağlık Riski Taşıyan Davranışlarda İsteklilik

Sosyal psikolojide tutumlar ile davranış arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışan modellerin en önemlilerinden biri ve Ajzen ve Fishbein’in (1980) *mantıklı eylem yaklaşımı* ve bunun geliştirilmiş bir versiyonu olan *planlı davranış kuramı*dır. Bu yaklaşıma göre davranışlarımız temelde niyetlerimizin bir ürünüdür. Başka bir deyişle, insan davranışlarının altında yatan nedenleri açıklamaya en uygun ve en önemli faktör, o davranışa ilişkin niyetlerdir. İnsanlar önce çeşitli davranış seçeneklerini düşünür, bunların olası sonuçlarını gözden geçirir ve sonuç olarak belli bir şekilde davranmaya veya davranmamaya karar verir. Niyetler, bir bakıma kişinin o davranışı yapmak konusundaki motivasyonudur ve bu motivasyon oldukça mantıklı ve rasyonel bir düşünce zincirinin sonucunda ortaya çıkmaktadır. Planlı davranış kuramına göre niyetleri belirleyen üç temel öğe bulunmaktadır. Bunlar davranışa ilişkin *tutumlar*, *öznel normlar* ve *algılanan kontroldür*.

Tutumlar, kişinin söz konusu davranışa ilişkin değeri yargısı taşıyan, yani olumlu veya olumsuz tarzda örgütlenmiş değeriendirmeleridir. Karar verilmeye çalışılan davranışla ilgili konulardaki genel tutumlardan ziyade söz konusu davranışa ilişkin özgül tutumlar daha fazla

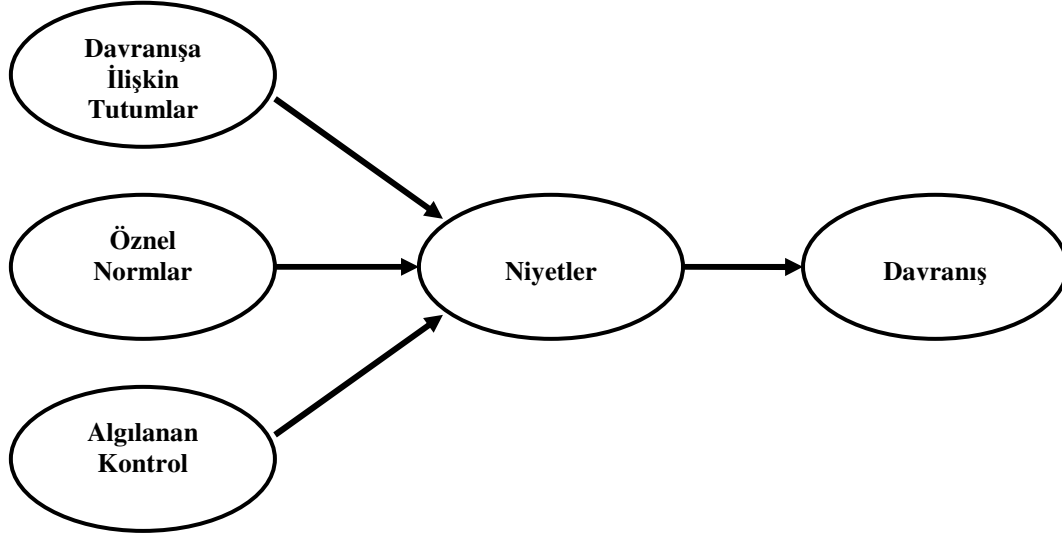
yordayıcı güce sahiptir. Örneğin Davidson ve Jaccard (1979) kadınların doğum kontrol haplarını kullanma davranışlarının, doğum kontrolü hakkındaki genel tutumlarıyla çok zayıf, buna karşılık önümüzdeki iki yılda doğum kontrol hapları kullanmaya yönelik tutumları ile oldukça güçlü bir ilişki içerisinde olduğunu göstermiştir (aktaran Aronson, Wilson, Akert, 2005).

Öznel normlar, kişi için önemli olan diğerlerinin (örneğin akranları) nasıl davrandığına ve kendi davranışlarına nasıl tepki göstereceğine ilişkin algısıdır. Kişi davranışının birçok akranı tarafından da yapıldığına ve ayrıca kendisinin de yapması halinde onlar tarafından onaylanacağına inanıyorsa o davranışı yapma olasılığı artacaktır.

Algılanan kontrol, kişinin yapmayı düşündüğü davranış üzerinde bir kontrolü olduğuna, yani o davranışı yapma kapasitesine sahip olduğuna ilişkin inancıdır. Bir kişinin kontrol algısı ne kadar yüksekse (anılan diğer etmenlerle etkileşim içerisinde) o davranışı yapma olasılığı da o kadar artacaktır. Örneğin bu kişi gıdasına dikkat etme ve bu yolla kilo verme konusunda son derece olumlu tutumlara sahip olabilir. Üstelik bunun arkadaşları arasında olumlu bir sonuca yol açacağını, yani daha fazla beğenileceğini ve onay göreceğini de düşünüyor olabilir. Ancak o çok sevdiği tatlılardan ve çikolatalardan uzak kalabileceğine inanmıyorsa, yani yeme davranışını kontrol edebileceğine ilişkin inancı zayıfsa sağlıklı beslenme davranışı içerisine girmeyecektir. Şekil 5, planlı davranış kuramının davranışları açıklama modelini özetlemektedir.

Tutumlarla davranışlar arasındaki ilişki görüldüğünden daha karmaşıktır ve başından beri sosyal psikolojide çeşitli tartışmaların odağı olmuştur. Daha 1930’larda Richard La Piere oldukça ilginç bir çalışmasına dayanarak, tutumlarla davranışlar arasında neredeyse hiçbir ilişki bulunmadığını iddia ediyordu (La Piere, 1934). La Piere, ABD’de Asyalılara karşı önyargıların çok yaygın olduğu yıllarda Çinli bir çiftle beraber ülkeyi bir baştan öbür başa dolaşmış ve girdikleri toplam 251 otel ve restoranın 1 tanesi hariç tümünde olumlu karşılanmışlardı. Seyahatten bir ay kadar sonra La Piere daha önce Çinli çiftle birlikte gitmiş oldukları 47 otel ve 81 restoran ile daha önce ziyaret etmedikleri 32 otel ve 96 restorana mektupla bir anket göndermiş ve ankette “*kurumunuzda Çin ırkına mensup birini müşteri olarak kabul eder miydiniz?*” sorusunu sormuştur. Daha önce ziyaret ettikleri ve kendilerini kabul eden restoranların tamamı *hayır* yanıtını verirken, otellerden yalnızca 1 tanesi *evet* yanıtını vermiştir. Benzer şekilde daha önce ziyaret etmedikleri otellerin tamamı da *hayır* yanıtını vermiş, restoranlardan ise yalnızca 1 tanesi *evet* demiştir. Bu da kişilerin aktüel

davranışları ile tutumları arasında bir uyum olması gerektiği yönündeki iddialara şüpheyle yaklaşılmasına neden olmuştur.

Şekil 5. Planlı Davranış Kuramı'na göre davranışın belirleyicileri (Aronson, Wilson, Akert, 2005'den uyarlanmıştır)

Fazio (1990) davranışlarımızı spontane davranışlar ve üzerinde düşünülmüş veya planlı davranışlar olarak ayırmış ve tutumların esas olarak üzerinde düşünülmüş davranışları yordamada önemli olduğunu söylemiştir. Ona göre tutumların spontane davranışları öngörebilmesi, kişi için ulaşılabilirlik (*accessibility*) düzeyinin yüksek olmasını gerektirir. Yani belirli bir obje ile o objeye ilişkin tutum arasındaki bağ güçlü olmalıdır. Böyle bir durumda kişi objenin farkına varır varmaz tutumları hemen aklına gelecek ve bu tutumlarla uyumlu bir davranış ortaya çıkacaktır.

Gibbons ve arkadaşlarına göre sağlık riski taşıyan davranışlar özellikle de ergenler ve genç yetişkinler için önceden düşünülmüş, planlanmış ve karar verilmiş davranışlar olmaktan uzaktır (Gibbons ve Gerrard, 1997; Gibbons, Gerrard, Blanton, Russel, 1998). Gençler hemen hiçbir zaman “*kondom kullanmayayım da hamile kalayım*” veya “*bu gün sarhoş olup araba kullanacağım*” gibi planlar yapmamaktadır. Risk davranışlarının çoğu Fazio’nun (1990) düşündüğü anlamda *önceden düşünülmüş* veya *planlı* davranışlar değildir. Gençler için bu davranışlar hedef yönelimli veya rasyonel davranışlar gibi görünmemektedir. Bu nedenle de gençlerin bu tür davranışlarını, bir rasyonel arka plan varsayımına dayalı ‘planlı davranış

kuramı' gibi yaklaşımlarla açıklamak güçtür (Gibbons, Gerrard, Blanton, Russel, 1998). Hatta yetişkin davranışlarının daha fazla niyetli ve rasyonel olduğu kabul edilmekle birlikte Gerrard ve arkadaşlarına göre yetişkin risk davranışları da çoğu zaman oportünist, yani duruma göre değişen davranışlardır (Gerrard, Gibbons, Stock, Vande Lune ve Cleveland, 2005). Örneğin yetişkinler için niyet ettiğinden daha fazla alkollü içki içmek oldukça yaygın bir olgudur.

Planlı davranış yaklaşımı bazı koruyucu sağlık davranışlarının (örneğin sağlıklı beslenme, egzersiz yapma, düzenli kanser taraması yaptırma vb.) anlaşılmasında işe yarayabilir, çünkü egzersiz yapma veya diyet yapma gibi davranışlar önceden ayrıntılı bir şekilde düşünmeyi ve belli bir angajman düzeyini gerektiren davranışlardır. Ancak bu yaklaşım risk davranışlarının anlaşılmasında yetersizdir.

Yukarıda sayılan nedenlerle Gibbons, Gerrard ve arkadaşları risk davranışlarının anlaşılması ve öngörülmesinde niyetlerden daha etkili bir değişken olan isteklilik değişkenini önermektedir. İsteclilik, risk davranışını kolaylaştıran kimi ortamlarda kişinin bu ortama gösterdiği pozitif tepki olarak tanımlanabilir. Yani risk davranışına yönelik isteklilik, kişinin bu tür ortamlarda riskli davranışa açık olma düzeyidir. Niyetlerden farklı olarak isteklilik davranışın getireceği sonuçların önceden düşünülüp hesaba katılmadığı, davranışa ilişkin sorumluluk hissedilmediği hatta aktif olarak bunlardan kaçınıldığı bir zihinsel durumu ifade eder. Örneğin Gibbons ve arkadaşlarının bir çalışmasında niyetler de isteklilik de gençlerin sigara içme davranışını yordamada önemli değişkenler olarak bulunmasına rağmen bunlardan yalnızca niyetlerdeki artışa algılanan sigarayla ilgili sağlık riskindeki artış (*perceived vulnerability*) eşlik etmiş, isteklilikteki artış alınan sağlık riski konusunda herhangi farkındalığa yol açmamıştır (Gibbons, Gerrard, Oulette ve Burzette, 1998).

Mantıklı eylem (*reasoned action*) kuramının son modifikasyonlarında davranışsal beklenti (*behavioral expectation*) ile davranışsal niyet (*behavioral intention*) arasında bir ayrım yapılması gerektiği vurgulanmaktadır (Sheppart, Hartwick ve Warshaw, 1988 aktaran Gibbons ve Gerrard, 1998). Buna göre davranışsal niyet kişinin planlarının bir fonksiyonuyken, davranışsal beklenti, kişinin önceki davranışlarına, alışkanlıklarına ve olası seçenek davranışlara bağlı olarak ilerde nasıl davranacağına ilişkin bir tahminidir. Gibbons ve Gerrard'a (1998) göre risk davranışları söz konusu olduğunda davranışsal beklentiler (örneğin 'bir kişinin gelecek yıl ne sıklıkta sigara içiyor' olacağı hakkındaki tahmini) kişinin aktüel risk davranışlarını belirlemede davranışsal niyetlerden (örneğin kişinin önümüzdeki yıl ne

sıklıkta sigara içmeyi planladığı) daha yordayıcıdır. Ancak beklentiler de ergenlerin risk davranışlarının tepkisel doğasını açıklamaktan uzaktır.

Nitekim yürüttükleri kapsamlı bir boylamsal çalışmada Gibbons, Gerrard, Blanton ve Russel (1998) iki yıl boyunca 430 ergeni izleyerek, sigara içme konusunda ergenlerin davranışsal beklentileri ile davranışsal istekliliklerinin aktüel davranışlarıyla ilişkisini ortaya koymuşlardır. Planlı davranış kuramından kaynaklanan ölçümlerle tepkisel yaklaşımdan kaynaklanan ölçümlerin birlikte ele alındığı bu ilk çalışmanın sonuçları öncelikle davranışsal beklentilerle davranışsal istekliliğin dikkate değer ölçüde korelasyon gösterdiğini ortaya koymuştur. Bununla birlikte regresyon analizi sonuçları her iki değişkenin birbirinden bağımsız olarak sigara içme davranışının varyansını açıkladığını, üstelik davranışsal istekliliğin davranışsal beklentiden daha güçlü bir yordayıcı olduğunu ortaya koymuştur. Araştırmacılar bu bulguyu ergenlerin risk davranışlarının açıklanmasında niyetli olmayan bir boyutun bulunduğuna kanıt olarak değerlendirmişler ve bu boyut üzerinde sistematik olarak çalışmaya başlamışlardır. Onlara göre risk davranışına yol açan faktörler arasında

‘riskin mümkün olması (*availability*) → isteklilik’

denklemi son derece önemlidir. Başlangıçta gencin sigara içmeye hiç niyeti olamasa da veya çok az bir niyeti olsa da sigara içmenin mümkün olduğu ortamlarda sıkça bulunması ve bu ortamlara göstereceği olumlu tepki, gencin sigara içmeye başlamasını açıklayabilmektedir.

Daha sonra 122 erkek 175 kadın üniversite öğrencisi ile yaptıkları bir çalışmada Gibbons ve arkadaşları bu kez planlı davranış kuramından kaynaklanan psikolojik yapıları daha ayrıntılı ölçmüş ve bunları tepkisel yaklaşımdan kaynaklanan yapılarla karşılaştırma fırsatı bulmuştur (Gibbons, Gerrard, Blanton ve Russel, 1998). Riskli cinsel ilişki konusunda yürütülen bu çalışmada ölçülen planlı davranış yapıları, *geçmiş davranışlar (daha önce korunmadan cinsel ilişkiye girme sıklığı)*, *geçmiş davranışların niyetli olup olmadığı*, *davranışsal beklenti*, *davranışla ilişkili öznel normlar*, *davranışa yönelik tutumlar* ve *davranış üzerindeki algılanan kontroldür*. Ölçülen tepkisel davranış yapıları ise *prototip olumluluğu* ve *davranışsal istekliliktir*.

Davranışsal beklenti “önümüzdeki 4–5 ay içerisinde kondom kullanmadan cinsel ilişkiye girme olasılığınızı belirtir misiniz” gibi sorularla, davranışa ilişkin öznel normlar “arkadaşlarınızın kaç tane kondom kullanmadan cinsel ilişkiye girmiştir” ve “arkadaşlarınız

sizin kondom kullanmadan cinsel ilişkiye girdiğinizi öğrense nasıl bir tepki verirdi” gibi sorularla ölçülmüştür. Davranışa yönelik tutumların ölçülmesi, kondom kullanmadan cinsel ilişkiye girmek fiilini, bir semantik ayırım ölçeği vasıtasıyla çeşitli sıfatlar üzerinden değerlendirme işlemine dayandırılmıştır. Burada kullanılan iki uçlu sıfatlar aptalca-zekice, heyecanlı-heyecansız, zevkli-zevksiz, olumlu-olumsuz gibi sıfat çiftleridir. Prototip olumluluğu, kişinin kendi yaşlarında ve korunmadan cinsel ilişkiye giren tipik bir gencin 12 sıfat üzerinden değerlendirilmesi vasıtasıyla ölçülmüştür. Kullanılan sıfatlar şaşkın, havalı, zeki, sıkıcı gibi olumlu ve olumsuz sıfatlardır. Davranışsal isteklilik, kişiye risk alma olasılığı yüksek olan ancak riskli veya risksiz bir çözümün mümkün olduğu bir senaryo sunulup, böyle bir durumla karşılaşması halinde nasıl davranacağını sorulması yoluyla ölçülmüştür. Araştırmada kullanılan senaryo şöyledir: “Diyelim ki sana cinsel açıdan çok cazip gelen birisiyle tanıştın. Gece boyunca çok güzel zaman geçirdiniz ve sen bu kişinin seninle cinsel ilişkiye girmek istediğini anladın. Ancak ikinizin de yanında kondom yok. Bu durumda nasıl davranırdın?”. Davranış üzerindeki algılanan kontrol, reddetme yeterliği (refusal efficacy) vasıtasıyla ölçülmüştür. Kişinin reddetme yeterliği, gence yukarıdaki senaryo sunulduktan sonra “eğer ben cinsel ilişkiye girmek istemezsem eminim ki bunun olmasını önleyebilirim” veya “eğer partnerim beni cinsel ilişkiye zorlarsa ona hayır diyebilirim ve bunun olmasını engelleyebilirim” gibi cümleler vasıtasıyla belirlenmiştir

Çalışmanın sonuçları bir kez daha planlı davranış öğeleri ile tepkisel davranış öğelerinin, olgunun farklı yönlerini açıkladığını göstermiştir. Davranış oldukça kontrol edilebilir olarak algılandığında bile, bunun önemli bir bölümünü niyetli olmayan öğeler açıklamaktadır. Bir diğer bulgu da geçmişte korunmadan cinsel ilişkiye girenler bunu niyetli bir şekilde yaptılarsa gelecekte yapacaklarına ilişkin davranışsal beklentileri de yüksek olduğudur. Buna karşılık geçmişte girilen ilişki niyetli değilse bu kez davranışsal beklentiler değil, isteklilikler yüksek çıkmaktadır. Bu da risk olgusunun niyetlerden bağımsız, durumsal bir boyutunun olduğu ve bu duruma gösterilecek tepkinin risk davranışlarının anlaşılmasında başat bir yer tutması gerektiği fikrini güçlendirmiştir.

Risk davranışlarının anlaşılmasında niyetler kadar önemli, hatta ergenler ve genç yetişkinler için niyetlerden daha önemli bir faktör olan isteklilik faktörü konusunda yaptıkları çalışmalar (örn. Gerrard, Gibbons, Reis-Bergan, Trudeau, Vande Lune ve Buunk, 2002; Gerrard, Gibbons, Stock, Vande Lune ve Cleveland, 2005), Gibbons ve arkadaşlarını planlı davranış kuramının, davranışların anlaşılmasında ortaya koyduğu planlı rotaya (bkz. Şekil 4)

ek olarak tepkisel bir rota eklemeleri sonucuna yol açmıştır (bkz. Şekil 4). Geliştirdikleri bu yeni modele de ‘*prototip-isteklilik modeli*’ adını vermişleridir. Aslında prototip-isteklilik modeli, planlı davranış modelinin bazı varsayımlarını kabul etmektedir. Kişinin belli bir davranışa ilişkin niyetlerini arttıran faktörler aslında istekliliğini de arttırmaktadır (Gibbons, Gerrard, Blanton ve Russel, 1998). Davranışa yönelik olumlu tutumlar, algılanan (öznel) normlar, yani kişi için önemli olan diğerlerinin davranışları ve onu onaylayacaklarına ilişkin inanç, niyetleri arttırdığı gibi istekliliği de arttırmaktadır (bkz. Şekil 4). Bu aynı zamanda pek çok çalışmada bu iki ölçümün (niyetler ve isteklilik) oldukça yüksek düzeyde korelasyon halinde olmasını da açıklamaktadır (örn. Gibbons, Gerrard, Blanton ve Russel, 1998). Yalnızca P/İ modeline özgü olan yön ise istekliliğin risk prototipleri vasıtasıyla artırılıp azaltılabileceği olgusudur.

III.2. Sağlık Davranışlarına İlişkin Prototipler

İmaj veya prototipler* iki şekilde düşünülebilir (Reisberg, 1997; Eysenck ve Keane, 2000): Birincisinde belli bir kategorinin tipik üyesi, onu en iyi temsil eden örnek olarak tanımlanabilir. İkincisinde ise karşılaşılabilecek tüm kategori üyelerinin ortalaması olarak görülebilir. Ortalama almanın mümkün olmadığı durumlarda ise prototip, ilgili olduğu kategoride en sık rastlanan özellikle eşleştirilir. Örneğin “aile” prototipi ortalama yaşta, ortalama eğitim düzeyinde, ortalama gelire sahip olarak tasarlanır, ama örneğin ortalama 1,19 çocuğa sahip olarak düşünülmez. O toplumda ailelerde en yaygın rastlanan çocuk sayısı 1 ise tek çocuklu olarak düşünülür (Reisberg, 1997). Aile dediğimizde kentli ve modern kesimlerin aklına anne, baba ve çocuktan oluşan bir birlik gelir. Her nasıl tasarlanırsa tasarlansın Reisberg’e (1997) göre prototipler kavramsal bilgilerimizin demir attığı noktalaradır.

Sosyal kategoriler söz konusu olduğunda prototip, grubun birçok karakteristik özelliğini bünyesinde barındıran, bu nedenle de az ya da çok grubun tüm üyelerine atfedilebilecek olan merkezi özellik anlamına gelir (Gibbons ve Gerrard, 1997). Bu merkezi ya da diğer bir deyişle tanımlayıcı özellik, fiziksel, demografik veya davranışsal olabilir. Bilgin (2003)’e göre prototipler kişi tiplerine ilişkin şemalar olarak da tanımlanabilir. Bunlar belirli bir insan tipini, kişilik çizgileri ve davranış tarzlarıyla ifade ederler.

* Gibbons ve Gerrard (1997) imaj kavramı ile prototip kavramını aynı anlamda ve birbirlerinin yerine geçebilir kavramlar olarak kullanmaktadır. Bu çalışmada da bu yaklaşıma sadık kalınarak daha genel/jenerik kullanımlarda prototip, spesifik bir gruba ilişkin zihinsel temsilleri belirtmek için ise imaj kavramı kullanılacaktır.

Bir prototipin temsil ettiği grupla mükemmel bir uyuşma içinde olması gerekmez. Kategoriler çoğu zaman oldukça gevşek inşa edilirler, sınırları belirsizdir ve o kategoriye dahil edilmek için mükemmel bir uyumdan ziyade genel bir benzerlik yeterli olur. Ancak çok geniş (örn. kadınlar, erkekler) ve çok dar (örn. klarnet tamircileri) gruplar açık seçik ve kolayca tanımlanabilir bir imaja sahip değildirler. Bir davranışsal prototipin oluşabilmesi için prototipin temsil ettiği davranışın, *tanımlanabilecek kadar geniş, fakat ayırt edilebilecek kadar da dar olması* gerekir (Gerrard, Gibbons, Reis-Bergan, Trudeau, Vande Lune, Buunk, 2002). Ancak yine de bazı dar gruplar (örn. TV talk-show yöneticileri) görünürlüklerinin yüksek olması nedeniyle oldukça net bir imaja sahiptir. Benzer şekilde negatif veya alışılmadık davranışlar da, belirgin olmaları nedeniyle, daha fazla dikkat çeker ve bu davranışlara bağlı imajlar daha açık ve seçiktirler.

Kişilerin kendi benliklerine veya diğerlerine ilişkin imajlarının davranışlarla ya da davranışların altında yatan psikolojik durumlarla ilişkili olduğu fikri P/İ modeli tarafından sistematik bir sosyal karşılaştırma olgusu olarak ortaya konulmadan önce de bilinmekteydi. Bu çalışmaların bir kısmı prototipleri, bir kısmı ise sosyal karşılaştırma süreçlerini ön plana çıkarmaktaydı. P/İ yaklaşımının özgün yanı, sosyal davranış ve bilişlerin bu iki ucunu bir araya getirmesidir.

Örneğin bu konuda ilk araştırmalardan birini gerçekleştiren Niedenthal, Cantor ve Kihlstrom (1985) üniversite öğrencilerinin yurt binası tercihlerinde, bu yurtlarda kalan diğer öğrencilere ilişkin imajlarının kendi benlik imajlarıyla örtüşme düzeyinin önemini göstermiştir. Niedenthal ve arkadaşları daha sonra bu prototip-benlik kavramı uyuşması olgusunun otomobil ve restoran seçimi gibi tercihleri öngörmede de etkili olduğunu göstermiştir (Setterlund ve Niedenthal, 1993). Moss ve Frieze (1993) ise 86 işletme öğrencisi ile gerçekleştirdikleri boylamsal bir çalışmada benzer bir örtüşmenin meslek seçiminde de etkili olduğunu ortaya koymuştur.

Cross ve Markus (1991), kişilerin gelecekte neye benzeyeceklerine ilişkin tahminleri veya gelecekteki benliklerine ilişkin geliştirdikleri imajlar olarak tanımlanan “olası benlikler” (Markus ve Nurius, 1986) üzerine yaptıkları anketlerde, 18 yaşından 86 yaşına kadar geniş bir yaş grubundan kişiler için en yaygın ve en etkili olası benliklerin sağlıkla ilgili olanlar olduğunu göstermiştir.

Taylor ve arkadaşları göğüs kanseri olan kadınlar ve kocaları ile yürüttükleri bir dizi araştırmada, hem kadınların hem de kocalarının kendilerini rahatlatacak ve öznel iyi oluşlarını arttıracak tarzda hipotetik imajlar uydurduklarını gözlemişlerdir (Taylor, Wood, Lichtman, 1983; ayrıntılı tartışma için bkz. Wood ve Taylor, 1991). Bu çalışmalarda kanser hastası kadınlar, hastalığa uyumu kendilerinden kötü olan hipotetik diğerlerine göndermede bulunan yeni karşılaştırma hedefleri üretmişlerdir. Bu kadınların kocaları ise eşlerine destek olmayan, hatta hastalıktan sonra onları terk eden kocalara göndermede bulunan uydurma karşılaştırma hedefleri kullanma eğiliminde olmuştur. Araştırmacılar bu inşa edilmiş -kötü- kocaları ‘efsane adam’ (mytical-men) olarak adlandırmışlardır.

Goethals ve arkadaşlarının “sosyal gerçekliğin icat edilmesi” (Goethals, 1986) veya “inşa edilmiş sosyal karşılaştırmalar” (Goethals, Messick ve Allison, 1991) kavramlarından hareketle son yıllarda gerçekleştirilen çalışmalar (Goethals ve Klein, 2000; Klein, 2001; Klein ve Goethals, 2002), bireylerin benlik değerine hizmet edici sonuçlar elde etmek üzere, hem kendi benliklerini hem de diğerlerini nasıl yeniden inşa ettiğini göstermiştir. Bu çalışmalar bireylerin lehte (*favourable*) karşılaştırmalara girebilmek için sosyal gerçekliği nasıl tahrif ettiğine ilişkin çok zengin veriler sağlamıştır.

Leventhal ve Cleary (1980) gençlerin sigaraya başlamalarında sigaranın fizyolojik etkilerinden ziyade sigara içenlerle ilişkilendirilen olumlu özelliklere sahip olmaya çalışmanın etkili olduğunu iddia etmiştir. Ancak Gibbons ve arkadaşlarına göre bu iddia en azından günümüz için geçerliliğini yitirmiştir. Özellikle medyada, okullarda ve toplumun çeşitli kesimlerinde yürütülen sağlık eğitimi çalışmaları, sigara içenlerin imajını giderek daha negatif bir hale getirmiştir (Gibbons ve Gerrard, 1997; Gerrard, Gibbons, Reis-Bergan, Trudeau, Vande Lune, Buunk, 2002).

III.2.1. Risk Prototiplerinin Oluşumu

Blanton ve arkadaşları sigara ve alkol kullanmayla ilişkili risk prototiplerinin nasıl oluştuğunu anlamak üzere 223 erkek ve 240 kızdaki oluşan bir ergen grubuyla yürüttükleri boylamsal bir çalışmada ergenlerin zihinlerindeki risk prototiplerinin oluşmasında akran ve aile ilişkilerinin rolünü belirlemişlerdir (Blanton, Gibbons, Gerrard, Conger ve Smith, 1997). Araştırmacılar çalışma boyunca bir yıl arayla üç ayrı zaman diliminde ölçümler almışlardır. Birinci aşamada ebeveynlerin alkol alma ve sigara kullanma düzeyleri ile ebeveyn-çocuk ilişkisinin dinamiklerini, ikinci aşamada ergenlerin “sigara içen” ve “alkol kullanan”

prototiplerini, arkadaşlarının alkol ve sigara kullanma düzeylerini, ergenin kendisi alkol ve sigara kullansa arkadaşlarının nasıl tepki göstereceğini, ergenlerin alkol ve sigara kullanma konusundaki isteklilik düzeylerini üçüncü ve son aşamada ise ergenin aktüel alkol ve sigara kullanma düzeylerini ölçmüşlerdir. Yapısal eşitleme modeli tekniği ile elde edilen sonuçlar, hem sigara hem de alkol kullanma davranışına yönelik olumlu prototipleri en iyi yordayan değişkenin *akran ilişkileri* olduğunu, yani alkol veya sigara kullanmayı kolaylaştırıcı bir arkadaş grubuna sahip olmanın, ergenin zihninde olumlu bir prototip oluşmasını kolaylaştırdığını ortaya koymuştur. Bu prototiplerin de son aşamadaki aktüel risk davranışlarını, yani ergenin sigara ve alkol kullanma düzeyini isteklilik vasıtasıyla belirlediği görülmüştür. Aile ilişkileri ise doğrudan olmasa da dolaylı olarak, yani risk almayı kolaylaştırıcı bir arkadaş grubuna yönelmeyi etkilemek yoluyla risk prototiplerini belirleyici bir rol oynamıştır. Araştırmacıların beklediğinin aksine anne-babanın kendi sigara içme sıklığı sigara içen ve alkol kullanan prototiplerini olumsuz yönde etkilemiştir. Yani anne ya da babası sigara kullanan gençlerin sigara içen prototipi az da olsa negatif olma eğilimindedir. Araştırmacılar bu beklenmedik bulguyu negatif model olma etkisi ile açıklamışlardır.

Gibbons ve arkadaşları madde kullanımı konusunda ergenin yaşadığı çevrenin etkisini görmek üzere benzer bir çalışma yapmıştır; bu çalışmada, yaşadığı çevrede yüksek risk (suç, şiddet, çeteleşme vs.) algılayan ve algılamayan Afrika kökenli Amerikalı ergenlerle yürütülmüş ve çevrenin özelliklerinin hem risk prototiplerinin oluşumunu hem de ergenin arkadaşlarının madde kullanım sıklığını belirleyen bir rol oynadığı görülmüştür (Gibbons, Gerrard, Vande Lune, Wills, Brody ve Conger, 2004). Arkadaşlarının alkol/sigara kullanımı ve prototip olumluluğu ise davranışsal isteklilik vasıtasıyla gencin aktüel davranışları üzerinde etkili olmaktadır. Bu çalışmada ebeveynlerinin madde kullanımlarının gencin istekliliği üzerinde değil, niyetleri üzerinde pozitif yönde etkiye sahip olduğu görülmüştür. Ayrıca çevrenin de isteklilik ile davranış arasındaki ilişkide belirleyici (moderator) rolü olduğu, yani yüksek risk ortamlarında isteklilik-davranış ilişkisinin daha güçlü olduğu, buna karşılık niyetlerle davranış arasında böyle bir etkinin olmadığı görülmüştür.

Bu çalışmalar risk imaj veya prototiplerinin oluşmasında akranların, çevrenin ve dolaylı olarak da aile ilişkilerinin etkili olduğunu göstermektedir.

III.2.2. Pozitif ve Negatif İmajlar

Prototiplerin tanımı gereği çok geniş ve belirgin olmayan kategoriler için var olup olmadığının tartışmalı oluşu risk literatüründe de bir tartışmayı beraberinde getirmiştir: Sağlıklı veya pozitif imajlar mı risk davranışları üzerinde daha etkilidir yoksa sağlıksız veya negatif imajlar mı? Gibbons ve Gerrard (1997) literatürde sağlıklı veya risksiz davranışlara ilişkin çalışmanın çok az oluşunun gerçekte sağlıklı davranış imajlarının risk davranışları üzerindeki etkisinin az oluşuna bağlanabileceği görüşündedir. Yazarlara göre negatif imajların risk davranışları üzerinde daha etkili oluşunu açıklayan en azından olası üç neden mevcuttur:

1. Pozitif veya sağlıklı imajlar daha az canlı ve belirgindir. Eylem her zaman eylemsizlikten daha belirgindir (“*inaction is much less salient than is action*” Gibbons ve Gerrard, 1997 sf.87). İyi tanımlanamayan imajların davranış üzerindeki etkileri de daha az olacaktır. Örneğin “sigara içen bir kişi” imajı, bir eylemi icra etmeyi gerektirdiğinden daha fazla dikkat çeker ve daha kolay akılda kalır, bu nedenle de “içmeyen bir kişi” imajından daha belirgindir. Ayrıca daha önce de değinildiği gibi çok geniş ve çok dar kategoriler net bir imaja sahip olamazlar. Sigara içmeyen kişi imajı yeterince net değildir çünkü sigara içmemek çok yaygındır. Bu aynı zamanda risk davranışlarına ilişkin “gerçekçi olmayan iyimserlik” (*unrealistic optimism*) olgusunu da açıklayabilir. Weinstein’a (1980) göre kişilerin kendilerini görece olarak incinmez (*invulnerable*) algılamasının bir sebebi de, kendilerini ortalama insan yerine daha belirgin olan prototipik kurbanlarla karşılaştırıyor olmasıdır.
2. Negatif imajlar, kişiye aşağı doğru karşılaştırma yapma imkanı tanır ve bu nedenle rahatlatıcı bir rol oynar. Kişi kendi risk davranışını kendinden daha fazla risk alan prototipik diğerleriyle karşılaştırmak yoluyla meşrulaştırabilir ve kendini rahat hisseder.

Aşağı doğru karşılaştırma hedeflerinin, yukarı doğru hedeflerden daha fazla duygusal ve davranışsal etkileri olduğu ve bireylerin benlik değerlendirmelerini daha fazla etkilediği bilinmektedir. Weinstein ve Klein (1995) bir çalışmalarında, zihinlerinde aşırı kilo problemi olan bir kişinin mental imajını canlandırmalarını istedikleri kişilerin, kendilerinin ileride aşırı kilolu olmalarına ilişkin tahminlerinin kontrol grubuna göre düşük olduğunu, buna karşılık düzenli egzersiz yapan ve beslenmesine dikkat eden bir kişinin mental imajını canlandıranların tahminlerinin kontrol grubundan farklılaşmadığını bulmuşlardır.

3. Çoğu ergenin sağlıklı imajların farkında olduğu bile şüphelidir. Onlar yalnızca sağlıklı olduklarını varsayar ve bu çoğu genç için doğrudur da. Pozitif imajlar ancak yaş ilerlemeye başladığında önem kazanır.

Negatif imajların daha etkili oluşuna bir diğer kanıt ise Markus ve arkadaşlarının (1986) “olası benlikler” (*possible selves*) üzerine yaptıkları araştırmalardan gelmektedir. Olası benlikler, daha önce de belirtildiği gibi, kişilerin gelecekte neye benzeyeceklerine ilişkin tahminleri, yani gelecekteki benliklerine ilişkin geliştirdikleri imajlardır. Araştırmacılar, olası negatif benliklerin davranış üzerinde pozitif olanlardan daha etkili olduğunu bulmuşlardır. Olası benlikler kişilerin gelecekte ne olabilecekleri ya da ne olmak istedikleri kadar ne olmaktan korktukları ile de ilgilidir (Markus ve Nurius, 1986). Olası benlikler negatif olduğunda, örneğin kişi bu şekilde beslenmeye devam ederse ilerde şişman ve çirkin olacağına ilişkin bir imaj geliştirdiyse bu imaj, kişiyi diyetine dikkat etmesi konusunda motive edici olmaktadır.

Negatif imajların risk davranışları üzerinde daha etkili olduğunu gösteren bir başka örnek ise üniversite öğrencilerinin güvensiz cinsel ilişkiye girme davranışlarını anlamaya çalışan Blanton, Vanden-Eijnden, Buunk, Gibbons, Gerrard ve Bakker’in (2001) araştırmasıdır. Üniversite öğrencilerinin “tipik bir kondom kullanan/kullanmayan genç” imajlarına ilişkin olumluluk düzeylerini 5 sıfatlık bir semantik ayırım ölçeği vasıtasıyla ölçen Blanton ve arkadaşları, kondom kullanmayanlara ilişkin negatif değerlendirmelerin katılımcıların güvensiz ilişkiye girme konusundaki isteklilikleri üzerinde etkili olduğunu; buna karşılık kondom kullananlara ilişkin pozitif değerlendirmelerin herhangi bir etkisinin olmadığını göstermişlerdir. Hatta bu çalışmada negatif imajların yanı sıra negatif mesajların da pozitif mesajlara nazaran daha etkili olduğu görülmüştür. Kondom kullanmamanın olası olumsuz sonuçlarını vurgulayan sağlıkla ilgili bir mesajın gençlerin güvensiz cinsel ilişkiye girme konusundaki istekliliklerini azaltırken; kondom kullanmanın yararlarını anlatan mesajın herhangi bir etki yaratmadığı gözlenmiştir.

Pozitif ve negatif imajların sigara içme davranışı üzerindeki göreceli ağırlığını anlamaya çalışan en yeni çalışmalardan birini Piko ve arkadaşları gerçekleştirmiştir (Piko, Bak ve Gibbons, baskıda). 548 Macar lise öğrencisi ile çalışan Piko ve arkadaşları, gençlerin sigara kullanma sıklıklarını ve sigara içen prototipine ilişkin olumluluk düzeylerini ölçmüşler ve imajların pozitif ve negatif yönleri olduğunu ortaya koymuşlardır. Daha sonra örnekleme sigara içenler ve içmeyenler olarak ayırarak yaptıkları lojistik regresyon sonuçlarına göre

gencin sigaradan uzak durma davranışını, negatif imajların pozitif imajlardan daha iyi yordadığını göstermişlerdir.

Bunların dışında amacı doğrudan pozitif ve negatif imajların karşılaştırılması olmayan, risk davranışlarının çeşitli yönlerini keşfetmek üzere gerçekleştirilen çok sayıda çalışma (birkaç istisna hariç neredeyse P/İ modeli çerçevesinde yapılan araştırmaların tamamı), negatif ya da sağlıklı imajların risk davranışları üzerindeki etkisini ortaya koymuştur. Negatif imajların risk davranışına yönelik istekliliği ve davranışın kendisini öngörmeye etkili olduğunu gösteren bu çalışmalar çeşitli risk davranışlarını kapsamaktadır. Bunlardan bazıları sigara içme, alkol kullanma, dikkatsiz araba kullanma, korunmasız cinsel ilişkiye girme ve istemsiz gebelik, korunmasız cinsel ilişkiye girme ve cinsel yolla bulaşan hastalıklara yakalanma, korunmasız güneş banyosu yapma, uyuşturucu madde kullanma, marihuana kullanma ve benzeridir (örn. Gibbons, Gerrard, 1995; Gibbons, Gerrard, Blanton, Russel, 1998; Thornton, Gibbons ve Gerrard, 2002; Gibbons, Gerrard, Cleveland, Wills ve Brody, 2004; Gibbons, Gerrard, Lane, Mahler ve Kulik, 2005; Cleveland, Gibbons, Gerrard, Pomery ve Brody, 2005).

Yukarıda anılan nedenlerle P/İ modeli çerçevesinde çalışılan risk imajları, genelde belli bir risk davranışından uzak duran ve kaçınanların prototipleri (*abstainer prototypes*) olmaktan çok aktörlerin prototipleri (*actor prototypes*), belli bir risk davranışını ‘gerçekleştirenlerin’ (örn. sigara içen, dikkatsiz araç kullanan vb.) prototipleridir. Yani ergenlerin ve genç yetişkinlerin örneğin tipik bir *dikkatsiz araç kullanan genci* nasıl gördüğünün kendi araç kullanma davranışı üzerindeki etkisini incelemektedir. Buna karşılık örneğin tipik bir *dikkatli araç kullanan gencin* nasıl görüldüğünün etkisinin olmayacağı varsayılmıştır. Prototiplerin olumlu algılanmasından (*prototype favorability*) kasıt ise söz konusu prototipin kabul edilebilir bulunma düzeyidir. Yani mutlak değil göreceli bir olumluluk kastedilmektedir. Kuram aslında, deyim yerindeyse, negatif imajların daha az negatif algılanmasının kişinin kendi risk davranışı üzerinde pozitif bir etkisi olacağını söylemektedir.

Bununla birlikte son yıllarda yapılan çalışmalar pozitif imajların veya “kaçınan” (*abstainer*) imajlarının da risk davranışları üzerinde etkili olabileceğini göstermektedir. Örneğin Gerrard ve arkadaşları Iowa eyaletinin kırsal kesimlerinde 300’ü aşkın ergen üzerinde, alkol alan ve almayan kişi prototiplerini esas alarak boylamsal bir çalışma yürütmüş ve kuramın önceki iddialarının aksine, öncelikle bir “kaçınan” prototipinin var olduğunu, üstelik bu risk almayan kişi prototipinin kişiler için bir hedef durum (*goal state*) özelliği

taşıması halinde alkol alma davranışına yönelik istekliliği ve davranışı azaltıcı bir rol oynayabileceğini göstermiştir (Gerrard, Gibbons, Reis-Bergan, Trudeau, Vande Lune ve Buunk, 2002).

Oulette ve arkadaşları üniversite öğrencileriyle yürüttükleri boylamsal bir çalışmada gençlerin fiziksel egzersiz yapma davranışlarını bir laboratuvar manipülasyonu vasıtasıyla arttırmayı başarmışlardır (Ouellette, Hessling, Gibbons, Reis-Bergan ve Gerrard, 2005). Söz konusu laboratuvar manipülasyonu deneye katılan öğrencilerin prototipleri ve olası benlikleri ayrıntılı bir şekilde imgelemeye teşvik etme esasına dayanmaktadır. Olası benlikler koşulunda deneye katılan öğrencilerin yarısı gelecekteki benliklerini egzersiz yapan bir kişi olarak, diğer yarısı ise yapmayan bir kişi olarak zihinlerinde canlandırmaya; prototip koşulunda deneye katılan öğrencilerin de yarısı tipik bir egzersiz yapan kişiyi, diğer yarısı ise tipik bir egzersiz yapmayan kişiyi zihinlerinde canlandırmaya teşvik edilmişlerdir. Sonuçlar dört hafta sonrasında sosyal karşılaştırma yönelimi yüksek olan katılımcılar üzerinde prototip sunumunun, gelecek yönelimi yüksek olan katılımcılar üzerinde ise olası benlikler sunumunun egzersiz yapma davranışını arttırdığına işaret etmiştir. Ancak prototipin veya olası benliğin pozitif ya da negatif olmasının bir etki yaratmadığı görülmüştür. Yani egzersiz yapan imajlarını zihninde canlandırmak da, egzersiz yapmayan imajlarını canlandırmak da katılımcıların egzersiz yapma davranışını eşit şekilde arttırmıştır. Bu sonuç araştırmacılar tarafından egzersiz bağlamında pozitif ve negatif imajların eşit derecede belirgin olmasıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Yazarlara göre hem düzenli egzersiz yapan kişi (*atletik* vs.) hem de yapmayan kişi (*‘şişko patates’* vs.) imajları aynı derecede belirgindir ve bu nedenle davranışları eşit olarak etkilemiştir. Ama örneğin sigara içmek, alkol kullanmak veya dengesiz beslenme gibi aktör ve kaçınan davranışlarının eşit derecede belirgin olmadığı risk imajlarında aynı sonuçların alınıp alınmayacağına ilişkin görgül veriye ihtiyaç vardır.

Rivis, Sheeran ve Armitage (2006) de 200’den çok ergenle koruyucu sağlık davranışları (egzersiz yapma, düzenli uyku ve kahvaltı etme) ve risk davranışları (sigara içme, alkol kullanma ve dengesiz beslenme) üzerine gerçekleştirdikleri çalışmalarında “aktör” ve “kaçınan” prototiplerinin, hem koruyucu sağlık davranışlarına hem de risk davranışlarına yönelik niyetleri (*intentions*) eşit yordama gücüne sahip olduğunu ortaya koymuşlardır. Ancak bu bulgu P/I modelinin prototip belirginliğine ilişkin savları konusunda çok fazla şey söylememektedir. Çünkü niyetler, zaten risk davranışlarına ilişkin planlı ve rasyonel kararların, söz konusu davranışa yönelik algılanan akran normlarının birer fonksiyonudur.

Prototiplerle ancak kısmen yordanabilir. Nitekim çalışmanın bulguları niyetlerin, tutumlar, öznel normlar ve algılanan kontrol gibi planlı davranış bileşenleriyle prototip değerlendirmelerinden daha güçlü bir ilişki içerisinde olduğunu göstermiştir. P/I modelinin iddiası ise prototiplerin tepkisel yolla, yani isteklilik vasıtasıyla davranışları etkilediği yönündedir. Ravis ve arkadaşlarının bu çalışmasındaysa isteklilik değişkeni kullanılmamıştır.

III.2.3. Sosyal İmajlar ve Riskten Kaçınma Davranışları

Risk imajları ile davranışlar arasındaki bağıntı yalnızca ‘risk davranışlarına başlama olgusunu’ açıklaması açısından değil aynı zamanda bu davranışlara son verme kararı açısından da önemlidir. Daha önce de belirtildiği gibi imajlarla davranışlar arasında dinamik bir ilişki mevcuttur. Yani belli bir davranış prototipine yönelik olumluluk arttıkça davranış da artmaktadır; buna karşılık davranış arttıkça söz konusu davranışla ilişkili prototip de daha olumlu bir hale gelmektedir. Belli bir davranışın artması prototipi daha olumlu hale getireceği gibi, prototipin daha olumlu hale gelmesi de davranışı artırır. Bu karşılıklı ilişki, risk davranışlarından uzak durmaya çalışma sürecinin anlaşılmasında önemli bir rol oynar.

Wills’in (1981) ünlü “*Sosyal psikolojide aşağı doğru karşılaştırma yapmanın ilkeleri*” başlıklı makalesinin yayınlanmasından bu yana kişilerin, benliği tehdit edici bir enformasyonla karşılaşmaları halinde aşağı doğru karşılaştırma yapmak yoluyla öznel iyi oluşlarını (*subjective well-being*) arttırmaya çabaladıkları bilinen bir olgudur. Wills bu makalesinde aşağı doğru karşılaştırma yapmanın aktif ve pasif olmak üzere iki yolu olduğunu iddia etmektedir. Kişinin kendisini kendinden daha kötü durumda olan hedeflerle karşılaştırmayı tercih etmesi pasif aşağı doğru karşılaştırma olarak anılırken, mevcut karşılaştırma hedefinin küçümsemesi stratejisi aktif aşağı doğru karşılaştırma olarak anılır. Wills’e (1981) göre aktif aşağı doğru karşılaştırma, hedef ile aradaki psikolojik uzaklığı arttırmak suretiyle hedefi aktif olarak küçümseme formunda belirebilir (bkz. çıkarsama 2a sf. 246).

Gibbons, Gerrard ve arkadaşları bu ‘hedef’ ile ‘benlik’ arasına psikolojik bir mesafe koymaya çalışma stratejisinin sigara veya alkol gibi madde kullanımına son vermeye çalışan kişiler açısından önemini vurgulayan bir dizi çalışma gerçekleştirmiştir (Gibbons ve Gerrard, 1991; Gibbons ve Eggleston, 1996; Gerrard, Gibbons, Lane ve Stock, 2005). Bu çalışmalarda araştırmacılar, bir sosyal karşılaştırma hedefi olarak işlev gördüğünü bilinen risk prototipleri ile kişinin kendi benliği arasına mesafe koymasının, madde kullanmayı bırakmaya çalışan

bireyler için kolaylaştırıcı bir rol oynayacağı varsayımından hareket etmişlerdir. Örneğin sigarayı bırakmaya çalışan bir kişi başlangıçta görel olarak olumlu ve kendisine benzer bulduğu “tipik bir sigara içen kişi” imajıyla benliği arasına zamanla bir mesafe koymaya çalışacaktır.

Araştırmacılar bu iddialarını bir sigara bırakma grubuyla yürüttükleri boyamsal bir çalışma aracılığı ile test etmişlerdir (Gibbons ve Gerrard, 1991). Sigara bırakma kliniğine başvuran kişilerin zihinlerindeki “tipik bir sigara içen” prototipini gruba başladıkları gün, sigarayı bıraktıkları gün, son grup seansının gerçekleştirildiği gün ve bunun altı ay sonrasına denk gelen takip seansında değerlendirmelerini istemişlerdir. Sonuçlar ilk ölçümde prototipin oldukça olumlu olduğunu ve kendilerine benzer algılandığını, ikinci ölçümde yani sigarayı bırakma tarihinde bunun daha da olumlu bir hale geldiğini, ancak son iki ölçümde giderek negatif bir hal aldığını ve benzerliğin azaldığını göstermiştir. Araştırmacılar bu mesafe koyma süreci başladıktan sonra bunu tersine çevirmenin çok güç olduğunu belirtmektedir.

Daha yeni bir çalışmada Gerrard ve arkadaşları sosyal karşılaştırma düzeyi (*comparison level*) ile 6 aylık izleme süreci sonunda sigaradan uzak durma davranışının devam ediyor olması arasındaki ilişkide, kişinin “sigara içen” prototipine kendisini benzer algılama düzeyinin aracı değişken (*mediator*) olarak devreye girdiğini göstermişlerdir (Gerrard, Gibbons, Lane ve Stock, 2005). Bu çalışmada sosyal karşılaştırma düzeyi, kişinin grupta kimin yer almasını istediği (*affiliation*) tercihine dayanmaktadır. Buna göre sigarayı bırakma konusunda kendisinden daha az sorun yaşayan kişilerle ilişki kurma isteği, tipik sigara içen prototipi ile aradaki algılanan mesafeyi arttırmakta ve algılanan mesafe vasıtasıyla sigara içmeme davranışının sürekliliğini arttırmaktadır.

Bu çalışmalardan elde edilen bulgular, Gerrard ve arkadaşlarına göre kişilerin zihnindeki imajların değişmez olmadığını, bu imajların değiştirilmesi yoluyla risk davranışlarına müdahale edilebileceğini göstermesi bakımından çok önemlidir (Gerrard, Gibbons, Lane ve Stock, 2005). Bu, koruyucu sağlık programların oluşturulmasında dikkate alınması gereken bir nokta olarak değerlendirilmelidir.

IV. BÖLÜM

BELLEK HATALARI VE YANLIŞ BELLEK OLGUSU

Roediger ve McDermott'a (2000) göre bellek hatalarının iki temel kaynağı bulunmaktadır. Birincisi kişinin yaşadığı bir olayı geri çağırma sürecinde hatırlayamaması; ikincisi ise kişinin yaşadığı bir olayı gerçekte olduğundan oldukça farklı bir şekilde hatırlaması ya da hiç olmamış bir şeyi olmuş gibi hatırlamasıdır. Yazarlara göre birinci grup hatalar unutma (*forgetting*) süreçleri ile ilişkilidir ve yüz yılı aşkın bir süredir psikologlar tarafından oldukça ayrıntılı bir biçimde deneysel olarak çalışılmıştır. İkinci grup hatalar ise daha çok bellek çarpıtmaları (*memory distortions*) ile ilişkilidir ve bu konuda görece olarak daha az çalışma mevcuttur.

Birinci grup hatalar, bu çalışmanın konusu ile doğrudan bir bağlantısı olmaması nedeniyle burada ele alınmayacaktır. İkinci grup hatalar, yani kişinin gerçekte yaşadıklarından farklılık arz eden veya hiç yaşamadığı anılara sahip olması konumuz açısından oldukça ilginç açılımlara sahiptir. Eğer bu anılar bellekteki gerçek/yaşanmış olaylara ilişkin izlerden gelmiyorsa nereden gelmektedirler? Bu tür problemler, günümüz bilişsel psikolojisinde “bellek yanılsamaları” (*memory illusions*), “bellek çarpıtmaları” veya “yanlış bellek” (*false memory*) konuları etrafında çalışılmaktadır.

Yanlış bellek, bireylerin hiç gerçekleşmemiş olan olayları anımsamaları veya gerçekleşmiş olan bazı anıları, çarpıtarak bellekten geri çağırmaları olarak tanımlanabilir.

Psikologlar yıllardır yanlış bellek olgusunu çeşitli laboratuvar paradigmaları çerçevesinde araştırmaktadırlar. Bartlett (1932, aktaran: Roediger ve McDermot, 1995), yanlış belleğe ilişkin ilk deneysel çalışmayı 1932 yılında gerçekleştirmiştir. Bartlett, deneklere bir halk masalı okutmuş ve farklı zamanlarda deneklerden masalı hatırlamalarını istemiştir. Bartlett çalışmasında, zaman içerisinde deneklerin masala ilişkin belleklerinde çarpıtmaların meydana geldiğini gözlemlemiştir.

Cümlelerin (örn. Brewer, 1977), düz metinlerin (örn. Sulin ve Dooling, 1974), slayt akışlarının (örn. Loftus, Miller ve Burns, 1978) ve video görüntülerinin (örn. Loftus ve Palmer, 1974) deney materyali olarak kullanıldığı birçok çalışmada yanlış belleğin varlığına ilişkin önemli kanıtlar elde edilmiştir. Tüm bu çalışmalarda, etkinin büyüklüğü yöntemle bağlı

olarak değişse de, kişilerin anılarını çarpıttıklarına dair bulgular elde edilmiştir (McCloskey ve Zaragoza, 1985).

Liste öğrenme paradigması, yanlış belleğin incelenmesinde en sık kullanılan tekniklerden biridir. Örneğin Underwood (1965) çalışmasında, deneklere bir tanıma testi vermiş ve deneklerden testteki her bir sözcüğün, daha önce sunulan sözcük listesinde bulunup bulunmadığını belirtmelerini istemiştir. Bu çalışmada, tanıma testinde sunulan ancak önceki listede yer almayan sözcüklerden bazıları sunulan sözcüklerle anlamsal olarak ilişkilidir. Deney sonunda, deneklerin listede sunulan sözcüklerle ilişkili olan sözcükleri tanıma testinde yanlış olarak tanıma eğilimi gösterdikleri bulunmuştur. Sonraki yıllarda bu bulgu farklı araştırmacılar tarafından da elde edilmiştir.

Liste öğrenme paradigmasında yanlış bellek olgusu, yanlış tanınmanın yanı sıra yanlış hatırlama biçiminde de gözlenmiştir. Örneğin Deese (1959) çalışmasında, deneklere tek bir denemede ardı ardına 36 sözcük listesi sunmuş ve deneklerden sunulan sözcükleri hatırlamalarını istemiştir. Çalışmada sunulan listelerde 12’şer sözcük bulunmaktadır ve her listedeki 12 sözcük listede sunulmayan kritik bir sözcüğü çağrıştıran itemlerden oluşmaktadır. Örneğin “iğne” kritik sözcüğü için oluşturulan listede “iplik, dikiş, enjeksiyon” gibi sözcükler yer almaktadır. Çalışma sonucunda deneklerin kritik sözcüklerden bazılarını serbest anımsama görevinde yanlış olarak hatırladıkları gözlenmiştir. Roediger ve McDermot (1995) ise bu paradigmayı tekrar ele alarak, Deese’in (1959) elde ettiği sonuçları geliştirmişler ve yanlış tanıma ile yanlış hatırlamayı karşılaştırmışlardır. Roediger ve McDermot’ın (1995) yaptıkları bu çalışmada denekler, sunumdan hemen sonraki anımsama testinde, listede sunulmayan kritik sözcükleri yanlış olarak hatırlamışlardır. Ayrıca aynı çalışmada denekler, sonraki tanıma testinde, önceki listede sunulmayan tuzak sözcükleri çok yüksek oranlarda yanlış olarak tanımışlar, listede sunulmayan nötr sözcükleri (listede sunulan hiçbir sözcüğü çağrıştırmayan sözcükler) ise nadiren yanlış olarak tanımışlardır.

Deese (1959), kritik sözcüğün yanlış hatırlanma oranının, serbest çağrışım testinde kritik sözcüğün listede sunulan sözcükler tarafından üretilme olasılığı ile yakından ilişkili olduğunu bulmuş ve yanlış hatırlamanın ortaya çıkışında çağrışımsal sürecin önemli bir rol oynadığını belirtmiştir. Underwood (1965) ise tanıma testinde kritik sözcüklerin yanlış olarak tanınmasını, sözcük sunumu sırasında deneklerin gördükleri bir sözcüğü kodlarken o sözcükle ilişkili olan başka bir sözcüğü de farkında olmadan düşünmelerine bağlamış ve bunun örtük bir çağrışımsal tepki olduğunu öne sürmüştür. Örneğin deneğe “sıcak” sözcüğünün

gösterilmesi, “soğuk” gibi sıcak ile ilgili bir çağrışıma yol açmaktadır. Eğer “soğuk” sözcüğü daha sonra tuzak olarak sunulursa denek, önceki örtük çağrışımsal tepkiden dolayı, “soğuk” sözcüğünü yanlış olarak tanıyabilmektedir.

Yapılan çalışmalardan da anlaşılacağı gibi, (örn. Deese, 1959; Roediger ve McDermot, 1995), deneklere birbiri ile yakından ilişkili bir dizi item sunulduğunda denekler, listede sunulmayan, fakat listede sunulan itemler ile yakından ilişkili başka itemleri, listede sunulmuş gibi hatırlamaktadırlar. Bu etki, bağlantılılık etkisi (*relatedness effect*) olarak adlandırılmaktadır (ayrıntılı tartışma için bkz. Roediger ve McDermott, 2000).

Bağlantılılık etkisinin ortaya çıkmasının nedeni, geçmişteki bir epizodu geri getirmeye çalıştığında, kişinin anlamsal belleği ile epizodik belleği arasındaki etkileşimin bu geri getirme sürecini güçlü bir biçimde etkilemesidir (Tulving, 1972, aktaran: Roediger ve McDermott, 2000). Çünkü kişinin dünyaya ilişkin genel bilgisi (semantik bellek), epizodik geri getirmelerindeki boşlukları doldurabilmektedir (Roediger ve McDermott, 2000).

Roediger ve McDermott (2000) bellekte meydana gelen çarpıtmalara neden olan faktörleri ele aldıkları makalelerinde, ilgili literatürden hareketle buna neden olan bir dizi etmeni tartışmışlardır. Yukarıda kısaca değinilen bağlantılılık etkileri başta olmak üzere, bozucu etkiler (*interference effects*), geri getirme süreçleri ve tahmin yürütme etkileri (*retrieval processes and effects of guessing*), bireysel ve sosyal faktörler bunlardan bazılarıdır.

Yazarların tartıştığı bellek çarpıtmalarını açıklamaya aday mekanizmalardan biri de imgeleme şişmesi (*imagination inflation*) olgusudur. İmgeleme şişmesi, gerçekte olmamış bir olayı olmuş gibi imgelemenin daha sonra aynı olayın olmuş gibi hatırlanması olasılığını arttırdığı yönündeki görgül bulguları ifade etmek üzere kullanılan bir kavramdır. Kişiler, aslında gerçekleşmemiş olayları imgelediklerinde, sonrasında bu olayları gerçekten olmuş gibi anımsama eğilimi göstermektedirler. Johnson’a (2006) göre insanlar, belleklerinde depolanan zihinsel deneyimlerin nereden geldiklerini gösteren birer etikete sahip değildirler. Bu nedenle onların kaynağı hakkında atıflar yaparlar. Algısal deneyimlerimizden kaynaklanan anıların dağılımıyla, imgelediğimiz ya da bir başka deyişle hayal ettiğimiz deneyimlerimizden kaynaklanan anıların dağılımı çakışır. İşte bu çakışma bazen gerçekten yaşadığımız olaylarla yalnızca hayal ettiğimiz olayları karıştırmamıza ve yanlış bellek olgusuna neden olur. Üstelik canlı bir imgeleme, söz konusu anının gerçek olup olmadığını denetlemeye yarayan bilişsel

işlemleri (örn. olayın gerçekliğini doğrulayan veya yanlışlayan bilgileri geri getirme sürecinde güçlük vb.) de ketleyici bir oynamaktadır.

Yanlış bellek olgusunu sinirbilim açısından çalışan araştırmacılar bilişsel olarak öne sürülen bu çakışma iddiasını fMRI (*Functional Magnetic Resonance Imaging*) tekniğini kullanarak gerçekleştirdikleri çalışmalarla desteklemişlerdir (Gonsalves ve Paller, 2000; Gonsalves, Reber, Gitelman, Parrish, Mesulam ve Paller, 2004). Araştırmacılara göre, algılanan bir gerçek objeyi işlemede kullanılan beyin bölgeleri ile yalnızca hayal edilen bir objeyi işlemede kullanılan beyin bölgeleri arasında bir çakışma vardır. Bu nedenle canlı bir şekilde imgelenen/hayal edilen bir olay ile gerçekten deneyimlenen bir olay, beyinde birbirine çok benzer bir bellek izi bırakmaktadır. Bu da yanlış hatırlamayı kolaylaştırmaktadır.

Örneğin Garry, Manning, Loftus ve Sherman (1996) olayların zihinde canlandırılmasının, söz konusu olayların gerçekleştiğine ilişkin yanlış anıların oluşmasına neden olabileceğini göstermiştir. Garry ve arkadaşları bu çalışmalarında bir grup yetişkine, çocukluklarında yaşamış olma olasılığı çok düşük olan “*eliyle pencere camını kırmak*” veya “*bir ağaçta mahsur kalmak ve biri tarafından aşağıya indirilmek*” gibi bir dizi (8 tane) olayı yaşayıp yaşamadıklarını sormuş ve gerçekten de katılımcıların bu olayları yaşamış olma olasılıklarını çok düşük puanlarla değerlendirdiklerini bulmuşlardır. Daha sonra her katılımcıdan olayların yarısını canlı bir şekilde zihinlerinde canlandırmalarını yani imgelemelerini istemiştir. Araştırmacılar, iki hafta sonra katılımcılardan bu olayları yaşamış olma olasılıkları üzerine almış olduğu ölçümü tekrarlamış ve katılımcıların imgeledikleri olayları yaşamış olma olasılıklarını abarttıklarını, buna karşılık imgelemedikleri olaylar hakkındaki görüşlerinin değişmediğini görmüşlerdir.

Garry ve arkadaşlarının (1996) çalışmasının çocukluk anılarına dayanması ve deneysel kontrolün zayıflığı nedeniyle katılımcıların söz konusu olayları gerçekte yaşamış olma olasılıklarını tamamen dışta bırakmadığı yönündeki eleştirileri karşılamak üzere Goff ve Roediger (1998) üç aşamalı bir laboratuvar çalışması gerçekleştirmişlerdir. Birinci aşama kodlama aşamasıdır ve bu aşamada katılımcılar bazen yaptıkları, bazen sadece imgeledikleri bazen de sadece dinledikleri “*kürdanı kır*” veya “*oyuncak arabayı it*” gibi eylem yönergeleri almışlardır. İkinci aşama imgeleme aşamasıdır ve bu aşamada bazı eylemleri 5 kez, bazı eylemleri 3 kez, bazı eylemleri 1 kez yapıyormuş gibi imgelemeleri istenmiştir. Bazı eylemleri ise imgelemeleri hiç istenmemiştir. Kodlama aşamasından 2 hafta sonrasına rastlayan test aşamasında ilk aşamada kendilerine verilen yönergeleri ve bunları yapıp

yapmadıklarını hatırlamaları istenmiştir. Sonuçlar yapılmayan eylemlerin, imgelemenin bir fonksiyonu olarak, yapılmış gibi hatırlandığını göstermiştir. Bu çalışmanın ortaya koyduğu bir diğer sonuç da tekrarlayan imgelemenin yanlış hatırlamayı, yani imgeleme şişmesi etkisini arttırdığı olgusudur.

İmgeleme şişmesini kolaylaştırıcı bireysel etkenler arasında çeşitli kişilik özellikleri (örneğin dış denetim odağı, dissosiyatif eğilimler vb.) ile yaş gösterilmektedir (Paddock, Joseph, Chan, Terranova, Manning, Loftus, 1998; Paddock, Noel, Terranova, Eber, Manning, Loftus, 1999; Horselenberg, Merckelbach, Muris, Rassin, Sijsenaar, Spaan, 2000). Paddock ve arkadaşları (1998, 1999), genç yetişkinlerin imgeleme şişmesine en açık grup olduğunu ve bu yüzden de bu yaş grubu ile yönlendirilmiş görsel imgelemelere (guided visual imagery) dayalı klinik müdahale tekniklerinin kullanımı konusunda dikkatli olunması gerektiğini ifade etmektedir.

Öte yandan yanlış anımsama ve tanınmanın ortaya çıkmasının nedeni, farklı araştırmacılar tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır.

Yapılan bazı çalışmalar (örn. Loftus ve Palmer, 1974), önceki bir olaya ilişkin belleğin, gözlemciye sonradan sunulan ketleyici bir bilgi tarafından etkilenebildiğini göstermiştir. Loftus ve Palmer (1974) yaptıkları çalışmada deneklere, iki arabanın çarpışarak kaza geçirdiği bir film izletmişlerdir. Sonrasında denekler iki gruba ayrılmış ve deneklere, kaza olduğu sırada arabaların ne kadar hızla gittiği sorulmuştur. Gruplardan birinde soru, “arabalar şiddetli biçimde çarpıştığı sırada (*smashed*) ne kadar hızla gitmekteydiler” biçiminde sorulurken, diğer grubun sorusunda “şiddetli çarpışma yerine”, “çarpışma (*hit*)” fiili kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, sorusunda “şiddetli çarpışma” fiili kullanılan grubun, arabaların hızına ilişkin ortalama tahmini 41 mph (65,98 km/h) çıkarken, diğer grubun tahmin ortalaması 34 mph (54,72 km/h) olarak belirlenmiştir. Bu durum, sorulan soru biçiminin, deneklerin, arabaların hızına ilişkin nicel tahminini etkilediğini göstermektedir. Deneyden bir hafta sonra ise deneklere, izledikleri kaza filminde kırık cam görüp görmedikleri sorulmuştur (aslında filmin hiçbir sahnesinde kırık cam görünmemektedir). Sorusunda “şiddetli çarpışma” fiili bulunan gruptaki katılımcıların %32’si kırık cam gördüğünü belirtirken, diğer grupta bu oran %14’te kalmıştır. Bu sonuç, soru biçiminin deneklerin, olayın gerçekleşme biçimine ilişkin bellek çarpıtmalarını da etkilediğini göstermektedir. Loftus ve Palmer (1974)’in yaptığı bu çalışmadakine benzer şekilde, belirli bir olaydan sonra ya da önce gerçekleşen bir olayın, o olayın geri getirilmesi sürecini

etkilemesi, ketleme etkisi olarak adlandırılmaktadır (ayrıntılı tartışma için bkz. Roediger ve McDermott, 2000).

McClelland (1995) da, bellek çarpıtmalarına açıklama getirmek için paralel dağıtım süreci yaklaşımından yararlanmıştır. Bu model, kodlama ve geriye getirme işlemlerinin, birbirine bağlı çok sayıda işlem birimi tarafından, paralel olarak gerçekleştirildiğini varsaymaktadır. Modele göre, yaşanmış bir deneyimin kodlanması, sistemde deneyim ile ilişkili bazı birimlerin aktive edilmesini sağlamaktadır. Geriye getirme ise kodlama sırasında aktif olan birimlerin tekrar aktive edilmesiyle gerçekleştirilmektedir. Bununla birlikte, aynı tür aktivasyon farklı kaynaklar tarafından gerçekleştirilebileceği için, önceki bir aktivasyonun kaynağını belirlemek ve olası diğer kaynaklardan ayırt edebilmek oldukça zor olacaktır (McClelland, 1995). Örneğin “uyku” kritik sözcüğü ile ilişkili olan sözcüklerin sunumu, “uyku” sözcüğünün listede gerçekten sunulduğundakine benzer bir aktivasyon örüntüsü oluşturacaktır. Bu nedenle kişi, sözcüğün gerçekten sunulup sunulmadığını ayırt edemeyecektir (McClelland, 1995 aktaran Roediger ve McDermott, 2000).

IV.1. Bellek Hataları-Prototipler İlişkisi

Yeni öğrenilen bir materyali anlamak, onu önceki şemalarımızla uyumlu bir hale getirmekle mümkün olur. Önceki bilgilerimizin ve şemaların hem kodlama hem de geri çağırma süreçlerini kolaylaştırdığı bilinen bir olgudur (ayrıntılı bilgi için bkz. Reisberg, 1997). Ancak herhangi bir nedenle bellek kaydında bir eksiklik bulunması halinde söz konusu boşluk şema temelinde yeniden inşa edilmiş materyalle doldurulur.

Benzer şekilde bir objeyi kategorize etmek, onu bellekte depolanmış prototipler ile karşılaştırmak işlemini gerektirir. Yani bellek süreçleri ile prototipler arasında sarsılmaz bir bağ vardır. Bu bağ prototipleri aynı zamanda bellek hataları ya da yanılsamalarının da konusu haline getirmektedir.

Daha önce de değinildiği gibi, yanlış bellek olgusunu açıklamaya çalışan mekanizmalardan en önemlisi bağlantılılık etkisidir. Rodiger ve McDermott’a (2000) göre bağlantılılık etkisi, kişilerin şemalarına, yaptıkları çıkarsamalara, zihinlerindeki semantik veya fonolojik bağlara ve prototiplere dayalı olarak ortaya çıkmaktadır. Kişiler çoğu zaman okudukları bir hikâyeyi veya cümleyi daha mantıklı ve anlaşılır kılmak üzere kendi dünya görüşlerinden hareketle boşlukları doldurmaktadır. Örneğin Owens, Bower ve Black (1979),

“Hikâyelerin hatırlanmasında pembe dizi etkisi” başlıklı çok ilginç makalelerinde, kişilerin okudukları bir hikâyeyi hatırlarken hikâyenin orijinalinde yer almayan bir takım entrikaları sanki hikâyede yer alıyormuş gibi hatırladıklarını ortaya koymuştur. Araştırmacılar bu çalışmalarında katılımcıların yarısına şöyle bir hikâye okutmuştur:

“Nancy kokteyl partisine geldi. Salonda kimler var diye şöyle bir bakındı. Profesörüyle konuşmak istiyordu. Onunla konuşmak zorunda olduğunu biliyordu ama söyleyeceği şeyler yüzünden biraz gergindi. Bir grup insan sessiz sinema oynamaya başladı. Nancy uzaklaştı ve biraz yiyeceklerden aldı. Ordövrler güzel olmasına güzeldi ama partideki diğer kişilerle konuşmayı hiç canı istemiyordu. Bir süre sonra yeterince kaldığına karar verip partiyi terk etti.” (Owens, Bower ve Black, 1979; sf.186)

Katılımcıların diğer yarısı ise aynı hikâyeyi başlangıçta şöyle bir giriş bölümü ile birlikte okumuşlardır:

“Nancy yine kendini kötü hissederek uyandı ve gerçekten de hamile olup olmadığını düşündü. Bunu profesöre nasıl söyleyecekti? Bir de para problemi vardı.” (Owens, Bower ve Black, 1979; sf. 185)

Daha sonra katılımcılardan hikâyeyi hatırlamaları istenmiş, bunu yaparken de mümkün olduğunca hikâyede geçen cümlelerin aynılarını kullanarak yeniden ifade etmeleri söylenmiştir. Sonuçlar giriş bölümünü okuyan katılımcıların okumayanlara göre hikâyeyi daha iyi hatırladıklarını göstermiştir. Bununla birlikte giriş bölümünü okuyanlar, okumayanlardan 4 kat daha fazla hikâyede yer almayan “*Profesör Nancy’yi hamile bırakmıştı*” gibi cümleler ekleyerek hikâyeyi adeta bir pembe diziye dönüştürmüştür. Araştırmayı yorumlayan Owens ve arkadaşlarına (1979) göre giriş bölümü belleğe hem yararlı olmuş hem de zarar vermiştir. Hikâyeyi daha anlaşılır kılarak geri getirme süreçlerini, dolayısıyla hatırlamayı kolaylaştırmıştır. Ancak aynı zamanda kişilerin şemalarıyla bağıntılı beklentilerini hikâyeye taşıyarak hikâyeyi bu beklentiler doğrultusunda yeniden inşa etmelerine neden olmuş, böylece bellek hatalarını da arttırmıştır.

Risk davranışlarına ilişkin prototiplerin yanlış hatırlamayı kolaylaştırdığına ilişkin çalışma bulunmamakla birlikte risk prototipleri ile bu prototiplerle bağlantılı materyalin işlenmesi ve bellekte tutulması süreçleri arasında bir bağ olabileceğini düşünmek için yeteri kadar kanıt mevcuttur. Birincisi mevcut şemaların hem hatırlama ve tanımayı hem de yanlış hatırlama ve yanlış tanımayı kolaylaştırıcı bir rol oynadığına ilişkin –bir kısmı yukarıda zikredilen- çalışmalar risk davranışları alanına uyarlanabilir. İkincisi risk davranışlarını

doğrudan konu almasa da, cinsel davranış alanında yapılan iki çalışma mevcut şemalara ilişkin bireysel farklılıkların yanlış hatırlamayı provoke edebileceğini göstermiştir.

Bu çalışmalardan ilkinde Lewis ve arkadaşları (1986) cinsel deneyime sahip olan ve olmayan üniversite öğrencilerine cinsel içerikli olan ve olmayan öyküler okutmuş ve bir dolgu görevi verdikten sonra bunları hatırlamalarını istemiştir. Öykülerin her biri moral bir ikilem (*dilemma*) içermektedir (örneğin evlilik öncesi cinsel ilişki vb.) ve öykünün kahramanının bir karar vermesini gerektirmektedir. Katılımcılardan hatırlamaları istenen şeyler öykünün kahramanının karar verme sürecinde kullandığı argümanlar ve ne karar verdiğidir. Gerçekte öyküde geçen karakter herhangi bir karar vermemektedir. Sonuçlar, cinsel açıdan deneyimli ve deneyimsiz katılımcıların cinsel içerikli öykülerde doğru hatırladıkları öğelerin aynı olduğunu, buna karşılık deneyimsiz katılımcıların yanlış hatırladıkları öğe sayısının daha yüksek olduğunu göstermiştir. Araştırmacılar deneyimli ve deneyimsiz katılımcılar arasında doğru hatırlanan öğelerde farklılaşma olmamasını, buna karşılık yanlış hatırlanan öğelerde fark çıkmasını cinsel deneyimi olanlar ve olmayanların cinsellikle ilgili şemalarındaki ayırmaya bağlamışlardır. Yani cinsellikle ilgili konulardaki yanlış hatırlamalardan cinsel davranışa ilişkin şemalar sorumludur.

İkinci çalışma Kirsch-Rosenkrantz ve Geer'in (1991) yine cinsel şemalar üzerine yaptıkları bir çalışmadır. Araştırmacılar erotik ve romantik metinlerin hatırlanmasında cinsiyet farklılıklarını incelemişlerdir. Sonuçlar erkeklerin erotik metinleri hatırlarlarken kadınlardan daha fazla çarpıtma yaptıklarına, buna karşılık romantik metinlerin hatırlanmasında her iki cinsiyetin hatalı hatırlama olasılıklarının eşit olduğuna işaret etmiştir.

Bunların dışında bellek yanlışlıklarının benlik değerini korumaya yönelik çabaların yansımaları olabileceğini gösteren bazı çalışmalar da mevcuttur. Benlik saygısının (*self-esteem*) bir çeşit benlik şeması (*self-schema*) olduğunu savunan ve mevcut şemaların yanlış hatırlamaları etkileyebileceği fikrinden hareket eden Christensen ve arkadaşları, düşük ve yüksek benlik saygısına sahip olan bireylerin günlük yaşam olaylarını hatırlamalarındaki çarpıtmalar bakımından bazı farklılıklar olabileceğini göstermişlerdir (Christensen, Wood ve Feldman Baret, 2003). Araştırmacılar Rosenberg Benlik Saygısı Ölçeği vasıtasıyla genel benlik saygılarını ölçtükleri çalışmaya katılan üniversite öğrencilerinden yedi gün boyunca başlarından geçen günlük olaylar hakkında kayıt tutmalarını istemişlerdir. Katılımcılar yedi gün boyunca başlarından geçen olayları yazarak, önce her bir olay için olayın hemen ardından kendilerini nasıl hissettiklerini (*durumluk benlik saygısı*) belirtmişler, ardından araştırmacılar

tarafından kendilerine sunulmuş olan 26 duygu ifadesini Likert tipi ölçekler vasıtasıyla değerlendirmişlerdir (pozitif ve negatif duygulanım ölçeği). Son olarak da yaşanan olayın ne derece hoş veya nahos olduğunu (olay valansı) belirtmişlerdir. Nihayet grup ikiye ayrılmış ve bir grup 7 günlük periyodun bitiminden 9 ve 13 gün sonra, diğer grup ise 9 ve 21 gün sonra sürpriz bir hatırlama testine tabi tutulmuştur. Bu testte her bir katılımcının daha önce belirtmiş olduğu olaylar içerisinde 2 hoş, 2 de nahos olay seçilerek sadece olayın valansı kontrol edilmek suretiyle seçkisiz olarak ilk hatırlama (9 gün sonrası) veya ikinci hatırlama (13 veya 21 gün sonrası) seansına dağıtılmıştır. Bu hatırlama seanslarında katılımcılardan istenen görev, deneyimledikleri olaylara verdikleri durumluk benlik saygısı, pozitif ve negatif duygulanım ve olay valansı puanlarını hatırlamalarıdır. Regresyon analizi sonuçları göre, katılımcıların genel benlik saygısı düzeylerinden hareketle, durumluk benlik saygısı puanlarındaki çarpıtılmış hatırlamalar büyük ölçüde, pozitif duygulanımdakiler kısmen ve olay valansındakiler de sınırlı düzeyde öngörülebilmektedir. Buna göre genel benlik saygısı arttıkça olayların hatırlanmasında pozitif bir kayma belirmektedir. Yani benlik saygısı yüksek olanlar olayları olduğundan daha pozitif hatırlarken, düşük olanlar daha negatif hatırlamaktadır. Araştırmacılara göre benlik saygısı yüksek olanlar olaylara gösterdikleri tepkileri benlik değerini arttırıcı bir biçimde yeniden inşa etme eğilimindeyken, benlik saygısı düşük olanlar bunu daha az yapmakta, hatta benlik değerini zedeleyici biçiminde yeniden inşa etmektedirler. Bu etkinin en çok durumluk benlik saygısına ilişkin hatırlamalarda belirmesi de araştırmacılara göre manidar bir bulgudur. Eğer benlik saygısı benliğe ilişkin bir şema işlevi görüyorsa ve söz konusu yanlış hatırlamalardan bu şema sorumluyorsa en çok etkiyi olayların benlikle ilgili kısmında göstermelidir. Olayların kendisi daha periferik bir öğedir. Yani kişiler her ne kadar çarpıtma yapsalar da dünyaya tozpembe gözlüklerle bakmamaktadırlar. Olayları az çok olduğu gibi hatırlamaktadırlar, ancak bu olayların benlikleri üzerindeki etkisini benliği okşayıcı bir şekilde tahrif etme eğilimindedirler.

Son olarak mevcut şemaların görsel bellek üzerinde etkili olduğunu gösteren bir çalışma Teközel ve İyilikçi (2006) tarafından gerçekleştirilmiştir. İki körfez kenti olan İzmir ve İzmit'te yaşayan 50 mimarla kentsel imajlar üzerine çalışan araştırmacılar, mimar katılımcılara, hiçbirisi deniz ya da denizle ilgili bir öğe içermeyen, İzmir ve İzmit'ten çekilmiş ve bir ön çalışmayla anılan kentleri çağrıştırmaya düzeyleri eşitlenmiş fotoğraflar göstermişlerdir. Daha sonra katılımcılardan bu fotoğraflarda gördükleri öğeleri bir tanıma listesi vasıtasıyla tanımalarını istemişlerdir. Ancak sunulan tanıma listesinde kişilerin gerçekten gördükleri öğelerin yanı sıra gerçekte sunum sırasında gösterilmeyen denizle ilgili

öğeler (tuzak liste) ile yine sunum sırasında gösterilmeyen nötr öğeler (kontrol listesi) yer almıştır. Sonuçlar oldukça çarpıcıdır: Katılımcılar tuzak listede yer alan öğeleri anlamlı bir şekilde nötr listeden daha fazla yanlış tanıma eğiliminde olmuşlardır. Üstelik katılımcıların %76 sı en az bir kez denizle ilgili bir öge gördüklerinden emin olduklarını belirtmişlerdir. Teközel ve İyilikci (2006), katılımcıların yaşadıkları kente ilişkin imajlarında “deniz” veya denizle ilgili öğelerin ağırlıklı olarak bulunmasının bu yanlış tanıma olgusuna yol açtığını iddia etmişlerdir. Yani kente ilişkin şemalarında mevcut olan ancak tanıma listesinde mevcut olmayan öğeler yanlış olarak tanınmıştır.

V. BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN MODELİ VE HİPOTEZLER

Bu çalışma risk prototipleri (*risk prototypes*) ile riskten kaçınan prototiplerine (*abstainer prototypes*) görelî olumlu bakışın ya da olumluluğun risk davranışını yordayan önemli faktörlerden biri olduğu yönündeki varsayımı, olumluluğa ilişkin örtük (*implicit*) ölçümler kullanarak deneysel yolla sınamayı amaçlamaktadır. Literatürde riskli davranış prototiplerinin bireylerin risk alma düzeylerini belirlediğine ilişkin şüpheyeye yer bırakmayacak derecede açık ve tekrar eden bulgular mevcut olmakla birlikte (örn. Gibbons ve Gerrard, 1995; 1997; Gibbons, Gerrard, Blanton, Russel, 1998; Thornton, Gibbons, Gerrard, 2002; Gerrard, Gibbons, Stock, Vande Lune, Cleveland, 2005), bu bulguların tümü açık (*explicit*) ölçümlere dayanmaktadır. Öte yandan, risksiz davranış prototiplerinin etkileri konusu hem az çalışılmıştır, hem de tartışmalıdır.

Araştırmanın konusunu “sigara içen” ve “sigara içmeyen” prototipleri oluşturmaktadır. Araştırmanın modeli, “tipik bir sigara içen genç” prototipinin olumlu algılanma düzeyinin, sigara içen ve sigara içmeyen kişiler için farklılaşacağı, buna karşılık “tipik bir sigara içmeyen genç” prototipinin olumlu algılanma düzeyinin ise herhangi bir fark yaratmayacağı sayılısına dayanmaktadır. Bir başka deyişle, sigara içmeyen gençlerin “tipik bir sigara içen genç” imajlarının içenlerden daha olumsuz olacağı, ancak sigara içmeyenlerin “tipik bir sigara içmeyen genç” imajlarının sigara içenlerden daha olumlu olması gerekmediği yönündeki beklentiler sınanacaktır.

V.1. Açık Ölçüm – Örtük Ölçüm Problemi

Risk literatüründe ergenlerin erken yaşlardan itibaren risk imajları ile aşına olduklarına, yani zihinlerinde bu imaj ya da prototiplerin mevcut olduğuna ve bu imajlara yönelik olumluluk algısının risk davranışlarını arttırdığına ilişkin bir genel kabul bulunmakla birlikte (örn. Gibbons ve Gerrard, 1997; Gibbons ve ark. 1998) araştırmaların çoğu ve özellikle P/İ modeli çerçevesinde yapılan araştırmaların tamamı olumluluk algısını, yukarıda da belirttiğimiz gibi, açık (*explicit*) ölçümlerle saptamıştır. Bu araştırmalarda ergenlerin veya genç yetişkinlerin önce tipik bir risk alan kişiyi düşünmeleri söylenmiş, ardından da belli sıfatları bu kişiye yüklemeleri istenmiştir. Prototip olumluluğunun ölçüsü olarak da ergenin olumlu ve olumsuz sıfatlara verdikleri puanlar kullanılmıştır.

Ancak modelin büyük ölçüde açık ölçümlere dayanması ve neredeyse tüm ölçümlerin kendini ifadeye dayalı tekniklerle (*self-report*) alınması zaman zaman P/İ kuramcılarının da dile getirdiği bir probleme yol açmaktadır (Gerrard, Gibbons, Reis-Bergan, Trudeau, Vande Lune ve Buunk, 2002): Bu sorun ölçümlerin geçerliği sorunudur.

Genelde tüm topluma, özelde de ergenlere ve genç yetişkinlere yönelik çeşitli bilinçlendirme programları, hem medya hem de okul odaklı eğitim etkinlikleri vasıtasıyla sigara içme, alkol kullanma, trafikte tehlikeli davranışlarda bulunma veya korunmasız cinsel ilişkiye girme gibi risk literatürünün ana temalarını oluşturan konularda, riskli davranışların çok olumsuz bir portresini çıkarmaktadır. Bu da gençlerden açık olarak ifade etmeleri istendiğinde risk prototiplerine ilişkin belirttikleri görüşlerinin onların gerçek eğilimlerini yansıtmayı yansıtmadığı konusunda şüphe duymak için yeterli bir sebep vermektedir. Risk prototiplerinin ne kadar olumlu ya da olumsuz algılandığını sosyal arzulanırlığın etkilerinden bağımsız olarak ölçmenin yollarından biri de örtük ölçümler kullanmaktır. Bu sayede P/İ modeli çerçevesinde elde edilen prototip olumluluğu ölçümlerinin ve bu ölçümlerin davranışlar ile ilişkilerine dair kurulan modellerin geçerliğine yönelik bir veri elde edilecektir. Bu çerçevede iki temel varsayım incelenecektir:

- Birincisi risk prototiplerinin bu davranışlara yönelen veya yönelmeyi düşünen gençler için bile oldukça negatif olduğu yönündeki varsayım, örtük ölçümlerle incelenecektir.
- İkincisi “risk almayan” (kişi) prototiplerinin veya diğer bir deyişle “sağlıklı” (kişi) prototiplerinin de risk davranışları üzerinde bir etkisinin olabileceği varsayımı yine örtük ölçümlerle incelenecektir.

V.2. Prototip Olumluluğuna İlişkin Örtük Bir Ölçüm Olarak Yanlış Bellek

Yanlış bellek paradigmasından kaynaklanan savlar ışığında düşünersek (bkz. Bölüm IV), kişilere “tipik bir sigara içen genç”i tanımlayan eşit sayıda olumlu ve olumsuz sıfat sunulup daha sonra bu sıfatlar tanıma yoluyla test edildiğinde (*recognition test*) bu kişiler, büyük olasılıkla sunduğumuz uyarıların önemli bir bölümünü tanımakla birlikte, o imaja ilişkin şemalarında mevcut olan, ancak kendilerine verilen uyarılarda yer almayan bazı öğeleri de akıllarına getireceklerdir. Burada prototipler, yeni öğrenilen materyali (sıfatlar) önceden bilinen kategorilere yerleştirmeyi sağlayan bir şema işlevi göreceğinden geri getirme sürecini kolaylaştıracak ve gerçekten sunulan sözcüklerin hatırlanması olasılığını arttıracaktır.

Ancak bu kolaylaştırmanın bir de bedeli olacaktır: Bu da “yanlış tanıma”dır. Mevcut şemayla uyumlu olan ama araştırmacı tarafından sunulmayan bazı sözcükler araya karışacaktır. Üstelik imgeleme şişmesi (bkz. Bölüm IV) olgusu gereği söz konusu (çarpıtılmış) imajı zihninde daha fazla canlandıran kişilerin listede sunulmayan öğeleri yanlış tanıma olasılığı daha yüksek olacaktır. Kişi eğer “risk alan” veya “almayan” kişiler hakkında olumlu bir imaja sahipse, bu kendiliğinden aklına gelen sıfatlar ya da diğer bir deyişle yanlış tanıdığı sıfatlar daha olumlu sıfatlar olacaktır. Eğer olumsuz bir imaja sahipse bunun tam tersi söz konusu olacaktır. Bir adım daha ilerlersek, eğer P/İ modelinin iddia ettiği gibi, imaja ilişkin olumluluk davranışa bağlanabiliyorsa, yani daha olumsuz bir “sigara içen” imajına sahip olanların sigara içme olasılığı daha düşükse, sigara içmeyen gençlerin “sigara içen” imajlarında olumsuz sıfatlar türetme (yanlış tanıma) olasılıkları da daha yüksek olacaktır. Mantıksal olarak “sigara içmeyen” imajlarında da bunun simetriği bir sonuç beklenmelidir. Yani “sigara içmeyen” imajlarında da bu geçler (sigara içmeyenler) görel olarak daha çok olumlu sıfatlar türetmelidirler. Ancak eğer ki sağlıklı imajların (*healthy images*) risk davranışları üzerindeki etkisi olmadığına inanan araştırmacıların görüşleri geçerliyse (bkz. Bölüm III.2.2) “sigara içmeyen” imajlarında sigara içen ve içmeyen gençlerin yanlış bellek olgusuna yakalanma olasılıkları eşit olmalıdır. Aynı sıfat listesi herhangi bir prototip uyarımı yapılmadan sunulduğunda (kontrol koşulu), yani aynı liste “sigara içen” veya “içmeyen” kişilerin özelliği olarak sunulmadığında ise sigara içenler ile içmeyenlerin yanılma olasılıkları eşit olacaktır. Ancak anlamlı olmayan veya kolayca bir kategoriye yerleştirilemeyen materyalin geri getirme sürecini zorlaştıracak kuralı gereği, gerçekten sunulan sıfatların tanınma olasılığı bu grupta (kontrol grubu) daha düşük olacaktır.

V.3. Prototip Olumluluğu: Mutlak mı? Görel mi?

Konumuzla ilgili olarak dikkate alınması gereken bir diğer husus, risk imajlarına ilişkin olumluluğun mutlak değil, görel bir olumluluğu ifade etmesidir (Gibbons ve Gerrard, 1995; 1997). P/İ modeli risk prototiplerinin risk alanlar tarafından olumlu algılandığını değil, risk almayanlara göre daha olumlu algılandığını ifade etmektedir. Yine bir adım daha ilerlersek, son yıllarda sağlık alanında yapılan bilgilendirme, eğitim ve promosyon faaliyetleri sonucunda sigaranın zararlı etkileri konusunda genel kabul gören bir bilinçlenmenin mevcut olduğuna inanmak için yeterli kanıt mevcuttur (Teközel ve Yılmaz-Irmak, 2002; Teközel ve ark.2002; ayrıca bkz. Gerrard ve ark.,1996). Bu çalışmalar göstermiştir ki gençler sigarayla ilişkili risklerin, yani sigara içmenin sağlığa zararlı etkilerinin büyük ölçüde farkındadırlar.

Ayrıca “sigara içen” imajlarının da son 20 yılda (muhtemelen risk konusundaki farkındalığa bağlı olarak) daha negatif bir hal aldığı da bilinmektedir (bkz. Gerrard ve ark., 2002). Bu nedenle bu araştırmada sigara içenler ile içmeyenlerin olumlu sıfatlarda değil, olumsuz sıfatlarda farklılaşacağı öngörülmektedir. Daha açık bir ifadeyle, sigara içenlerin zihinlerindeki “sigara içen” imajları içmeyenlerden daha olumlu sıfatlarla karakterize olmamakla birlikte, daha az olumsuz sıfatlarla karakterize olacaktır. Bu çerçevede sigara içen ve içmeyen gençlerin olumlu sıfatlar türetme olasılığı değişmemekle birlikte, sigara içmeyenlerin olumsuz sıfatlar türetme olasılığının daha fazla olması beklenmelidir.

V.4. İmgeleme Sıklığı

İnşa edilmiş sosyal karşılaştırmalar perspektifinden hareketle de bir imajı daha sık imgelemek onunla daha fazla sosyal karşılaştırmaya girmek anlamına gelmektedir. Hayali ya da inşa edilmiş sosyal karşılaştırma hedeflerinin kişinin benliğini rahatlatarak, halihazır davranışlarını meşrulaştıracak veriler üretmek üzere kurgulandığı bilinmektedir. Bu durumda sigara içen bir kişi kendi davranışını olumlu algılamasına olanak sağlayacak imajları zihninde korumaya çalışırken, içmeyen bir kişi de içmeme davranışını olumlu algılamasını sürdürecektir imajları zihninde korumaya çalışacaktır.

Buna ek olarak, gerçekte olmamış bir olayı olmuş gibi imgelemenin daha sonra aynı olayın olmuş gibi hatırlanması olasılığını arttırdığı bilinmektedir (bkz. Bölüm IV). Literatürde imgeleme şişmesi olarak bilinen bu olgu risk bağlamına uyarlanacak olursa, risk imajlarına ilişkin tekrarlayan imgelemeler, yani belli bir imajın zihinde daha sık canlandırılması daha fazla bellek hatasına yol açacaktır. Şüphesiz imgeleme şişmesi olgusu, risk imajına ilişkin yapılan hatalı imgelemelerin bundan sonraki hatalı hatırlamaların kaynağı olabileceğini açıklamakla birlikte ilk hatalı imgelemenin nasıl olduğuna ilişkin bilgi vermemektedir. Burada doğrulama yanlılığı (*confirmation bias*) kavramı açıklayıcı olabilir. Doğrulama yanlılığı, kişilerin, zihinlerinde mevcut hipotez, teori ya da şemalarla uyuşan enformasyonlara daha açık olurken, bunlarla çelişen ya da bunları yanlışlayan enformasyonlardan kaçınmaları olgusudur (Evans, 1989). Nitekim Kassin’e (2005) göre kişiler bir kez bir izlenim oluşturduktan sonra daha sonra farkında olmadan bu izlenimi doğrulayacak türde davranışsal veriler aramakta veya varolan veriyi söz konusu izlenimlerini doğrulayacak şekilde yorumlamakta, hatta bu tür verileri üretmektedirler.

Toparlarsak, Gibbons ve Gerrard'ın (1997) belirttiği üzere, gençler çoğunlukla arkadaşları üzerinden olmak üzere TV, medya, reklâmlar vb. gibi çeşitli kaynaklardan tipik bir risk alan genç izlenimini edinmek suretiyle risk imajlarını oluşturmaktadırlar. Bu imajlar özellikle ergenler ve genç yetişkinler için çok daha sosyal bir nitelik arz etmektedir. Çünkü gençler, yazarlara göre, yetişkinlerden farklı olarak risk davranışlarını çoğunlukla ya arkadaşlarının önünde, ya onlarla birlikte, ya da onların yararına gerçekleştirmektedirler. Bu nedenle imajlar, gencin içerisinde bulunduğu sosyal, çevresel (Gibbons, Gerrard, Vandell, Wills, Brody, Conger, 2004) ve ailesel (Blanton, Gibbons, Gerrard, Conger, Smith, 1997; Cleveland, Gibbons, Gerrard, Pomery, Brody, 2005; Wills, Gibbons, Gerrard, Murry, Brody, 2003) ortama bağlı olarak kimi farklılıklar arz etmektedir. Kanımızca içerisinde bulunduğu ortama ve sosyal/psikolojik ihtiyaçlarına göre farklı şemalara sahip olan gençler tipik bir sigara içen genci farklı şekillerde tasarlamakta ve bu imajı her düşündüklerinde sahip oldukları imajı doğrulayacak çarpıtmalar (*confirmation bias*) yapmaktadır. Böylece de risk imajını daha sık zihninde canlandıran kişilerin hata yapma olasılığı artmaktadır. Her ne kadar bu imajlar gerçeklik ve kişisel deneyimler temelinde oluşmuş olsa da, nihayetinde bilişsel inşalardır (*cognitive constructions*) ve kişi için -temelde inşa edilmiş sosyal karşılaştırma süreçleri tarafından yönlendirilen- belli işlevler görmesi için üretilmişlerdir (Gibbons ve Gerrard, 1997). Bu nedenle objektif değil yanlı; gerçekçi değil çarpıtılmış ve motivasyonel bir özellik arz ederler.

Bu çalışmada, imajın herhangi bir dış uyarımdan bağımsız olarak kişi tarafından kendiliğinden imgenenip imgenenmediği, imgeniliyorsa bunun ne sıklıkta yapıldığı kişiye sorulmuştur. Sigara içen imajının imgenilmesi ya da imgenmemesinin kişinin kendi sigara içme ya da içmeme durumu ile etkileşim içerisinde olumluluk algısını etkileyeceği hipotezi sınanacaktır. Kişi sigara içsin ya da içmesin, eğer ki zihninde “sigara içen” imajı mevcut değilse veya bu “tipik sigara içen kişi”yi zihninde sık sık imgelemiyorsa olumluluk algısı değişmeyecektir. Bu çalışmada kullanılan örtük ölçüm olan yanlış bellek, ancak kişinin zihninde böyle bir imaj mevcutsa ve yeterince imgeniliyorsa sigara içenler ile içmeyenler arasında bir fark yaratacaktır. Açıktır ki, eğer kişinin zihninde “sigara içen” imajı mevcut değilse, kişinin zihnindeki şemada bulunan, fakat kişiye sunulan uyaran listesinde yer almayan olumlu ya da olumsuz öğelerin (sıfatlar) hatalı olarak tanınması ilkesine dayalı olan yanlış bellek işlemeyecektir. Sigara içmeyen imajı için ise imgeleme değişkeninin bir fark yaratmayacağı beklenmektedir. Çünkü sağlıklı imajlar kişilerin zihninde bir kategori olarak bulunsun bile, bunun daha geniş bir kategori olması ve daha büyük bir varyasyon taşıyacak

olması olasıdır. Geniş bir kategori söz konusu olduğunda ona atfedilebilecek sıfatların ranjı da geniş olacaktır. Sonuç olarak bu değişkenin bir düzenleyici (*moderator*) değişken olmasının beklendiği belirtilebilir.

Deneyde katılımcılara “tipik bir sigara içen (içmeyen) genç”in özelliği olarak görülen 15 olumlu, 15 olumsuz sıfat sunulmuş, daha sonra bir tanıma testi vasıtasıyla bu sıfatları tanımaları istenmiştir. “Sigara içen” ve “sigara içmeyen” prototipi için farklı sıfat listeleri kullanılmıştır. Her bir prototip için kullanılan sıfatlar bir ön çalışma ile saptanmıştır. Tanıma testinde kullanılan listede

- a) 8 tane olumlu ve gerçekten sunulan (olumlu-gerçek liste)
- b) 8 tane olumsuz ve gerçekten sunulan (olumsuz-gerçek liste)
- c) 8 tane olumlu ve gerçekte sunulmayan (olumlu-tuzak liste)
- d) 8 tane olumsuz ve gerçekte sunulmayan (olumsuz-tuzak liste)

sıfat yer almıştır. Deneyde deney grubu ve kontrol grubu kullanılmıştır. Deney grubundaki katılımcıların bir kısmına, “sigara içen” prototipi için elde edilen liste sunulmuş ve sunulan sıfat listesinin “tipik bir sigara içen genç”in özellikleri olduğu bilgisi verilmiş, diğer kısmına ise “sigara içmeyen” prototipi için elde edilen liste sunulmuş ve sunulan sıfat listesinin “tipik bir sigara içmeyen genç”in özellikleri olduğu bilgisi verilmiştir. Kontrol grubundaki katılımcılara ise böyle bir bilgi verilmemiştir. Kontrol grubuna aynı sıfat listeleri verilerek, bu listenin “sigara içen” veya “sigara içmeyen” prototipine ait olduğu belirtilmemiş, yalnızca aynı sıfat listelerini tanımaları istenmiştir. Böylece kontrol grubunun, herhangi bir prototipi uyarmaksızın, sıfatların kendi başlarına ne derece olumlu veya olumsuz algılanacağına ilişkin bir temel düzey ölçümü vereceği öngörülmüştür. Deney grupları ayrıca kendilerine sunulan prototipi günlük hayatlarında imgeleyip imgelemediklerine göre “imgeleyen grup” ve “imgelemeyen grup” olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Deney grubundaki katılımcıların söz konusu prototipi imgeleyip imgelememeleri, bu prototiple örtük olarak sosyal karşılaştırmalara girme eğiliminin bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir. İmgeleme ölçümü kontrol grubundan alınmamıştır çünkü zaten kontrol grubuna, sunulan sıfatların bir prototipin özelliği olduğu bilgisi verilmemiştir. Böylece araştırmada her bir prototip koşulu için ikişer deney grubu (prototip bilgisi verilen ve bu prototipti günlük hayatında imgeleyen grup – prototip bilgisi verilen ve bu prototipi günlük hayatında imgelemeyen grup) ve bir kontrol grubu (prototip bilgisi verilmeyen grup) mevcuttur. Ayrıca katılımcıların sigara içip içmedikleri de öğrenilmiştir. Bu çerçevede araştırmada 2 (prototip: tipik sigara içen – tipik

sigara içmeyen) x 2 (sigara içme durumu: sigara içen – içmeyen) x 3 (imgeleme: imgeleyen – imgelemeyen – kontrol) denekler arası deney deseni kullanılmıştır.

Deneyde incelenen ve yanıt aranan sorular aşağıda belirtilmiştir:

- Prototip sunumunun bellek performansını olumlu etkileyip etkilemediği (olumlu-gerçek ve olumsuz-gerçek sıfatları deney gruplarının kontrol grubundan daha fazla tanıyıp tanımayacağı)
- Sigara içen katılımcıların daha olumlu, sigara içmeyen katılımcıların ise daha olumsuz bir “sigara içen” prototipine sahip olup olmadıkları (sigara içenlerin “sigara içen” prototipinin özelliği olarak sunulan olumlu-tuzak sıfatları içmeyenlere ve kontrol grubuna göre daha fazla tanıyıp tanımayacağı; sigara içmeyenlerin “sigara içen” prototipinin özelliği olarak sunulan olumsuz-tuzak sıfatları içmeyenlere ve kontrol grubuna göre daha fazla tanıyıp tanımayacağı)
- Sigara içen katılımcıların daha olumsuz, sigara içmeyen katılımcıların ise daha olumlu bir “sigara içmeyen” prototipine sahip olup olmadıkları (sigara içenlerin “sigara içmeyen” prototipinin özelliği olarak sunulan olumsuz-tuzak sıfatları içmeyenlere ve kontrol grubuna göre daha fazla tanıyıp tanımayacağı; sigara içmeyenlerin “sigara içmeyen” prototipinin özelliği olarak sunulan olumlu-tuzak sıfatları içmeyenlere ve kontrol grubuna göre daha fazla tanıyıp tanımayacağı)
- Prototipi günlük hayatında imgelemenin, sigara içen ve sigara içmeyen katılımcıların “prototip olumluluğu” üzerinde düzenleyici bir işlevi olup olmadığı

V.5. Hipotezler

Araştırmada yukarıda değinilen deneysel desen vasıtasıyla, kuramsal beklentiler çerçevesinde oluşturulan 8 hipotez sınanmıştır:

Hipotez 1: “Sigara içen” prototipi uyarıldığında, sigara içmeyen katılımcıların **olumsuz-tuzak** listeden yanlış tanıdıkları sıfat sayısı, bu prototipi imgeleseler de imgelemeseler de, sigara içmeyen katılımcılardan ve kontrol grubundan daha fazla olacaktır. Sigara içmeyen katılımcıların “sigara içen” prototipini imgeliyor olmaları halinde ise sigara içen katılımcılarla ve kontrol grubu ile aralarındaki fark daha da artacaktır (Sigara içme ile prototipi imgeleme arasında etkileşim olacaktır.)

Hipotez 2: Sigara içen prototipi uyarıldığında, **olumlu-tuzak** listeden (yanlış) tanınan sıfat sayısı sigara içmeye ve prototipi imgelemeye göre değişmeyecektir. Kontrol grubu ile deney grupları arasında bir fark beklenmemektedir.

Hipotez 3: Sigara içen prototipi uyarıldığında, **olumsuz-gerçek** listeden tanınan sıfat sayısı sigara içmeye ve prototipi imgelemeye göre değişmeyecektir. Ancak kontrol grubu, prototip uyarımı yapılan deney gruplarından daha az sayıda sıfat tanıyacaktır.

Hipotez 4: Sigara içen prototipi uyarıldığında, **olumlu-gerçek** listeden tanınan sıfat sayısı sigara içip içmemeye göre değişmeyecektir. Ancak kontrol grubu, prototip uyarımı yapılan deney gruplarından daha az sayıda sıfat tanıyacaktır.

Hipotez 5: Sigara içmeyen prototipi uyarıldığında, **olumsuz-tuzak** listeden (yanlış) tanınan sıfat sayısı sigara içmeye ve prototipi imgelemeye göre değişmeyecektir. Kontrol grubu ile deney grupları arasında bir fark beklenmemektedir.

Hipotez 6: Sigara içmeyen prototipi uyarıldığında, **olumlu-tuzak** listeden (yanlış) tanınan sıfat sayısı sigara içmeye ve prototipi imgelemeye göre değişmeyecektir. Kontrol grubu ile deney grupları arasında bir fark beklenmemektedir.

Hipotez 7: Sigara içmeyen prototipi uyarıldığında, **olumsuz-gerçek** listeden sıfatların hatırlanması sigara içmeye ve prototipi imgelemeye göre değişmeyecektir. Ancak kontrol grubu, prototip uyarımı yapılan deney gruplarından daha az sayıda sıfat tanıyacaktır.

Hipotez 8: Sigara içmeyen prototipi uyarıldığında, **olumlu-gerçek** listeden sıfatların hatırlanması sigara içmeye ve prototipi imgelemeye göre değişmeyecektir. Ancak kontrol grubu, prototip uyarımı yapılan deney gruplarından daha az sayıda sıfat tanıyacaktır.

Son olarak, P/İ modelinin “risk prototiplerinin, risk davranışlarını sosyal karşılaştırmalar yoluyla etkilediği” (Gibbons ve Gerrard, 1997) yönündeki iddiaları regresyon modelleri ile incelenmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi Gibbons ve Gerrard’a (1997) göre eğer kişiler risk davranışına yönelik pozitif bir ilgi gösterirlerse sosyal karşılaştırmalar, prototip ile benlik arasında benzerlik bulmaya çalışma yönünde yanlışlık gösterir; aksine risk davranışına yönelik negatif bir ilgi gösterirlerse bu kez prototip ile benlik arasında farklılık

bulmaya çalışma yönünde bir yanlılık oluşur. Risk prototiplerine benzerlik algısı arttıkça birey riskin mümkün olduğu ortamlarda daha fazla zaman geçirir ve bireyin riske açıklık düzeyi (isteklilik) de artar. Bireyin riske açıklık düzeyi, yani istekliliği de risk davranışını belirleyen en önemli etkidir. O halde bireylerin sosyal karşılaştırma yöneliminin, yani ne sıklıkta sosyal karşılaştırmalara girme eğiliminde olduğunun, “algılanan benzerlik → isteklilik → sigara içme davranışı” ilişkisi üzerinde düzenleyici bir etkisi bulunmaktadır. Sosyal karşılaştırma yönelimi yüksek olan bireyler için algılanan benzerliğin sigara içme davranışı üzerindeki etkisi, düşük olanlardan daha fazla olacaktır. Ancak yine önceki iddialarımızla tutarlı olarak sağlıklı davranış prototiplerinin risk davranışları üzerinde etkisinin daha az olacağı düşüncesinden hareketle “riskten kaçınan” prototipleri ile algılanan benzerliğin sigara içme davranışı üzerindeki etkisinin “sigara içen” prototiplerine göre daha az olacağı veya hiç olmayacağı öngörülmüştür. Bu çerçevede regresyon modelleri vasıtasıyla 2 hipotez sınanmıştır:

Hipotez 9: Sigara içen prototipine yönelik “algılanan benzerlik”in “sigara içme davranışı” üzerindeki etkisi sosyal karşılaştırma yönelimi yüksek olanlarda düşük olanlara göre daha güçlü olacaktır.

Hipotez 10: Sigara içmeyen prototipine yönelik “algılanan benzerlik”in “sigara içme davranışı” üzerindeki etkisi “sigara içen” prototipine göre daha az olacaktır.

VI. BÖLÜM

ÖN ÇALIŞMA: DENEYDE KULLANILACAK SIFAT LİSTESİNİN OLUŞTURULMASI

Deneyde kullanılacak olan sıfat listesini saptamak için bir ön çalışma gerçekleştirilmiştir. İnsanların zihnindeki “sigara içen” ve “sigara içmeyen” prototiplerinin hangi kişilik özellikleri ile tanımlandığının, bir başka deyişle “sigara içen” ve “içmeyen” şemalarında mevcut olan öğelerin neler olduğunun bilinmesi araştırmada kullanılan örtük ölçümün geçerli bir ölçme yapabilmesi bakımından önemlidir. Bu ön çalışma ile, deney materyali olarak kullanılacak olan mevcut şemalarla uyumlu ve gerçekten sunulan sıfat listeleriyle, yine mevcut şemayla uyumlu ancak sunulmayan (tuzak) listelerin hazırlanması hedeflenmiştir. Ayrıca prototip olumluluğunun test edilebilmesi bu tanımlayıcı sıfatların valanslarının bilinmesini gerektirmektedir.

Bu çerçevede ön çalışmanın amacı, “tipik bir sigara içen genç” ile “tipik bir sigara içmeyen genç”i hangi sıfatların en iyi şekilde tanımladığını ve bu sıfatların ne derece olumlu ya da olumsuz algılandığını saptamaktır.

VI.1. Katılımcılar ve İşlem

Ön çalışmaya Ege Üniversitesi’nin çeşitli bölümlerinde birinci ve ikinci sınıfta lisans eğitimi gören, yaşları 18–23 arasında değişen ($\bar{X} = 20.4$ $S = 1,66$) 195 kadın 112 erkek olmak üzere toplam 307 genç yetişkin katılmıştır. 152 katılımcı (%49,5) “tipik bir sigara içen genç”i değerlendirirken, 155 katılımcı (%50,5) “tipik bir sigara içmeyen genç”i değerlendirmiştir. Soru formları katılımcılara sınıf ortamında, ders öncesi veya sonrasında yaklaşık 20 dakika süren toplu seanslar biçiminde uygulanmıştır. Derse giren araştırmacı, çalışmanın amacını açıklamış ve literatürde daha önce yapılan prototip çalışmalarına uygun olarak (bkz. Gibbons ve Gerrard, 1997) birkaç örnek vasıtasıyla imaj ya da prototipin tanımını yapmış ve son olarak katılımcılardan ne istendiğini açıklamıştır. Çalışmada aşağıdaki standart yönerge kullanılmıştır:

Bu çalışma Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü, Sosyal Psikoloji Anabilim Dalı tarafından insanların günlük hayatlarında karşılaştıkları çeşitli insanlar ya da gruplara ilişkin imajlarını anlamak için gerçekleştirilmektedir. İmajlar, hepimizin zihninde yer alan belli insanlara ya da belli gruplara ilişkin

resimlerdir. Örneğin “tipik bir büyükanne” dediğimizde hepimizin gözünde üç aşağı beş yukarı benzer bir imaj canlanır: beyaz saçlı, yaşlı vs. özelliklere sahip bir kadın. Örneğin “tipik bir basketbol oynayan genç” dediğimizde gözümüzün önünde uzun boylu, zayıf vs. özelliklere sahip bir kişi gelir. Bu imajlar her ne kadar insanlar tarafından yaygın olarak paylaşılsa da kişiden kişiye kimi farklılıklar göstermektedir. Herkesin kafasındaki imajın bazı özgün yönleri vardır.

Şimdi sizden sizin yaşlarınızda “TİPİK BİR SİGARA İÇEN (İÇMEYEN) GENÇ”i düşünmenizi istiyoruz. Düşünmenizi istediğimiz tanıdığınız belirli bir kişi değil. Onun yerine “sıklıkla sigara içen (içmeyen) ortalama bir genci” veya sigara içen (içmeyen) çoğu gencin ortak özelliklerini taşıyan kafanızdaki imajı gözünüzde canlandırmanızı istiyoruz.

Lütfen aşağıda size sunulan her bir sıfatı dikkatle okuyup, bu sıfatın kafanızdaki TİPİK SİGARA İÇEN (İÇMEYEN) GENÇ imajına ne kadar uyduğunu yani sıfatın sigara içen genci tanımlamak için ne kadar uygun olduğunu karşısındaki cetveldен yararlanarak belirtiniz. Ardından aynı sıfatın sizce ne derece olumlu ya da olumsuz olduğunu yine karşısındaki cetveldен yararlanarak belirtiniz.

Katılım için gönüllülük esas alınmış katılmayı kabul eden kişilere araştırma materyalleri sunulmuştur.

VI.2. Kullanılan Ölçme Aracı

Sıfat listesi

Çalışmada 195 sıfattan oluşan bir sıfat listesi kullanılmıştır. Bu sıfat listesine şu yolla ulaşılmıştır:

Yazılı Türkçe’nin Kelime Sıklığı sözlüğünde (Göz, 2003) yer alan ve sıfat türündeki sözcüklerin seçilerek buna 5 faktör kişilik ölçeğine göre yapılanmış sıfatların (Somer, 1997; Goldberg & Somer, 2000) eklenmesiyle 517 sıfattan oluşan bir sıfat havuzu elde edilmiştir. Bu havuz 2 sosyal psikolog ve bir iletişim uzmanından oluşan 3 kişilik bir yargıçlar kurulu tarafından “risk bağlamına uygunluk” ölçütüne göre değerlendirilmiş ve en az 3’te 2 uyuşmanın olduğu maddeler alıkonularak toplam 195 sıfatlık nihai listeye ulaşılmıştır. Yargıçlar kurulu tarafından değerlendirilen uzun liste ile araştırmada kullanılan nihai liste ek-1 ve ek-2’de sunulmuştur.

195 sıfatlık listenin uzunluğu düşünülerek liste 3'e bölünmüş ve çalışmada katılımcılara 65'er sıfattan oluşan birer liste sunulmuştur. Katılımcıların yarısı her bir sıfatın "tipik bir sigara içen genç" için ne kadar uygun olduğunu 5 dereceli Likert tipi bir ölçek üzerinde değerlendirmiş, diğer yarısı ise aynı işlemi "tipik bir sigara içmeyen genç" için yapmıştır. (Soru: "Bu sıfat sigara içen bir genci ne derece tanımlıyor?" Yanıt kategorileri "hiç tanımlamıyor", "çok az tanımlıyor", "biraz tanımlıyor", "oldukça tanımlıyor", "tamamen tanımlıyor") Daha sonra katılımcılar aynı sıfatları bir kez de olumluluk-olumsuzluk bakımından yine 5 dereceli Likert tipi bir ölçek vasıtasıyla değerlendirmişlerdir (Soru: "Bu sıfat sizce ne derece olumlu ya da olumsuz?" Yanıt kategorileri "çok olumsuz", "olumsuz", "ne olumlu/ne olumsuz", "olumlu", "çok olumlu").

Sigara içme durumu

Katılımcıların sigara içme durumları "sigara kullanıyor musunuz?" sorusuyla öğrenilmiştir. Bu soruya ilişkin yanıt kategorileri "hayır kullanmıyorum", "arada sırada kullanıyorum" ve "düzenli olarak kullanıyorum" şeklindedir. Daha sonra son iki kategori işaretleyenler birleştirilerek "sigara içen"; "hayır kullanmıyorum" seçeneğini işaretleyenler ise "sigara içmeyen" olarak etiketlenmiştir.

Sosyo-demografik değişkenler

Bu bölümde katılımcıların cinsiyet ve yaşları sorulmuştur.

VI.3. Bulgular

VI.3.1. Örneklemen özellikleri

"Tipik bir sigara içen genç"i değerlendiren katılımcılar ile "Tipik bir sigara içmeyen genç"i değerlendiren katılımcıların yaş ortalamaları [$\bar{X}_{\text{tipik sigara içen}} = 20.50$; $\bar{X}_{\text{tipik sigara içmeyen}} = 20.33$ $t(303) = 0.90, p > .36$] ve cinsiyet dağılımları ($\chi^2 = 0.012, p > .91$) arasında fark yoktur. Tipik bir sigara içmeyen genci değerlendirenlerin %63.2'si kadın, %36.8'i erkektir. Tipik bir sigara içen genci değerlendirenlerin %63.8'i kadın, %36.2'si erkektir.

Benzer şekilde "Tipik bir sigara içen genç"i değerlendiren katılımcılar ile "Tipik bir sigara içmeyen genç"i değerlendiren katılımcıların kendilerinin sigara içme oranları da farklı değildir ($\chi^2 = 0.04, p > .83$). Tipik bir sigara içmeyen genci değerlendirenlerin %59.4'ü sigara

İçmemekte, %40.6'sı içmektedir. Tipik bir sigara içen genci değerlendirenlerin %60.5'i sigara içmemekte, %39.5'i içmektedir.

Katılanların 123'ü (%40.1) sigara kullandığını belirtirken 184'ü (%59.9) kullanmadığını belirtmiştir. Sigara içen katılımcıların yaş ortalaması içmeyenlerden daha yüksek olmakla birlikte aradaki fark büyük değildir [$\bar{X}_{\text{tipik sigara içen}} = 20.70$; $\bar{X}_{\text{tipik sigara içmeyen}} = 20.22$ $t(303) = 2.46$, $p < .05$, $d = .29$]. %95 güven aralığında yaş farkı 0.09 ile 0.8 arasında değişmektedir. Buna karşılık erkeklerin %49.1'i sigara içtiğini belirtirken, bu oran kadınlarda %34.9'dur. Erkekler, istatistiksel açıdan anlamlı bir şekilde kadınlardan daha çok sigara içtiklerini belirtmektedirler ($\chi^2 = 6.00$, $p < .05$).

VI.3.2. “Tipik bir sigara içen genç”i en iyi tanımlayan sıfatlar

Analiz birimi olarak sıfatlar kullanılarak 195 sıfatın her birinin tanımlayıcılık ortalaması, örneklemdeki sigara içen ve içmeyen katılımcıların sayısının eşit olmaması nedeniyle ağırlıklı ortalamaaya dönüştürülerek hesaplanmıştır. Ağırlıklı ortalamanın hesaplanmasında aşağıdaki formül kullanılmıştır:

$$\frac{(\bar{X}_{\text{sigara içen}} * \text{sigara içen kişi sayısı}) + (\bar{X}_{\text{sigara içmeyen}} * \text{sigara içmeyen kişi sayısı})}{\text{Toplam kişi sayısı}}$$

Sıfatların tanımlayıcılıkları açısından ağırlıklı ortalamalarından elde edilen dağılım, ortalama noktasından kesilerek, ağırlıklı değeri ortalamaadan büyük olan sıfatlar en tanımlayıcı sıfatlar olarak kabul edilmiştir. Elde edilen dağılımın ortalamasının 2.18; standart sapmasının ise 0.60 olduğu, kayışlılık ve sivrilik değerlerinin +1 ile -1 aralığında olduğu ve Kolmogorov-Smirnov testine göre normal dağılım özelliği arz ettiği gözlenmiştir [$KS(195) = 0.06$, $p > .05$].

Bu işlem sonucunda dağılımın ortalama noktasının üzerinde olan, yani “tipik bir sigara içen genç”i en iyi tanımlayan 91 sıfat elde edilmiştir. “Tipik bir sigara içen genç”i en iyi tanımlayan sıfatlarla bunların ağırlıklı ortalamaları Tablo 1’de gösterilmiştir

Tablo-1. “Tipik bir sigara içen genç”i en iyi tanımlayan sıfatların tanımlayıcılık düzeyi bakımından ağırlıklı ortalamaları(değerler 1-5 arasında değişmektedir)

Sıfat	Ağırlıklı Ortalama	Sıfat	Ağırlıklı Ortalama	Sıfat	Ağırlıklı Ortalama
Bağımlı	4,29	Mazoşist	2,78	Endişesiz	2,39
Sağlıksız	4,13	Düşünceli	2,75	Bencil	2,38
Stresli	3,70	Özensiz	2,75	Kaderci	2,38
İradesiz	3,54	Mantıksız	2,75	Macerasever	2,38
Müptela	3,53	Aciz	2,70	Gözüpek	2,37
Gergin	3,43	Düşüncesiz	2,68	Doyumsuz	2,36
Sıkıntılı	3,42	İçedönük	2,68	Özgür	2,35
Problemlili	3,40	Duyarsız	2,66	Ahmak	2,35
Zayıf	3,21	Kötümser	2,66	Aptal	2,33
Keş	3,19	Tedbirsiz	2,66	Özgürlükçü	2,32
Sinirli	3,17	Sorumsuz	2,65	Plansız	2,32
Taklitçi	3,17	Aktif	2,65	Kararsız	2,31
Rahat	3,12	İsyankâr	2,64	Heyecanlı	2,31
Bunalımlı	3,07	Yalnız	2,62	Uyumsuz	2,31
Keyifsiz	3,04	Dengesiz	2,58	Banal	2,31
Kaygılı	3,04	Havali	2,58	Enayi	2,31
Bilinçsiz	3,04	Akılsız	2,57	Cesaretli	2,30
Özentili	3,02	Disiplinsiz	2,57	Dağınık	2,30
Saplantılı	3,02	İstikrarsız	2,56	İğrenç	2,29
Asabi	3,00	Gösterişçi	2,56	Ukala	2,27
Huzursuz	2,94	Pis	2,56	Şaşkın	2,26
Karışık	2,94	Dikbaşı	2,54	Budala	2,26
Asi	2,92	Kirli	2,54	Kalınkafalı	2,25
İhmalkâr	2,90	Muhalif	2,52	Keyifli	2,24
Aldırmaz	2,87	Güçsüz	2,52	Egoist	2,21
Endişeli	2,87	Gamsız	2,52	Hayalperest	2,21
İtici	2,87	Kayıtsız	2,50	Pasaklı	2,19
Serbest	2,87	Dejenere	2,48	Düzensiz	2,19
Kaygısız	2,82	Temkinsiz	2,47	Suskun	2,19
Karamsar	2,80	Bağımsız	2,41		
Konuşkan	2,79	Bayağı	2,41		

“Tipik bir sigara içen genç”i en iyi tanımlayan 91 sıfatın olumluluk-olumsuzluk değerlendirmeleri bakımından ağırlıklı ortalamaları alınarak bir dağılım elde edilmiştir. Dağılım 3 eşit parçaya ayrılarak en düşük %33.3’lük kısımda yer alan sıfatlar en olumsuz, en yüksek %33.3’lük kısımda yer alan sıfatlar ise en olumlu sıfatlar olarak etiketlenmiştir. Dağılımın ortalaması 2.20, standart sapması 0.70; %33,3’lük kesme noktası 1.81 ve %66.6’lık kesme noktası ise 2.18’dir. Dağılımın bir miktar sağa kayışlı olduğu (kayışlılık = 1,39) gözlenmiştir.

Bu işlem sonucunda “tipik bir sigara içen genç”i en iyi tanımlayan ve en olumlu değerlendirilen 30 sıfat ve en olumsuz değerlendirilen 31 sıfat elde edilmiştir. “Tipik bir sigara içen genç”i en iyi tanımlayan olumlu-olumsuz değerlendirilen sıfatların ağırlıklı ortalamaları Tablo 2’de görülebilir.

Tablo 2. “Tipik bir sigara içen genç”i en iyi tanımlayan sıfatların en olumlu ve olumsuz değerlendirilenlerinin olumluluk düzeyi bakımından ağırlıklı ortalamaları (değerler 1–5 arasında değişmektedir)

En olumlu değerlendirilen		En olumsuz değerlendirilen	
Sıfat	Ağırlıklı ortalama	Sıfat	Ağırlıklı ortalama
Aktif	4,08	İhmalkâr	1,81
Cesaretli	3,96	Banal	1,79
Özgürlükçü	3,92	Gösterişçi	1,78
Macerasever	3,88	Bunalımlı	1,76
Keyifli	3,82	Dağınık	1,76
Gözüpek	3,79	Kirli	1,76
Özgür	3,79	Saplantılı	1,75
Konuşkan	3,66	Bağımlı	1,73
Rahat	3,60	Uyumsuz	1,73
Heyecanlı	3,58	Mazoşist	1,71
Serbest	3,35	Sorumsuz	1,70
Bağımsız	3,35	Budala	1,70
Düşünceli	3,33	Dengesiz	1,67
Hayalperest	2,92	Bilinçsiz	1,66
Kaygılı	2,71	Düşüncesiz	1,66
Suskun	2,64	Mantıksız	1,64
İsyankâr	2,58	Aptal	1,62
Yalnız	2,56	Akılsız	1,62
Havalı	2,54	Bencil	1,60
İçedönük	2,53	Kalınlafalı	1,60
Endişeli	2,50	Aciz	1,58
Kaderci	2,49	İstikrarsız	1,58
Gergin	2,47	Enayi	1,56
Endişesiz	2,42	Keş	1,56
Karışık	2,38	Ukala	1,54
Muhalif	2,35	Pis	1,53
Asi	2,31	Pasaklı	1,50
Kaygısız	2,26	İğrenç	1,49
Dikbaşlı	2,19	İradesiz	1,48
Sıkıntılı	2,18	İtici	1,48
		Ahmak	1,46

Tablo 3. “Tipik bir sigara içen genç” prototipi için deneyde kullanmak üzere seçilen sıfatların tanımlayıcılık düzeyleri (değerler 1–5 arasında değişmektedir)

Olumlu liste		Olumsuz liste	
Sıfat	Tanımlayıcılık düzeyi	Sıfat	Tanımlayıcılık düzeyi
Aktif	2,65	Bağımlı	4,29
Cesaretli	2,30	Uyumsuz	2,31
Macerasever	2,38	Mazoşist	2,78
Keyifli	2,24	Sorumsuz	2,65
Gözüpek	2,37	Budala	2,26
Özgür	2,35	Dengesiz	2,58
Konuşkan	2,79	Bilinçsiz	3,04
Rahat	3,12	Mantıksız	2,75
Heyecanlı	2,31	Aptal	2,33
Serbest	2,87	Akılsız	2,57
Düşünceli	2,75	Bencil	2,38
Hayalperest	2,21	Kalınlafalı	2,25
Kaygılı	3,04	Aciz	2,70
Suskun	2,19	İstikrarsız	2,56
İsyankâr	2,64	Enayi	2,31
Yalnız	2,62	Keş	3,19
Havalı	2,58	Ukala	2,27
İçedönük	2,68	Pis	2,56
Endişeli	2,87	Pasaklı	2,19
Kaderci	2,38	İğrenç	2,29
Gergin	3,43	İradesiz	3,54
Karışık	2,94	İtici	2,87
Muhalef	2,52	Ahmak	2,35

Deneyde kullanmak üzere olumlu listeden 23, olumsuz listeden 23 sıfat seçilmiştir. Olumlu liste için olumluluk puanı sıralamasına göre en üstte yer alan ilk 23 sıfat; olumsuz liste için ise en altta yer alan 23 sıfat seçilmiştir. Ancak aynı kökten gelen sözcüklerin birbirlerini çağrıştırma düzeyi çok yüksek olacağından listede bir arada bulunmasına izin verilmemiştir. Aynı kökten gelen sözcüklerden tanımlayıcılık düzeyi daha yüksek olan alıkonulmuştur. Bu çerçevede *özgürlükçü* sıfatı seçilmemiş tanımlayıcılık düzeyi daha yüksek olan *özgür* sıfatı seçilmiştir; yine bu doğrultuda *bağımsız* yerine *bağımlı*, *endişesiz* yerine *endişeli*, *düşüncesiz* yerine *düşünceli* alıkonulmuştur. Deneyde kullanmak üzere seçilen nihai listede yer alan sıfatlarla bunların tanımlayıcılık düzeyleri Tablo 3’de görülebilir. Olumlu liste ile olumsuz listenin tanımlayıcılık düzeyi ortalamaları arasında fark olup olmadığına bağlantısız örneklem için *t* testi ile bakılmış, sonuçlara göre her iki listenin tanımlayıcılık

düzeylerinin farklılaşmadığı sonucuna varılmıştır [$\bar{X}_{\text{olumlu liste}} = 2.61$; $\bar{X}_{\text{olumsuz liste}} = 2.65$ $t(44) = 0.28, p > .78$]

VI.3.3. “Tipik bir sigara içmeyen genç”i en iyi tanımlayan sıfatlar

Analiz birimi olarak sıfatlar kullanılarak 195 sıfatın her birinin tanımlayıcılık ortalaması, örneklemdaki sigara içen ve içmeyen katılımcıların sayısının eşit olmaması nedeniyle ağırlıklı ortalamaaya dönüştürülerek hesaplanmıştır. Ağırlıklı ortalamanın hesaplanmasında aşağıdaki formül kullanılmıştır:

$$\frac{(\bar{X}_{\text{sigara içen}} * \text{sigara içen kişi sayısı}) + (\bar{X}_{\text{sigara içmeyen}} * \text{sigara içmeyen kişi sayısı})}{\text{Toplam kişi sayısı}}$$

Sıfatların tanımlayıcılıkları açısından ağırlıklı ortalamalarından elde edilen dağılım, ortalama noktasından kesilerek, ağırlıklı değeri ortalamaadan büyük olan sıfatlar en tanımlayıcı sıfatlar olarak kabul edilmiştir. Elde edilen dağılımın ortalamasının 1.94; standart sapmasının ise 0.71 olduğu, kayışlılık ve sivrilik değerlerinin +1 ile -1 aralığında olduğu (kayışlılık = 0.89) ancak yine de dağılımın Kolmogorov-Smirnov testine göre normal dağılımdan saptığı gözlenmiştir [$KS(195) = 0.17, p < .01$].

Bu işlem sonucunda dağılımın ortalama noktasının üzerinde olan, yani “tipik bir sigara içmeyen genç”i en iyi tanımlayan 77 sıfat elde edilmiştir. “Tipik bir sigara içmeyen genç”i en iyi tanımlayan sıfatlar ve ağırlıklı ortalamaları Tablo 4’de görülebilir.

“Tipik bir sigara içmeyen genç”i en iyi tanımlayan 77 sıfatın olumluluk-olumsuzluk değerlendirmeleri bakımından ağırlıklı ortalamaları alınarak bir dağılım elde edilmiştir. Dağılım 3 eşit parçaya ayrılarak en düşük %33.3’lük kısımda yer alan sıfatlar en olumsuz, en yüksek %33.3’lük kısımda yer alan sıfatlar ise en olumlu sıfatlar olarak etiketlenmiştir. Dağılımın ortalaması 3.85, standart sapması 0.46; %33.3’lük kesme noktası 3.80 ve %66.6’lık kesme noktası ise 4.05’dir. Dağılımın bir miktar sola kayışlı (kayışlılık = -1.40) ve sivrilik değerinin yüksek (sivrilik = 2.63) olduğu gözlenmiştir.

Tablo 4. “Tipik bir sigara içmeyen genç”i en iyi tanımlayan sıfatların tanımlayıcılık düzeyi bakımından ağırlıklı ortalamaları(değerler 1-5 arasında değişmektedir)

Sıfat	Ağırlıklı Ortalama	Sıfat	Ağırlıklı Ortalama	Sıfat	Ağırlıklı Ortalama
İradeli	4,11	Kararlı	2,95	Planlı	2,38
Sağlıklı	4,08	Steril	2,94	Özgür	2,38
Mantıklı	3,84	İyimser	2,93	Kültürlü	2,36
Tedbirli	3,65	İtinalı	2,93	Renkli	2,31
Akıllı	3,44	Olgun	2,93	Açıkfikirli	2,29
Dengeli	3,38	Medeni	2,89	Cesaretli	2,27
Huzurlu	3,34	Akliselim	2,86	Çekici	2,26
Hijyenik	3,33	İlkeli	2,80	Tutucu	2,25
Bilinçli	3,24	Sorumlu	2,78	Entelektüel	2,24
Temiz	3,22	Ölçülü	2,71	Özerk	2,22
Temkinli	3,18	Serbest	2,71	Yaratıcı	2,20
Gerçekçi	3,17	Makul	2,69	Özgürlükçü	2,16
Duyarlı	3,16	Sosyal	2,67	Başat	2,13
Titiz	3,14	Bağımsız	2,65	Korkusuz	2,13
Seçkin	3,11	Keyifli	2,64	Kaygılı	2,11
Dikkatli	3,11	Rahat	2,62	İnatçı	2,11
İyi	3,09	Ahlakçı	2,62	Problemsiz	2,07
İstikrarlı	3,09	Uygar	2,60	Zeki	2,07
Enerjik	3,09	İdealist	2,53	Nazik	2,04
Disiplinli	3,07	Düzenli	2,53	Dışadönük	2,04
Özgüvenli	3,04	Düşünceli	2,49	Hevesli	2,03
Güçlü	3,02	Cesur	2,47	Endişeli	2,02
Özenli	3,00	Modern	2,45	Gözüpek	2,00
Kuralcı	3,00	Uyumlu	2,44	İddialı	2,00
İhtiyatlı	2,99	Başarılı	2,40	Cazibeli	1,98
Aktif	2,98	Etkileyici	2,38		

Bu işlem sonucunda “tipik bir sigara içmeyen genç”i en iyi tanımlayan ve en olumlu değerlendirilen 25 sıfat elde edilirken, en olumsuz değerlendirilen 23 sıfat elde edilmiştir. “Tipik bir sigara içen genç”i en iyi tanımlayan olumlu-olumsuz değerlendirilen sıfatların ağırlıklı ortalamaları Tablo 5’de görülebilir.

Deneyde kullanmak üzere olumlu listeden 23, olumsuz listeden 23 sıfat seçilmiştir. Olumlu liste için olumluluk puanı sıralamasına göre en üstte yer alan ilk 23 sıfat; olumsuz liste için ise en altta yer alan 23 sıfat seçilmiştir.

Tablo 5. “Tipik bir sigara içmeyen genç”i en iyi tanımlayan sıfatların en olumlu ve olumsuz değerlendirilenlerinin olumluluk düzeyi bakımından ağırlıklı ortalamaları (değerler 1-5 arasında değişmektedir)

En olumlu değerlendirilen		En olumsuz değerlendirilen	
Sıfat	Ağırlıklı ortalama	Sıfat	Ağırlıklı ortalama
Temiz	4,58	Dışadönük	3,71
Sağlıklı	4,56	Korkusuz	3,69
Akıllı	4,52	Makul	3,69
İradeli	4,49	Renkli	3,66
Özgüvenli	4,42	Çekici	3,62
Mantıklı	4,36	Steril	3,60
İyi	4,33	Hevesli	3,56
Başarılı	4,31	Titiz	3,53
Huzurlu	4,29	Düşünceli	3,53
Sorumlu	4,29	Gözüpek	3,53
Olgun	4,27	Problemsiz	3,49
Bilinçli	4,20	Rahat	3,47
Cesur	4,20	İddialı	3,43
Dikkatli	4,20	Özerk	3,40
Kültürlü	4,20	Serbest	3,36
Dengeli	4,18	Kuralcı	3,35
Yaratıcı	4,13	Cazibeli	3,33
Güçlü	4,13	Ahlakçı	3,23
Seçkin	4,11	Başat	2,98
Uygar	4,11	Tutucu	2,67
Özenli	4,09	İnatçı	2,44
Hijyenik	4,09	Endişeli	2,42
Kararlı	4,09	Kaygılı	2,35
Etkileyici	4,08		
Açıkfikirli	4,07		

Deneyde kullanmak üzere seçilen nihai listede yer alan sıfatlarla bunların tanımlayıcılık düzeyleri Tablo 6’da görülebilir. Olumlu liste ile olumsuz listenin tanımlayıcılık düzeyi ortalamaları arasında fark olup olmadığına bağlantısız örneklem için *t* testi ile bakılmış, sonuçlara göre olumlu listenin tanımlayıcılık düzeyinin olumlu listeden daha yüksek olduğu gözlenmiştir [$\bar{X}_{\text{olumlu liste}} = 3.09$; $\bar{X}_{\text{olumsuz liste}} = 2.34$ $t(44) = 5.81, p < .01, d = 1.71$]. Olumlu sıfatların “tipik sigara içmeyen” bir kişiyi tanımlama düzeyi olumsuz sıfatlardan daha yüksektir.

Tablo 6. “Tipik bir sigara içmeyen genç” prototipi için deneyde kullanmak üzere seçilen sıfatların tanımlayıcılık düzeyleri(değerler 1-5 arasında değişmektedir)

Olumlu liste		Olumsuz liste	
Sıfat	Tanımlayıcılık düzeyi	Sıfat	Tanımlayıcılık düzeyi
Temiz	3,22	Dışadönük	2,04
Sağlıklı	4,08	Korkusuz	2,13
Akıllı	3,44	Makul	2,69
İradeli	4,11	Renkli	2,31
Özgüvenli	3,04	Çekici	2,26
Mantıklı	3,84	Steril	2,94
İyi	3,09	Hevesli	2,03
Başarılı	2,40	Titiz	3,14
Huzurlu	3,34	Düşünceli	2,49
Sorumlu	2,78	Gözüpek	2,00
Olgun	2,93	Problemsiz	2,07
Bilinçli	3,24	Rahat	2,62
Cesur	2,47	İddialı	2,00
Dikkatli	3,11	Özerk	2,22
Kültürlü	2,36	Serbest	2,71
Dengeli	3,38	Kuralcı	3,00
Yaratıcı	2,20	Cazibeli	1,98
Güçlü	3,02	Ahlakçı	2,62
Seçkin	3,11	Başat	2,13
Uygar	2,60	Tutucu	2,25
Özenli	3,00	İnatçı	2,11
Hijyenik	3,33	Endişeli	2,02
Kararlı	2,95	Kaygılı	2,11

VI.4. Tartışma

Bu ön çalışmada oldukça geniş bir sıfat havuzu (195 sıfat) iki ayrı grup katılımcıya sunulmuş ve bu sıfatların “tipik bir sigara içen genç” ile “tipik bir sigara içmeyen genci” ne kadar tanımladığı sorulmuştur. Katılımcıların tepkilerine dayanarak bu geniş sıfat havuzundan “sigara içen” ve “içmeyen”leri en iyi tanımlayan sıfatlar seçilmiştir. Sonuçlar

- 195 sıfatın tipik bir sigara içen genci tanımlayıcılık puanları bakımından normal dağıldığını, buna karşılık tipik bir sigara içmeyen genci tanımlayıcılık puanlarının sağa kayışlı olduğunu
- 195 sıfatın tipik bir sigara içen genci tanımlayıcılık puanları ortalamasının ($\bar{X}$ = 2.18, S = 0.60) tipik bir sigara içmeyen genci tanımlayıcılık puanları

ortalamasından ($\bar{X} = 1.94$, $S = 0.71$) daha yüksek olduğunu, $t(194) = 17.99$, $p < .001$,

göstermiştir. Yani sıfatlar genel olarak tipik bir sigara içen genç için biraz daha tanımlayıcı bulunmuştur. Bu sonuç negatif imajların yani aktör imajlarının daha belirgin olduklarını savunan literatürdeki diğer bulgularla uyumludur (Markus ve Nurius, 1986; Gibbons ve Gerrard, 1997; Piko, Bak ve Gibbons, baskıda). Sonuçlar ayrıca

- 195 sıfatın içinden seçilen ve tipik bir sigara içen genci en iyi tanımlayan sıfatların olumluluk puanları dağılımının sağa kayışlı olduğunu, buna karşılık tipik bir sigara içmeyen genci en iyi tanımlayan sıfatların olumluluk puan dağılımının sola kayışlı olduğunu
- tipik bir sigara içen genci en iyi tanımlayan sıfatların olumluluk puanları ortalamasının ($\bar{X} = 2.20$, $S = 0.70$) tipik bir sigara içmeyen genci en iyi tanımlayan sıfatların olumluluk puanları ortalamasından ($\bar{X} = 3.85$, $S = 0.46$) düşük olduğunu, $t(166) = 17.78$, $p < .001$,

göstermiştir. Yani tipik bir sigara içmeyen genç, tipik bir sigara içen gençten daha olumlu değerlendirilmiştir. Bu sonuçlar da risk alan imajlarının daha olumsuz değerlendirildiğini vurgulayan literatürdeki diğer çalışmalarla uyum içerisindedir (Gibbons ve Gerrard, 1997; Gerrard ve ark., 2002).

Sonuç olarak deney materyali olarak kullanılmak üzere seçilen sıfatlar katılımcıların geniş bir sıfat listesi içinden *sigara içen ve içmeyen imajlarını* en tanımlayan olarak gördükleri sıfatların en olumlu ve en olumsuz değerlendirilenleridir. Burada olumluluk ve olumsuzluk mutlak değil görelî kavramlar olarak düşünülmelidir. Örneğin insanlar tipik bir sigara içmeyen kişiyi görelî olarak daha olumlu sıfatlarla tanımlama eğiliminde oldukları için sigara içmeyen grubunu tanımlarken en olumsuz değerlendirilen sıfatlar dahi (sigara içeni tanımlayan sıfatlara göre) bir miktar daha olumludur. Bunun tersi bir örüntü de tipik bir sigara içen imajları için geçerlidir. İnsanlar tipik bir sigara içen kişiyi görelî olarak daha olumsuz sıfatlarla tanımlama eğiliminde oldukları için en olumlu değerlendirilen sıfatlar dahi bir miktar olumsuzdur.

VII. BÖLÜM

DENEY: “SİGARA İÇEN” VE “SİGARA İÇMEYEN” PROTOTİPLERİNDE DAVRANIŞ - PROTOTİP OLUMLULUĞU İLİŞKİSİNİN ÖRTÜK ÖLÇÜMLERLE SINANMASI

VII.1. Katılımcılar

Deneye Ege Üniversitesi'nin çeşitli bölümlerinde birinci ve ikinci sınıfta lisans eğitimi gören, yaşları 18–25 arasında değişen ($\bar{X} = 20.41$, $S = 1.74$) 123 kadın 72 erkek olmak üzere toplam 195 genç yetişkin katılmıştır. Katılımcılardan 89'u “tipik bir sigara içen genç” prototipi koşulunda, 106'sı ise “tipik bir sigara içmeyen genç” prototipi koşulunda çalışmaya alınmıştır. “Tipik bir sigara içen genç” prototipi koşulunda çalışmaya katılanların 55'i deney grubu, 34'ü ise kontrol grubu olarak kullanılmıştır. “Tipik bir sigara içmeyen genç” prototipi koşulunda çalışmaya katılanların 68'i deney grubu, 38'i ise kontrol grubu olarak kullanılmıştır.

VII.2. İşlem

VII.2.1. Deney koşulu

Deney koşulunda katılımcılara üniversitenin psikoloji bölümü tarafından sosyal imajlar üzerine bilimsel bir çalışma yürütüldüğü ifade edilmiş ve katılmayı kabul edenlere randevu verilerek psikoloji laboratuvarına davet edilmiştir. Laboratuara gelen kişileri bir araştırma asistanı karşılamış ve deney öncesi kağıt-kalem materyali vererek bu formu doldurmalarını istemiştir. Formda çeşitli sosyo-demografik bilgilerin yanı sıra kişinin sigara içme sıklığını, sigara içme konusundaki isteklilik düzeyini ve sosyal karşılaştırma yönelimini ölçen sorular yer almıştır. Formu tamamlayan katılımcı deneyci ile birlikte içerisinde bir bilgisayar ve iki sandalyenin yer aldığı laboratuarda özel olarak bu iş için ayrılmış bölmelere alınarak bilgisayarın karşısına oturtulmuştur. Deneyci de hemen yanına oturarak bu iş için özel olarak Microsoft Visual Basic 6.0 programlama diliyle yazılmış olan bir programı uygulamaya hazır hale getirmiş ve bilgisayar programında mevcut olan yönergeleri izlemesi gerektiğini katılımcıya iletmıştır. Yeterince anlamadığı bir yönerge ile karşılaşması halinde yardım teklifinde bulunmuştur. Deneye başlayan katılımcı önce imajın tanımını içeren bir bilgi ekranı ile karşılaşmış, ardından katılımcıların bir bölümüne “tipik bir sigara içen kişi” bir

bölümüne ise “tipik bir sigara içmeyen kişi” uyarımı yapılmıştır. Yani katılımcıların bir kısmından “tipik bir sigara içen kişi”yi düşünmeleri, bir kısmından ise “tipik bir sigara içmeyen kişi”yi düşünmeleri istenmiştir. Kullanılan yönerge “sigara içen” / “sigara içmeyen” terimi haricinde tamamen özdeştir ve şöyledir:

Bu çalışmada zihninizde bulunan çeşitli imajlarla ilgileniyoruz. İmajlar, hepimizin zihninde yer alan belli insanlara ya da belli gruplara ilişkin resimlerdir. Örneğin “tipik bir büyükanne” dediğimizde hepimizin gözünde üç aşağı beş yukarı benzer bir imaj canlanır: beyaz saçlı, yaşlı vs. özelliklere sahip bir kadın. Örneğin “tipik bir basketbol oynayan genç” dediğimizde gözümüzün önünde uzun boylu, zayıf vs. özelliklere sahip bir kişi gelir. Bu imajlar her ne kadar insanlar tarafından yaygın olarak paylaşılsa da kişiden kişiye kimi farklılıklar göstermektedir. Herkesin kafasındaki imajın bazı özgün yönleri vardır.

Bu aşamada deneyici imaj kavramı ile ne ifade edildiğini anlayıp anlamadığını sormuş, yönergeyi anladığını ifade eden katılımcıların devam etmesine izin vermiştir. Devamında kullanılan yönerge şöyledir:

Şimdi sizden sizin yaşlarınızda “TİPİK BİR SİGARA İÇEN (İÇMEYEN) GENÇ”i düşünmenizi istiyoruz. Düşünmenizi istediğimiz tanıdığınız belirli bir kişi değildir. Onun yerine “sıklıkla sigara içen (hiç sigara içmeyen) ortalama bir genci” veya sigara içen (içmeyen) çoğu gencin ortak özelliklerini taşıyan kafanızdaki imajı gözünüzde canlandırmanızı istiyoruz.

Prototip uyarımının ardından, kişinin kendisini söz konusu imaja, yani “tipik bir sigara içen genç”e ya da “tipik bir sigara içmeyen genç”e ne kadar benzer algıladığını ve bu imajın ne sıklıkta kendiliğinden aklına geldiğini belirtmesi istenmiştir. Her iki ölçüm de likert tipi 7 dereceli olarak alınmıştır. Bu işlem bittiğinde katılımcı şöyle bir yönerge ile karşılaşmıştır:

Yapılan çalışmalar SİGARA İÇEN (İÇMEYEN) gençlerin bazı ortak özelliklere sahip olduğuna inanıldığını göstermiştir. Bu çalışmalara katılan kişiler, belirli özelliklerin SİGARA İÇEN (İÇMEYEN) gençleri iyi bir şekilde tanımladığına inanmaktadır. Şimdi size “tipik bir SİGARA İÇEN (İÇMEYEN) gencin” daha önce yapılan çalışmalarda saptanan özelliklerini sunacağız.

Sizden istediğimiz bu özellikleri aklınızda tutmaya çalışmanız. Hazır olduğunuzda BAŞLA düğmesini tıklayarak tipik bir SİGARA İÇEN (İÇMEYEN) gencin özelliklerini görmeye başlayabilirsiniz.

Bu yönergenin ardından yapılan ön çalışma sonucunda gerçekten de sigara içen veya içmeyen gençleri en iyi tanımladığı saptanmış olan 15 tane olumlu, 15 tane de olumsuz sıfat 1.5’ar saniyelik sürelerle sunulmuştur. Sıfatların sunum sırası her denek için seçkisizleştirilmiştir. Sıfatların sunum sırası değiştirildiğinden öne ve sona tampon (ilgisiz) sözcük koyma yoluna gidilmemiştir. Yalnızca öncelik ve sonralık etkisinden kaçınmak ve kısa süreli belleği kesintiye uğratmak için sıfat sunumlarının bitiminde 1.5 dakika süren bir ara görev verilmiştir. Söz konusu ara görev 12 x 17’lik bir sayı matrisinde ikiye bölünebilen sayıları bulup işaretlemeyi içermektedir.

Ara görevin bitiminde katılımcılara bir tanıma listesi sunularak daha önce “tipik bir sigara içen gencin özellikleri” listesinde görmüş olduklarını işaretlemeleri istenmiştir. Bu tanıma listesinde kişilere sunum yapılmış olan 30 sıfattan 16’sı ile birlikte, hepsi de yapılan ön çalışmada “sigara içen” gençleri en iyi tanımlayan sıfatlar arasından seçilmiş 16 yeni sıfat yer almıştır. Sunum yapılmış olanlardan seçilen 16 sıfatın 8’i olumlu 8’i olumsuz; yeni eklenen 16 sıfatın da 8’i olumlu 8’i olumsuzdur. Sıfatların olumluluk/olumsuzluk düzeyleri yine yapılan ön çalışmada elde edilen puanlara dayanmaktadır. Her bir prototip için ön çalışmada elde edilen olumlu ve olumsuz sıfatlar arasından, sunumu yapılacak olan 15 olumlu sıfat ile 15 olumsuz sıfat ve tanıma listesinde yer alacak olan olumlu-gerçek, olumsuz-gerçek, olumlu-tuzak, olumsuz-tuzak listeler seçkisiz olarak belirlenmiştir. Sigara içen ve sigara içmeyen prototipleri için sunumu yapılan ve tanıma listesinde yer alan sıfatlar şu şekildedir:

Sigara içen prototipi için:

sunumu yapılan sıfatlar:

İSYANKÂR, MUHALİF, SUSKUN, KEYİFLİ, GERGİN, KADERCİ, MACERASEVER, GÖZÜPEK, KONUŞKAN, SERBEST, DÜŞÜNCELİ, HAYALPEREST, YALNIZ, İÇEDÖNÜK, KARIŞIK, APTAL, BUDALA, BENCİL, MAZOŞİST, BAĞIMLI, İĞRENÇ, MANTIKSIZ, İRADESİZ, SORUMSUZ, DENGESİZ, KALINKAFALI, ENAYİ, KEŞ, PİS, İTİCİ

tanıma listesinde yer alan sıfatlar:

- olumlu-gerçek liste (olumlu ve gerçekten sunulan sıfatlar): İSYANKÂR, MUHALİF, SUSKUN, KEYİFLİ, GERGİN, KADERCİ, MACERASEVER, GÖZÜPEK
- olumsuz-gerçek liste (olumsuz ve gerçekten sunulan sıfatlar): APTAL, BUDALA, BENCİL, MAZOŞİST, BAĞIMLI, İĞRENÇ, MANTIKSIZ, İRADESİZ
- olumlu-tuzak liste (olumlu ve gerçekte sunulmayan sıfatlar): HAVALI, ENDİŞELİ, HEYECANLI, RAHAT, ÖZGÜR, AKTİF, KAYGILI, CESARETLİ
- olumsuz-tuzak liste (olumsuz ve gerçekte sunulmayan sıfatlar): BİLİNÇSİZ, UKALA, AKILSIZ, ACİZ, İSTİKRARSIZ, AHMAK, UYUMSUZ, PASAKLI

Sigara içmeyen prototipi için:

sunumu yapılan sıfatlar:

GÜÇLÜ, AKILLI, ÖZGÜVENLİ, TEMİZ, HUZURLU, KARARLI, KÜLTÜRLÜ, CESUR, İRADELİ, İYİ, SORUMLU, DENGELİ, UYGAR, ÖZENLİ, HİJYENİK, AHLAKÇI, KORKUSUZ, KAYGILI, ÖZERK, STERİL, İDDİALİ, TİTİZ, KURALCI, DÜŞÜNCELİ, İNATÇI, HEVESLİ, GÖZÜPEK, ENDİŞELİ, ÇEKİCİ, BAŞAT

tanıma listesinde yer alan sıfatlar:

- olumlu-gerçek liste (olumlu ve gerçekten sunulan sıfatlar): GÜÇLÜ, AKILLI, ÖZGÜVENLİ, TEMİZ, HUZURLU, KARARLI, KÜLTÜRLÜ, CESUR
- olumsuz-gerçek liste (olumsuz ve gerçekten sunulan sıfatlar): AHLAKÇI, KORKUSUZ, KAYGILI, ÖZERK, STERİL, İDDİALİ, TİTİZ, KURALCI
- olumlu-tuzak liste (olumlu ve gerçekte sunulmayan sıfatlar): YARATICI, DİKKATLİ, BİLİNÇLİ, BAŞARILI, OLGUN, SAĞLIKLI, SEÇKİN, MANTIKLI
- olumsuz-tuzak liste (olumsuz ve gerçekte sunulmayan sıfatlar): TUTUCU, CAZİBELİ, MAKUL, RAHAT, SERBEST, PROBLEMSİZ, DIŞADÖNÜK, RENKLİ

Katılımcı hatırladığı tüm sıfatları işaretledikten sonra çalışmanın sona erdiği bildirilmiş, katılımı için teşekkür edilmiş ve bilgilendirme (*debriefing*) için randevu verilerek laboratuardan gönderilmiştir.

VII.2.2. Kontrol koşulu

Kontrol koşulunda katılımcılara üniversitenin Psikoloji Bölümü tarafından çeşitli bilişsel/zihinsel ölçümler içeren psikolojik bir çalışma yürütüldüğü ifade edilmiş, deney koşulundan farklı olarak herhangi bir prototip uyarımı yapılmamıştır. Katılmayı kabul edenlere randevu verilerek psikoloji laboratuvarına davet edilmiştir. Laboratuara gelen kişileri bir araştırma asistanı karşılamış ve doğrudan deneyciye yönlendirerek deney için ayrılmış özel bölmeye alınmıştır. Kağıt-kalem materyali sigara içme sıklığına ilişkin sorular içerdiğinden ve sigara içen ya da içmeyen imajlarını uyarabileceğinden dolayı deneyden sonra verilmiştir. Kağıt-kalem formunda yalnızca sigara içme sıklığı yer almıştır.

Deneye başlayan katılımcı şöyle bir yönerge ile karşılaşmıştır:

Şimdi size bazı sözcükler sunacağız.

Sizden istediğimiz bu sözcükleri aklınızda tutmaya çalışmanız.

Hazır olduğunuzda BAŞLA düğmesini tıklayarak bu sözcükleri görmeye başlayabilirsiniz.

Bu aşamadan sonraki prosedür deney koşulu ile özdeştir. Katılımcılara aynı sıfat listesi sunulmuş, aynı dolgu görevi verilmiş ve aynı tanıma listesi kullanılmıştır.

VII.3. Ölçümler

Sigara içme davranışı:

Katılımcıların sigara içip içmedikleri, içiyorlarsa içme sıklıkları iki soru ile ölçülmüştür. İlk soru “*Sigara içiyor musunuz? İçiyorsanız günde ortalama kaç tane içiyorsunuz?*” şeklindedir ve yanıt kategorileri “hiç içmiyorum”, “1–2 tane”, “3–5 tane”, “6–10 tane”, “11–20 tane”, “20–25 tane” ve “25 taneden fazla”dır. İkinci soru “*Son üç ay içerisinde kaç kez sigara içtiniz?*” şeklindedir ve yanıt kategorileri “hiç”, “ayda birkaç defa”, “haftada birkaç defa”, “düzenli olarak günde 1–2 tane”, “düzenli olarak günde 3 ile 10 tane arası”, “düzenli olarak günde 10 ile 20 tane arası”, “düzenli olarak günde 20 taneden fazla”dır. Daha sonra bu iki ölçüm ortalaması alınmak yoluyla birleştirilmiş ve tek bir sigara içme davranışı göstergesi olarak kullanılmıştır. İki maddenin iç tutarlılığı yüksektir ($\alpha = .97$). Yüksek puanlar sigara içme davranışında yükselmeye işaret etmektedir.

İmgeleme sıklığı:

Sigara içen ya da sigara içmeyen prototiplerinin herhangi bir dış uyarımdan bağımsız olarak kişi tarafından kendiliğinden imgelenip imgelenmediği, imgeleniyorsa bunun ne sıklıkta yapıldığı şu soru ile ölçülmüştür: *“Sizden sizin yaşlarınızda “tipik bir sigara içen (içmeyen) genç”i düşünmenizi istemiştik. Bu tipik sigara içen (içmeyen) genç ne sıklıkta aklınıza gelir?”* Yanıt kategorileri “hiç aklıma gelmez”, “nadiren aklıma gelir”, “bazen aklıma gelir”, “zaman zaman aklıma gelir”, “oldukça sık aklıma gelir”, “çoğu zaman aklıma gelir”, “hemen her zaman aklıma gelir”.

Prototip olumluluğu:

Katılımcıların “sigara içen” ve “sigara içmeyen” prototiplerini ne derece olumlu algıladıkları kendilerine sunulan olumlu-tuzak ve olumsuz tuzak listeden tanıdıkları sıfat sayısı ile ölçülmüştür. Olumlu-tuzak listeden tanınan sözcük sayısının yüksekliği ile olumsuz-tuzak listeden tanınan sözcük sayısının düşüklüğü sözkonusu prototipe ilişkin olumluluğa işaret etmektedir.

Benzerlik algısı:

Katılımcıların kendilerini, sigara içen/içmeyen prototiplerine ne derece benzer algıladıkları *“Siz bu “tipik sigara içen (içmeyen) gence” ne kadar benziyorsunuz?”* sorusu ile ölçülmüştür. Yanıt kategorileri “hiç benzemiyorum”, “benzemiyorum”, “çok az benziyorum”, “biraz benziyorum”, “oldukça benziyorum”, “oldukça fazla benziyorum”, “çok fazla benziyorum” şeklindedir.

İsteklilik

İsteklilik, literatürde risk içeren bir durum tanımlayıp kişinin bu duruma nasıl tepki vereceğinin sorulduğu, yanıt seçeneklerinin ise içerdiği risk düzeyinin değişimlenerek oluşturulduğu sorularla ölçülmektedir (örn. Gibbons ve Gerrard, 1995, 1997, Gerrard ve ark., 2002). Bu araştırmada da katılımcıların sigara içme konusundaki isteklilikleri iki ayrı senaryodan hareketle oluşturulan ikişer soru ile ölçülmüştür. İlk senaryo şöyledir: *“Diyelim ki biraz canınız sıkın ve bir grup arkadaşınızla birlikte dertleşiyorsunuz. Ortamda sigara içiliyor.”* Bu senaryoya ilişkin sorular ise şöyledir: *“Sizin de ortama uyup en azından bir sigara içme olasılığınız nedir?” “Sizin de ortama uyup aşırı sigara içme olasılığınız nedir?”*.

Her iki sorunun da yanıt kategorileri “hiç yok, içmem”, “küçük bir olasılık da olsa var”, “biraz var”, “oldukça var”, “kesinlikle içerim” şeklindedir.

İkinci senaryo ise şöyledir: *“Diyelim ki bir eğlencedesiniz. Beğendiğiniz ve tanışmak için fırsat kolladığınız bir kız (erkek) yanınıza yaklaştı, çantasından bir sigara çıkarıp yaktı ve “siz de bir tane içer misiniz?” diye sordu. Sizin de bir sağlık problemi nedeniyle (soğuk algınlığına bağlı boğaz ağrısı) sigara içmemeniz gerekiyor. Nasıl davranırdınız?”* Bu senaryoya ilişkin seçenekler ise şöyledir: *“Birlikte bir sigara içerdim.” “Hayır, teşekkürler der, uzaklaştırdım.”* Her iki seçeneğin de yanıt kategorileri “Kesinlikle katılıyorum”, “Katılıyorum”, “Kararsızım”, “Katılmıyorum”, “Kesinlikle katılmıyorum” şeklindedir. Daha sonra bu üçüncü madde ters çevrilerek 4 ölçümün ortalaması alınmış ve bileşik bir isteklilik göstergesi olarak kullanılmıştır. Maddelerin iç tutarlılığı yüksektir ($\alpha = .86$). Yüksek puanlar sigara içmeye ilişkin yüksek istekliliği göstermektedir.

Sosyal karşılaştırma yönelimi

Katılımcıların sosyal karşılaştırma yönelimi, Gibbons ve Buunk’un (1999) geliştirdiği ve Teközel (2000) tarafından Türkçe’ye uyarlanarak Türk üniversite öğrencileri için psikometrik özellikleri saptanan INCOM (Iowa Netherlands Comparison Orientation Measure) ile ölçülmüştür. Ölçek Likert tipi 5 dereceli 11 maddeden oluşmakta ve bireylerin treyt karşılaştırma eğilimlerini ölçmektedir. Ölçek, “kesinlikle katılmıyorum” ile “kesinlikle katılıyorum” arasında yanıtlanan *“Yaptığım şeylerin diğer insanların yaptıklarıyla karşılaştırıldığında nasıl olduğuna her zaman çok dikkat ederim”*; *“Bir şeyi ne kadar iyi yaptığımı bilmek istediğimde, yaptığım şeyi diğer insanların yaptıklarıyla karşılaştırırım”* gibi maddelerden oluşmaktadır. Yüksek puanlar sosyal karşılaştırma yöneliminin yüksekliğine işaret etmektedir. Bu çalışmada elde edilen iç tutarlılık katsayısı yüksektir ($\alpha = .85$).

VII.4. Deney deseni

Bağımlı değişken

Deneyde kullanılan bağımlı değişken bellek performansdır ve

1. olumlu-gerçek listeden tanınan sıfat sayısı
2. olumsuz-gerçek listeden tanınan sıfat sayısı
3. olumlu-tuzak listeden tanınan sıfat sayısı
4. olumsuz-tuzak listeden tanınan sıfat sayısı

olmak üzere 4 ölçümü bulunmaktadır.

Ön çalışmada belirtildiği üzere, sıfat listelerinin oluşturulması sırasında gözlenen bir olgu, sigara içmeyen prototipinde olumlu sıfatların olumsuz olanlardan daha tanımlayıcı olarak algılanmasıdır. Söz konusu farklılaşma, olgunun kendisinden kaynaklanan, araştırmacının müdahalesinin olamayacağı bir farklılaşmadır. Yapılan ön çalışma göstermiştir ki, insanlar tipik bir sigara içmeyen kişiyi olumsuzdan ziyade olumlu sıfatlarla değerlendirme eğilimindedirler. Sigara içen ve içmeyen prototipleri için farklı sıfat listelerinin kullanılmasının yanı sıra sigara içen ve içmeyen prototiplerinde kullanılan olumlu ve olumsuz sıfatların tanımlayıcılık düzeylerinin farklılaşması nedeniyle bu iki grubun aynı model içerisinde analiz edilemeyeceği kararı verilmiştir. Bu nedenle sigara içen prototipine ilişkin sonuçlar ile sigara içmeyen prototipine ilişkin sonuçlar ayrı ayrı analiz edilerek sunulacaktır. Benzer şekilde, araştırmanın bağımlı ölçümleri olan olumlu-gerçek, olumsuz-gerçek, olumlu-tuzak ve olumsuz-tuzak listelerden tanınan sıfat sayıları, olumlu ve olumsuz listelerin tanımlayıcılık düzeylerinin farklı olması nedeniyle, denek içi desen dahilinde karşılaştırılmayacaktır. Onun yerine her bir ölçüm bağımsız modellerde test edilerek sigara içen ve içmeyen kişileri farklılaştırıp farklılaşmadığı ve bu grupların kontrol grubundan farklılaşıp farklılaşmadığı incelenecektir.

Bu durumda aynı bir prototip için listeler arasında bir farklılaşma olup olmadığına bakılmayacak, buna karşılık kendileri sigara içen ve içmeyen kişilerin her bir listeden tanıdıkları sıfat sayısının değişip değişmediğine bakılacaktır. Örneğin sigara içen prototipini değerlendiren katılımcıların olumlu-tuzak listeye mi yoksa olumsuz-tuzak listeye mi daha çok yakalandıkları sorusu sorulmayacaktır. Onun yerine, sigara içen prototipini değerlendiren

katılımcılardan sigara içenler ile içmeyenlerin olumlu-tuzak listeden tanıdıkları sıfat sayısının farklılaşıp farklılaşmadığı ile olumsuz-tuzak listeden tanıdıkları sıfat sayısının farklılaşıp farklılaşmadığı ayrı ayrı analiz edilecektir.

Bağımsız değişkenler

Sigara içme davranışını ölçmek için kullanılan “*Sigara içiyor musunuz? İçiyorsanız günde ortalama kaç tane içiyorsunuz?*” sorusuna “hiç içmiyorum” yanıtını verenler “sigara içmeyen”, diğer seçeneklerden herhangi birini işaretleyenler ise “sigara içen” olarak etiketlenip yeni bir sigara içme durumu değişkeni elde edilmiş ve deneysel desende bağımsız değişken olarak kullanılmıştır.

İmajı imgeleme sıklığını ölçmek için kullanılan “*Sizden sizin yaşlarınızda “tipik bir sigara içen (içmeyen) genç”i düşünmenizi istemiştik. Bu tipik sigara içen (içmeyen) genç ne sıklıkta aklınıza gelir?*” sorusuna “hiç” veya “nadiren” yanıtını verenler “imgelemeyen”, diğer seçenekleri işaretleyenler ise “imgeleyen” olarak etiketlenip yeni bir imgeleme değişkeni elde edilmiş ve deneysel desende bağımsız değişken olarak kullanılmıştır.

Desen

Önceden kararlaştırılan 2 (prototip: tipik sigara içen – tipik sigara içmeyen) x 2 (sigara içme durumu: sigara içen – sigara içmeyen) x 3 (imgeleme: imgeleyen – imgelemeyen – kontrol) deneklerarası desen, “sigara içen” ve “sigara içmeyen” prototiplerinin aynı modelde analiz edilemeyeceği kararının ardından bu desenden prototip koşulu çıkarılarak analizler “sigara içen” ve “sigara içmeyen” prototipleri için ayrı ayrı tekrarlanmıştır.

Bu durumda bağımlı değişkenin (bellek) her bir ölçümü (olumlu-gerçek, olumsuz-gerçek, olumlu-tuzak, olumsuz-tuzak listelerdenden tanınan sıfat sayıları), 2 (sigara içme durumu: sigara içen – sigara içmeyen) x 3 (imgeleme: imgeleyen – imgelemeyen – kontrol) deneklerarası deney deseni ile incelenmiştir.

İncelemelerde, yine yukarıda anılan nedenlerle, MANOVA tekniği değil, bağımlı değişkenin her bir ölçümü için (listeler) ANOVA tekniği kullanılmıştır.

VIII. BÖLÜM

BULGULAR

VIII.1. Örneklemen özellikleri ve tanımlayıcı istatistikler

Araştırmaya “sigara içen” ve “sigara içmeyen” prototipi koşullarında katılan katılımcıların yaş ortalamaları arasında bir fark yoktur [$\bar{X}_{\text{sigara içen prototipi}} = 20.56$; $\bar{X}_{\text{sigara içmeyen prototipi}} = 20.28$, $t(193) = 1.11$, $p > .27$]. Sigara içen prototipi koşulunda çalışmaya katılanların %55.1’i (49 kişi) kadın, %44.9’u (40 kişi) erkek iken; sigara içmeyen prototipi koşulunda çalışmaya katılanların %69.8’si (74 kişi) kadın, 30.2’si (32 kişi) erkektir. “Sigara içmeyen” prototipini değerlendiren katılımcılar arasında kadın sayısı biraz daha fazla ($\chi^2 = 4.52$, $p < .05$) olmakla birlikte cinsiyetin araştırmada kullanılan bağımlı değişkenler üzerinde herhangi ana etkisinin olmadığı ve etkileşime yol açmadığı gözlenmiştir (tüm F ’ler < 1.81). Bu nedenle bulgulara cinsiyet değişkeninden bahsedilmeyecektir.

Araştırmaya katılan 97 kişi (%49.7) sigara içmekte 98 kişi (%50.3) ise içmemektedir. Sigara içen ve içmeyen katılımcılar arasında yaş farkı yoktur [$\bar{X}_{\text{sigara içen}} = 20.62$; $\bar{X}_{\text{sigara içmeyen}} = 20.20$, $t(193) = 1.72$, $p > .08$]. Erkeklerin %63.9’u (46 kişi) sigara içtiğini belirtirken, bu oran kadınlarda %42.3 (52 kişi)’dür. Erkekler, istatistiksel açıdan anlamlı bir şekilde kadınlardan daha çok sigara içtiklerini belirtmektedirler ($\chi^2 = 8.49$, $p < .01$).

Araştırmaya “sigara içen” ve “sigara içmeyen” prototipi koşullarında katılan katılımcıların kendilerinin sigara içme oranları arasında herhangi bir fark yoktur. Sigara içen prototipi koşulunda çalışmaya katılanların %50,6’sı (45 kişi) sigara içmekteyken, sigara içmeyen prototipi koşulunda çalışmaya katılanların %50’si (53 kişi) sigara içmektedir.

VIII.2. SİGARA İÇEN prototipi için tanınan ve yanlış tanınan sıfat sayıları

VIII.2.1. Olumsuz-tuzak listeden yanlış tanınan sıfat sayıları

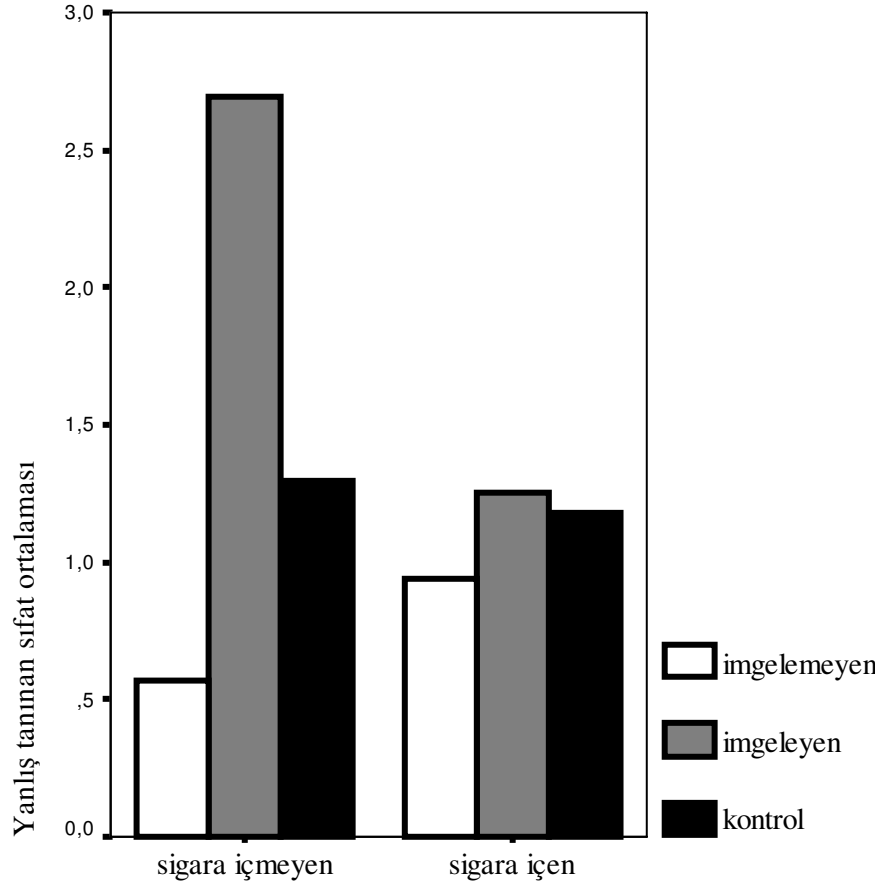
Hipotez 1’i sınamak üzere “Tipik bir sigara içen genç” uyarımı yapılan katılımcıların olumsuz-tuzak listeden yanlış tanıdıkları sıfat sayısının, kendilerinin sigara içip içmediklerine ve “sigara içen” imajını imgeleyip imgelemediklerine göre değişip değişmediği, olumsuz-tuzak listeden hatırlanan sıfat sayısı bağımlı ölçüm olmak üzere, 2 (sigara içme durumu: sigara içen - içmeyen) X 3 (imgeleme: imgeleyen - imgelemeyen - kontrol) denekler arası

desen için ANOVA tekniği ile incelenmiştir. Tanınan ortalama sıfat sayısı ve standart sapmalar gruplara göre Tablo-7’de sunulmuştur.

Tablo 7. Sigara içen prototipi için olumsuz-tuzak listeden yanlış tanınan sıfatların ortalama ve standart sapmaları

Sigara içen				Sigara içmeyen			
Grup	$\bar{X}$	S	n	$\bar{X}$	S	n	
Deney	İmgeleyen	1.25	1.42	12	2.69	1.97	13
	İmgelemeyen	0.94	0.85	16	0.57	0.65	14
Kontrol	1.18	1.55	17	1.29	0.98	17	

Analiz sonuçlarına göre sigara içme durumu değişkeninin ana etkisi anlamlı değildir, $F(1, 83) = 2.06, p > .15$. Buna karşılık imgelemenin ana etkisi anlamlıdır, $F(2, 83) = 6.03, p = .004, \eta^2 = .13$. Etkinin kaynağını araştırmak üzere gerçekleştirilen Tukey çoklu karşılaştırma testine göre “sigara içen” imajını imgeleyen grup imgelemeyen gruptan ($p = .002$) daha fazla sayıda sıfatı yanlış tanımıştır. Diğer gruplar istatistiksel açıdan anlamlı şekilde farklılaşmamaktadır. Bununla birlikte analiz sonuçları, istatistiksel açıdan anlamlı bir Sigara içme durumu X İmgeleme etkileşimine işaret etmektedir, $F(2, 83) = 3.49, p = .03, \eta^2 = .08$. Etkileşimin kaynağını araştırmak üzere sigara içen ve içmeyen katılımcıların imgeleme değişkeninin hangi düzeylerinde farklılaştığı bir dizi bağlantısız örneklemeler için t testi ile incelenmiştir. Sonuçlara göre yalnızca “sigara içen” imajını zihinlerinde imgeleyen grupta yer alan katılımcılar içerisindeki sigara içen ve içmeyenlerin yanlış tanıdıkları sıfat sayısı değişmektedir, $t(23) = 2.08, p = .04, d = .83$. Sigara içmeyip de zihinlerinde sigara içen imajını imgeleyen katılımcıların olumsuz-tuzak listeden yanlış tanıdıkları sıfat sayısı, sigara içenlerden daha yüksektir. Kontrol grubundaki [$t(32) = 0.26, p > .79$] ve imgelemeyen grubundaki [$t(28) = 1.31, p > .20$] sigara içen ve içmeyen katılımcıların yanlış tanıdıkları sıfat sayısı değişmemektedir. Her bir grubun yanlış tanıdıkları sıfatların ortalaması Grafik-1’de gösterilmiştir.

Grafik-1 Sigara içen prototipi için deney grupları ve kontrol grubunun sigara içip içmemelerine göre olumsuz-tuzak listeden yanlış tanıdıkları sıfatların ortalamaları

Ayrıca Hipotez 1'in sınanmasına destek olması için, sigara içen deney gruplarından (imgeleyenler-imgelemeyenler) hangilerinin kontrol grubundan farklılaştığı ile sigara içmeyen deney gruplarından (imgeleyenler – imgelemeyenler) hangilerinin kontrol grubundan farklılaştığı ayrı ayrı tek yönlü varyans analizleri ile incelenmiştir. Sonuçlara göre, sigara içen deney grupları ve kontrol grubunun (Grafik-1'de sağ kısımda görülebilir) yanlış tanıdıkları sıfat sayısı bakımından birbirlerinden farklılaşmadığı görülmüştür, $F(2, 44) = 0.23, p > .79$. Öte yandan sigara içmeyen deney grupları ve kontrol grubunun (Grafik-1'de sol kısımda görülebilir) yanlış tanıdıkları sıfat sayıları eşit değildir, $F(2, 43) = 9.46, p = .0004, \eta^2 = .32$. Farklılığın kaynağını araştırmak üzere yapılan Tukey çoklu karşılaştırma testi sonuçlarına göre deney gruplarından yalnızca imgeleyen grup kontrol grubundan farklılaşmaktadır ($p = .01$). Buna göre imgeleyen grubun yanlış tanıdığı sıfat sayısı kontrol grubundan fazladır.

İmgelemeyen grup kontrol grubuyla farklılaşmamaktadır ($p > .27$). Ayrıca imgeleyen grubun yanlış tanıdığı sıfat sayısı imgelemeyen gruptan daha yüksektir ($p = .0003$).

Bulgular Hipotez 1'i büyük ölçüde desteklemektedir. Beklendiği gibi sigara içme ile imgeleme arasında bir etkileşim vardır. Ancak etkileşim Hipotez 1'de önerilenden biraz farklıdır. Hipotez 1'de hem imajı imgeleyen hem de imgelemeyen sigara içmeyen katılımcıların kontrol grubundan daha fazla olumsuz sıfatı yanlış tanıyacağı, buna karşılık imgeleyen grup için farkın daha büyük olacağı öngörülmüştür. Ancak imajı imgelemeyen sigara içmeyen katılımcılar kontrol grubundan anlamlı şekilde farklılaşmamışlardır. “Sigara içen” imajını imgeleyen sigara içmeyen katılımcıların olumsuz sıfat listesinden yanlış tanıdıkları sıfat sayısı kontrol grubundan ve imajı imgelemeyen gruptan fazladır. Öte yandan beklediği gibi sigara içen katılımcıların tepkileri, imajı imgeleseler de imgelemeseler de, kontrol grubundan farklılaşmamaktadır.

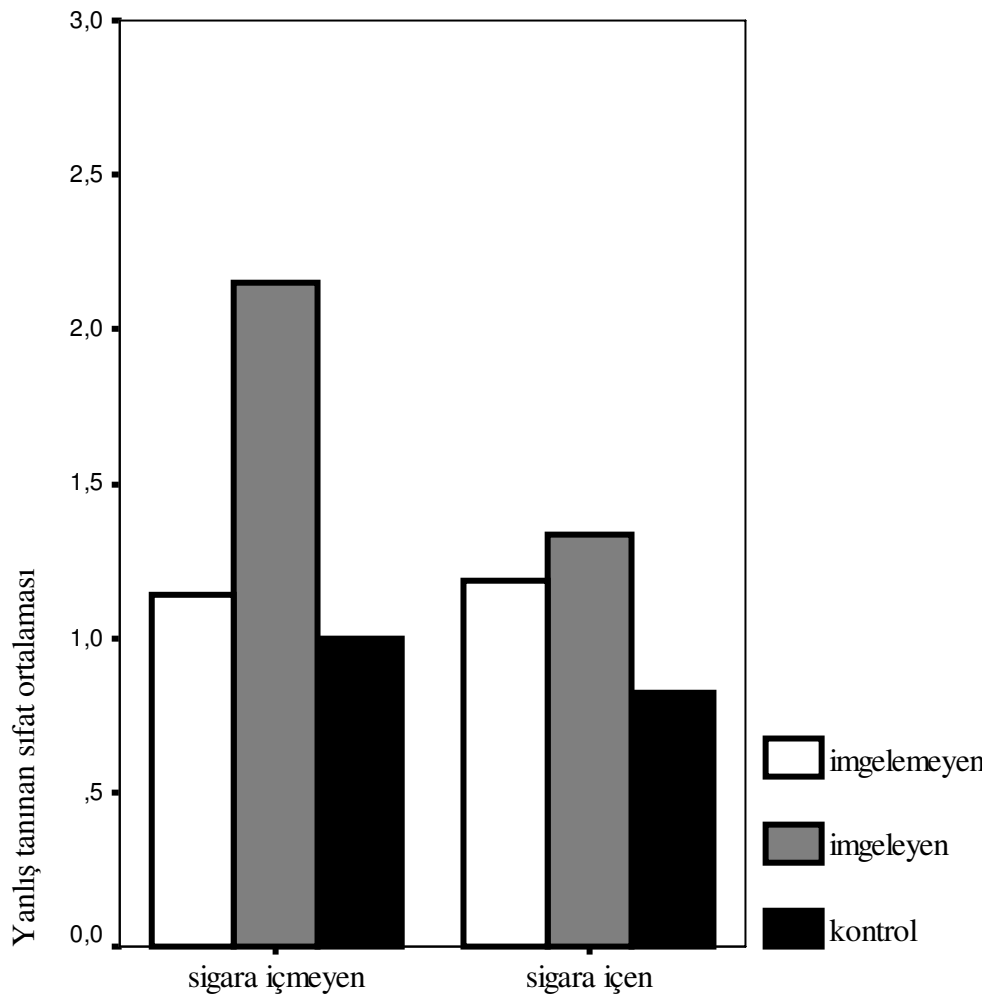
VIII.2.2. Olumlu-tuzak listeden yanlış tanınan sıfat sayıları

Hipotez 2'yi sınamak üzere “Tipik bir sigara içen genç” uyarımı yapılan katılımcıların olumlu-tuzak listeden yanlış tanıdıkları sıfat sayısının, kendilerinin sigara içip içmediklerine ve “sigara içen” imajını imgeleyip imgelemediklerine göre değişip değişmediği, olumlu-tuzak listeden hatırlanan sıfat sayısı bağımlı ölçüm olmak üzere, 2 (sigara içme durumu: sigara içen - içmeyen) X 3 (imgeleme: imgeleyen - imgelemeyen - kontrol) denekler arası desen için ANOVA tekniği ile incelenmiştir. Tanınan ortalama sıfat sayısı ve standart sapmalar gruplara göre Tablo-8’de sunulmuştur.

Tablo 8. Sigara içen prototipi için olumlu-tuzak listeden yanlış tanınan sıfatların ortalama ve standart sapmaları

Sigara içen				Sigara içmeyen			
Grup	$\bar{X}$	S	n	$\bar{X}$	S	n	
Deney	İmgeleyen	1.33	1.72	12	2.15	1.77	13
	İmgelemeyen	1.19	1.05	16	1.14	0.95	14
Kontrol	0.82	1.07	17	1.00	1.00	17	

Analiz sonuçlarına göre sigara içme durumu değişkeninin ana etkisi anlamlı değildir, $F(1, 83) = 1.37, p > .24$. Buna karşılık imgelemenin ana etkisi anlamlılık sınırındadır, $F(2, 83) = 3.17, p = .05, \eta^2 = .07$. Etkinin kaynağını araştırmak üzere gerçekleştirilen Tukey çoklu karşılaştırma testine göre “sigara içen” imajını imgeleyen grup kontrol grubundan ($p = .03$) daha fazla sıfatı yanlış tanımıştır. Öte yandan imgeleyen grup ile imgelemeyen grup arasında ($p > .20$) ve imgelemeyen grup ile kontrol grubu arasında ($p > .70$) istatistiksel açıdan anlamlı bir fark mevcut değildir. Sigara içme ile İmgeleme arasında anlamlı bir etkileşim yoktur, $F(2, 83) = 0.84, p > .43$. Her bir grubun yanlış tanıdıkları sıfatların ortalaması Grafik-2’de gösterilmiştir.

Grafik-2. Sigara içen prototipi için deney grupları ve kontrol grubunun sigara içip içmemelerine göre olumlu-tuzak listeden yanlış tanıdıkları sıfatların ortalamaları

Bulgular Hipotez 2'yi büyük ölçüde desteklemiştir. Olumlu-tuzak listeden yanlış tanınan sıfat sayısı sigara içmeye göre değişmemektedir. Sigara içme ile imajı imgeleme arasında anlamlı bir etkileşim mevcut değildir. Ancak Hipotez 2'de öngörülenin aksine imajı imgeleyen grup, sigara içmeden bağımsız olarak, kontrol grubundan daha fazla sayıda sıfatı yanlış olarak tanımıştır.

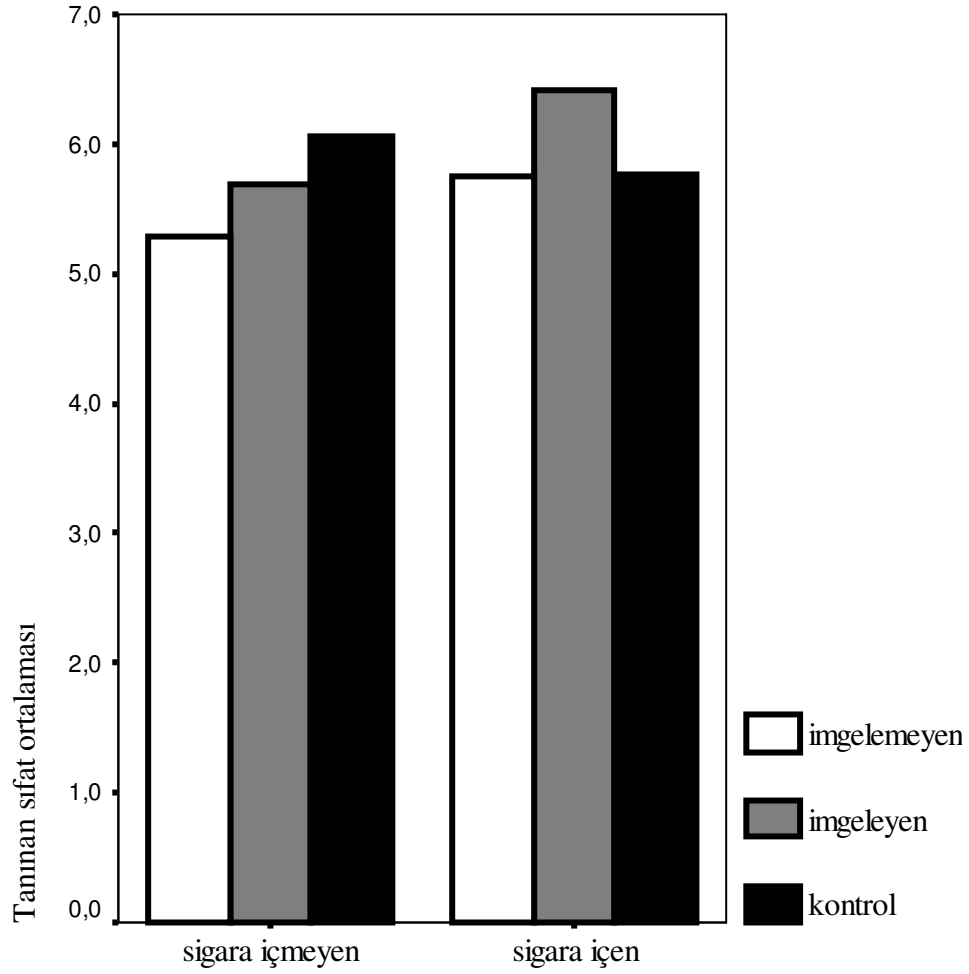
VIII.2.3. Olumsuz-gerçek listeden tanınan sıfat sayıları

Hipotez 3'ü sınamak üzere "Tipik bir sigara içen genç" uyarımı yapılan katılımcıların olumsuz-gerçek listeden yanlış tanıdıkları sıfat sayısının, kendilerinin sigara içip içmediklerine ve "sigara içen" imajını imgeleyip imgelemediklerine göre değişip değişmediği, olumlu-tuzak listeden hatırlanan sıfat sayısı bağımlı ölçüm olmak üzere, 2 (sigara içme durumu: sigara içen - içmeyen) X 3 (imgeleme: imgeleyen - imgelemeyen - kontrol) denekler arası desen için ANOVA tekniği ile incelenmiştir. Tanınan ortalama sıfat sayısı ve standart sapmalar gruplara göre Tablo-9'da sunulmuştur.

Tablo 9. Sigara içen prototipi için olumsuz-gerçek listeden tanınan sıfatların ortalama ve standart sapmaları

Sigara içen				Sigara içmeyen			
Grup	$\bar{X}$	S	n	$\bar{X}$	S	n	
Deney	İmgeleyen	6.42	1.39	12	5.69	2.53	13
	İmgelemeyen	5.75	1.18	16	5.29	1.27	14
Kontrol	5.76	1.20	17	6.06	1.35	17	

Analiz sonuçlarına göre sigara içme durumu değişkeninin ana etkisi anlamlı değildir, $F(1, 83) = 0.84, p > .36$. Benzer şekilde imgelemenin ana etkisi de anlamlı değildir, $F(2, 83) = 0.95, p > .39$. Ayrıca bu iki değişken arasında etkileşim de bulunmamaktadır, $F(2, 83) = 0.92, p > .40$. Her bir grubun tanıdıkları sıfatların ortalaması Grafik-3'de gösterilmiştir.

Grafik-3 Sigara içen prototipi için deney grupları ve kontrol grubunun sigara içip içmemelerine göre olumsuz-gerçek listeden tanıdıkları sıfatların ortalamaları

Bulgular Hipotez 3'ü büyük ölçüde desteklemiştir. Beklendiği gibi olumsuz-gerçek listeden tanınan sıfat sayısı sigara içip içmemeye göre değişmemiştir. Ancak beklenilenin aksine kontrol grubu da deney gruplarına yakın sayıda sıfatı tanımıştır.

VIII.2.4. Olumlu-gerçek listeden tanınan sıfat sayıları

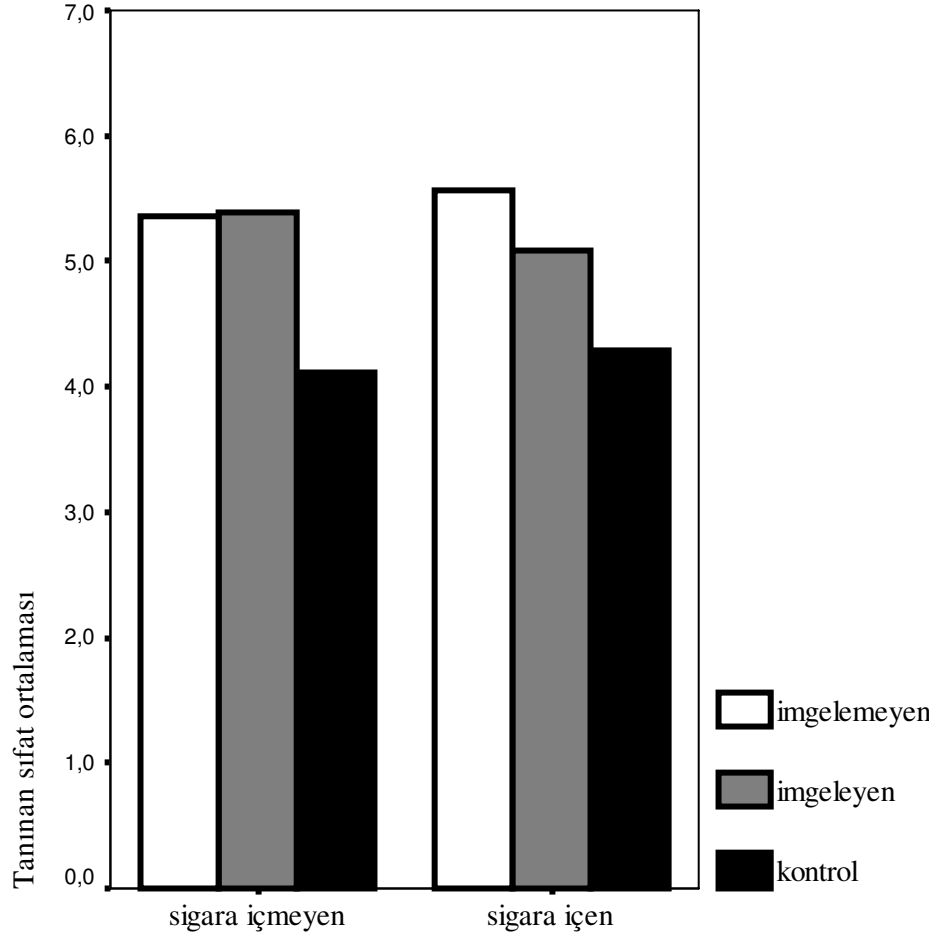
Hipotez 4'ü sınamak üzere “Tipik bir sigara içen genç” uyarımı yapılan katılımcıların olumlu-gerçek listeden tanıdıkları sıfat sayısının, kendilerinin sigara içip içmediklerine ve “sigara içen” imajını imgeleyip imgelemediklerine göre değişip değişmediği, olumlu-tuzak listeden hatırlanan sıfat sayısı bağımlı ölçüm olmak üzere, 2 (sigara içme durumu: sigara içen

- içmeyen) X 3 (imgeleme: imgeleyen - imgelemeyen - kontrol) denekler arası desen için ANOVA tekniği ile incelenmiştir. Tanınan ortalama sıfat sayısı ve standart sapmalar gruplara göre Tablo-10’da sunulmuştur.

Tablo 10. Sigara içen prototipi için olumlu-gerçek listeden tanınan sıfatların ortalama ve standart sapmaları

Sigara içen				Sigara içmeyen			
Grup	$\bar{X}$	S	n	$\bar{X}$	S	n	
Deney	İmgeleyen	5.08	1.73	12	5.38	1.94	13
	İmgelemeyen	5.56	1.71	16	5.36	1.55	14
Kontrol	4.89	1.70	17	4.12	1.41	17	

Analiz sonuçlarına göre sigara içme durumu değişkeninin ana etkisi anlamlı değildir, $F(1, 83) = 0.006$, $p > .94$. Buna karşılık imgelemenin ana etkisi anlamlıdır, $F(2, 83) = 5.46$, $p = .006$, $\eta^2 = .12$. Etkinin kaynağını araştırmak üzere gerçekleştirilen Tukey çoklu karşılaştırma testine göre kontrol grubu imgeleyen gruptan ($p = .04$) ve imgelemeyen gruptan ($p = .007$) daha az sıfat tanımıştır. Öte yandan imgeleyen grup ile imgelemeyen grubun tanıdıkları sıfatların sayısı farklılaşmamaktadır ($p > .86$). Sigara içme ile imgeleme arasında anlamlı bir etkileşim mevcut değildir, $F(2, 83) = 0.21$, $p > .81$. Her bir grubun tanıdıkları sıfatların ortalaması Grafik-4’de gösterilmiştir.

Grafik-4. Sigara içen prototipi için deney grupları ve kontrol grubunun sigara içip içmemelerine göre olumlu-gerçek listeden tanıdıkları sıfatların ortalamaları

Bulgular Hipotez 4'ü desteklemiştir. Olumlu-gerçek listeden tanınan sıfat sayısı sigara içip içmemeye göre değişmemekle birlikte kontrol grubu, deney gruplarından daha az sayıda sıfatı tanımıştır.

VIII.3. SİGARA İÇMEYEN prototipi için tanınan ve yanlış tanınan sıfat sayıları

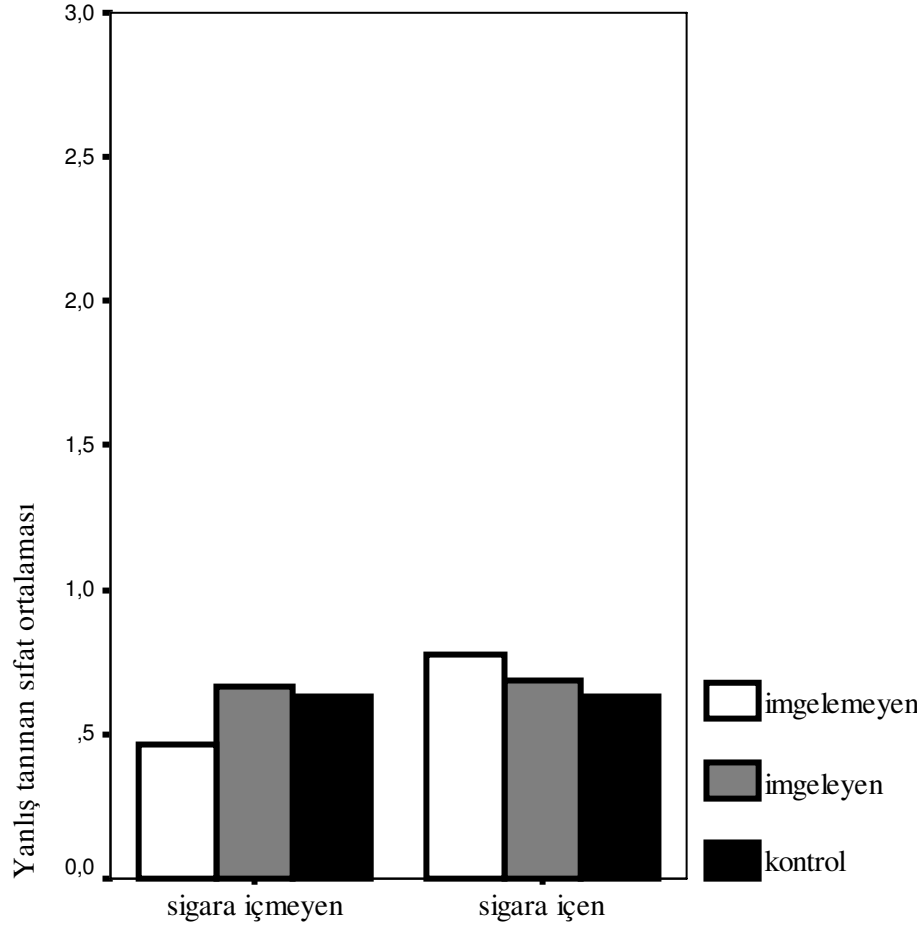
VIII.3.1. Olumsuz-tuzak listeden yanlış tanınan sıfat sayıları

Hipotez 5'i sınamak üzere “Tipik bir sigara içmeyen genç” uyarımı yapılan katılımcıların olumsuz-tuzak listeden yanlış tanıdıkları sıfat sayısının, kendilerinin sigara içip içmediklerine ve “sigara içen” imajını imgeleyip imgelemediklerine göre değişip değişmediği, olumsuz-tuzak listeden hatırlanan sıfat sayısı bağımlı değişken olmak üzere, 2 (sigara içme durumu: sigara içen - içmeyen) X 3 (imgeleme: imgeleyen - imgelemeyen - kontrol) denekler arası desen için ANOVA tekniği ile incelenmiştir. Tanınan ortalama sıfat sayısı ve standart sapmalar gruplara göre Tablo-11’de sunulmuştur.

Tablo 11. Sigara içmeyen prototipi için olumsuz-tuzak listeden yanlış tanınan sıfatların ortalama ve standart sapmaları

Sigara içen				Sigara içmeyen			
Grup	$\bar{X}$	S	n	$\bar{X}$	S	n	
Deney	İmgeleyen	0.69	0.70	16	0.67	0.91	21
	İmgelemeyen	0.78	1.00	18	0.46	0.66	13
Kontrol	0.63	1.26	19	0.63	0.76	19	

Analiz sonuçlarına göre sigara içme durumu değişkeninin ana etkisi anlamlı değildir, $F(1, 100) = 0.38, p > .53$. Benzer şekilde imgelemenin ana etkisi de anlamlı değildir, $F(2, 100) = 0.04, p > .96$. Ayrıca bu iki değişken arasında etkileşim de bulunmamaktadır, $F(2, 100) = 0.3, p > .74$. Her bir grubun tanıdıkları sıfatların ortalaması Grafik-5’de gösterilmiştir.

Grafik-5. Sigara içmeyen prototipi için deney grupları ve kontrol grubunun sigara içip içmemelerine göre olumsuz-tuzak listeden yanlış tanıdıkları sıfatların ortalamaları

Bulgular Hipotez 5'i desteklemiştir. Olumsuz-tuzak listeden yanlış tanınan sıfat sayısı sigara içmeye ve imajı imgelemeye göre değişmemektedir. Kontrol grubu ile deney grupları arasında bir fark mevcut değildir.

VIII.3.2. Olumlu-tuzak listeden yanlış tanınan sıfat sayıları

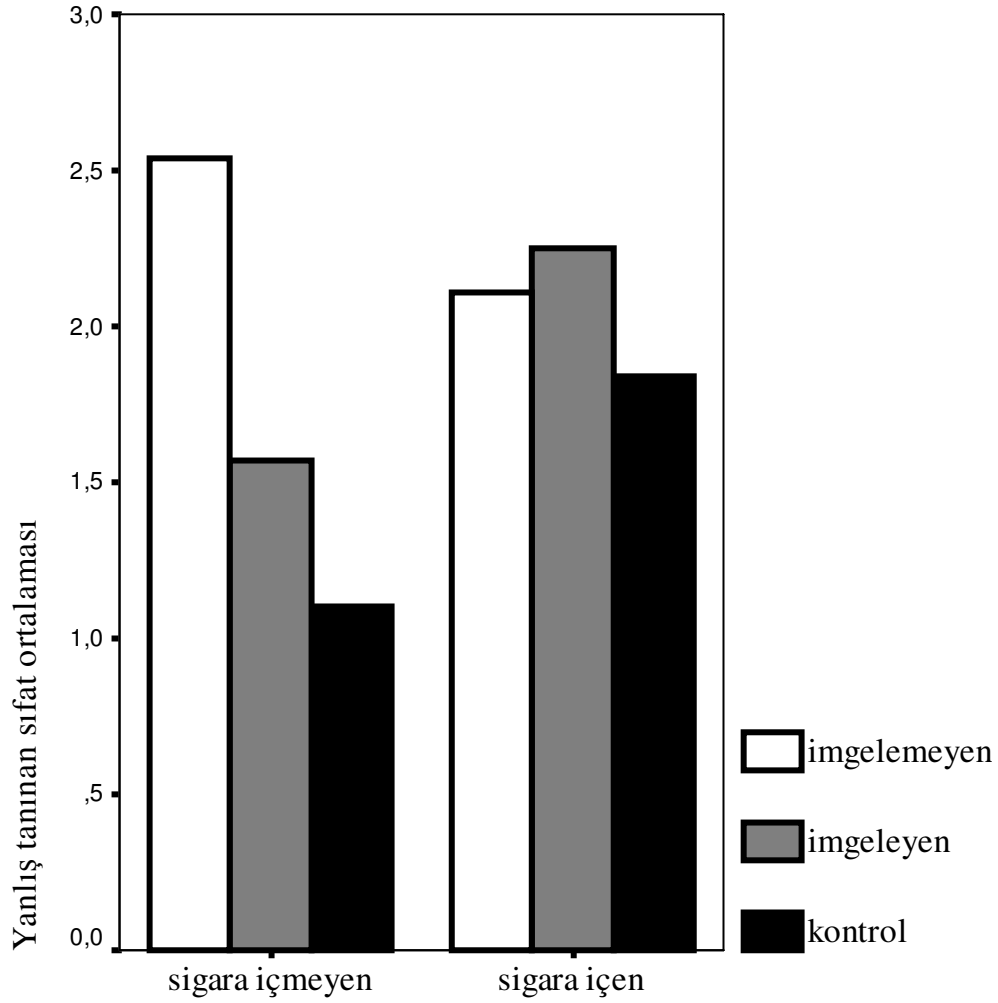
Hipotez 6'yı sınamak üzere "Tipik bir sigara içmeyen genç" uyarımı yapılan katılımcıların olumlu-tuzak listeden yanlış tanıdıkları sıfat sayısının, kendilerinin sigara içip içmediklerine ve "sigara içen" imajını imgeleyip imgelemediklerine göre değişip değişmediği, olumsuz-tuzak listeden hatırlanan sıfat sayısı bağımlı değişken olmak üzere, 2 (sigara içme durumu: sigara içen - içmeyen) X 3 (imgeleme: imgeleyen - imgelemeyen - kontrol) denekler

arası desen için ANOVA tekniği ile incelenmiştir. Tanınan ortalama sıfat sayısı ve standart sapmalar gruplara göre Tablo-12’de sunulmuştur.

Tablo 12. Sigara içmeyen prototipi için olumlu-tuzak listeden yanlış tanınan sıfatların ortalama ve standart sapmaları

Sigara içen				Sigara içmeyen			
Grup	$\bar{X}$	S	n	$\bar{X}$	S	n	
Deney	İmgeleyen	2.25	1.98	16	1.57	1.86	21
	İmgelemeyen	2.11	1.81	18	2.54	1.98	13
Kontrol	1.84	1.77	19	1.10	1.15	19	

Analiz sonuçlarına göre sigara içme durumu değişkeninin ana etkisi anlamlı değildir, $F(1, 100) = 0.90, p > .34$. Benzer şekilde imgelemenin ana etkisi de anlamlı değildir, $F(2, 100) = 1.97, p > .14$. Ayrıca bu iki değişken arasında etkileşim de bulunmamaktadır, $F(2, 100) = 1.11, p > .33$. Her bir grubun tanıdıkları sıfatların ortalaması Grafik-6’da gösterilmiştir.

Grafik-6. Sigara içmeyen prototipi için deney grupları ve kontrol grubunun sigara içip içmemelerine göre olumlu-tuzak listeden yanlış tanıdıkları sıfatların ortalamaları

Bulgular Hipotez 6'yı desteklemiştir. Olumlu-tuzak listeden yanlış tanınan sıfat sayısı sigara içmeye ve imajı imgelemeye göre değişmemektedir. Kontrol grubu ile deney grupları arasında bir fark mevcut değildir.

VIII.3.3. Olumsuz-gerçek listeden yanlış tanınan sıfat sayıları

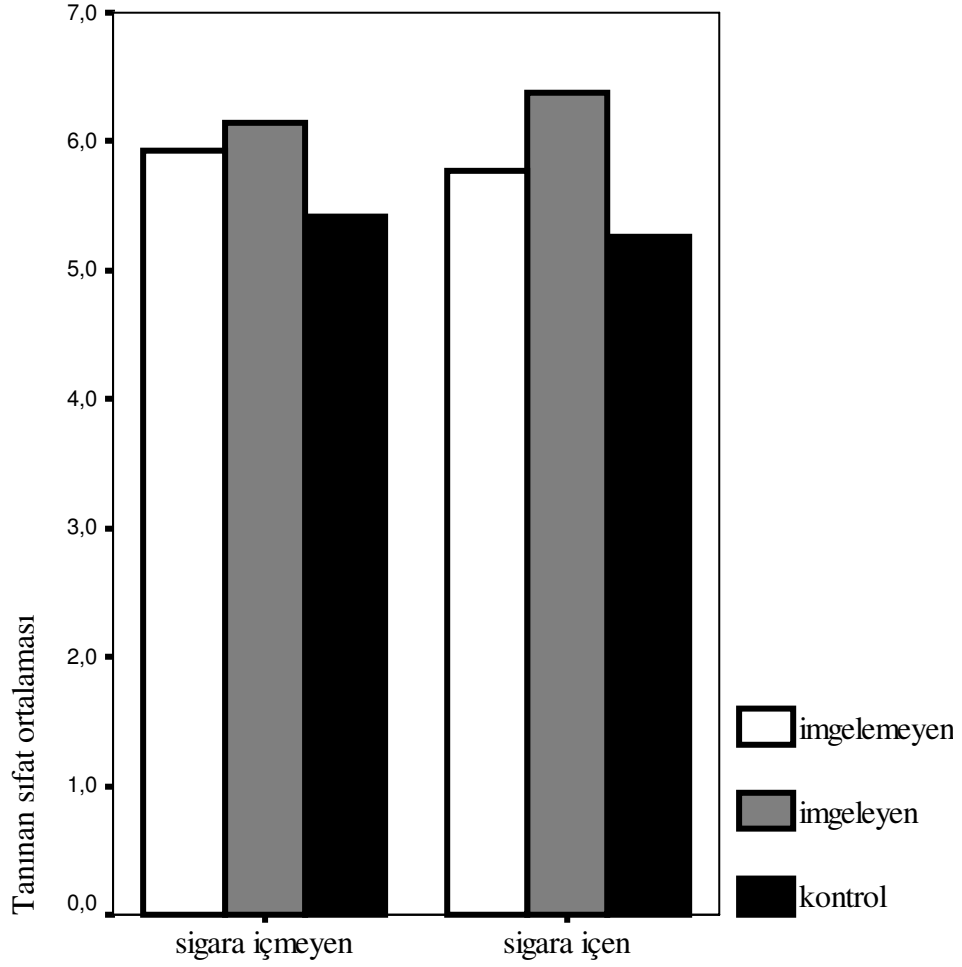
Hipotez 7'yi sınamak üzere “Tipik bir sigara içmeyen genç” uyarımı yapılan katılımcıların olumsuz-gerçek listeden yanlış tanıdıkları sıfat sayısının, kendilerinin sigara içip içmediklerine ve “sigara içen” imajını imgeleyip imgelemediklerine göre değişip değişmediği, olumsuz-tuzak listeden hatırlanan sıfat sayısı bağımlı değişken olmak üzere, 2

(sigara içme durumu: sigara içen - içmeyen) X 3 (imgeleme: imgeleyen - imgelemeyen - kontrol) denekler arası desen için ANOVA tekniği ile incelenmiştir. Tanınan ortalama sıfat sayısı ve standart sapmalar gruplara göre Tablo-13’de sunulmuştur.

Tablo 13. Sigara içmeyen prototipi için olumsuz-gerçek listeden tanınan sıfatların ortalama ve standart sapmaları

Sigara içen				Sigara içmeyen			
Grup	$\bar{X}$	S	n	$\bar{X}$	S	n	
Deney	İmgeleyen	6.37	0.96	16	6.14	1.39	21
	İmgelemeyen	5.78	1.35	18	5.92	1.50	13
Kontrol	5.26	2.02	19	5.42	1.77	19	

Analiz sonuçlarına göre sigara içme durumu değişkeninin ana etkisi anlamlı değildir, $F(1, 100) = 0.006, p > .93$. Buna karşılık imgelemenin ana etkisi anlamlıdır, $F(2, 100) = 3.26, p = .04, \eta^2 = .06$. Etkinin kaynağını araştırmak üzere gerçekleştirilen Tukey çoklu karşılaştırma testine göre kontrol grubu imgeleyen gruptan ($p = .04$) daha az sıfat tanımıştır; ancak imgelemeyen grupla kontrol grubu arasında farklılaşma mevcut değildir ($p > .38$). Öte yandan imgeleyen grup ile imgelemeyen grubun tanıdıkları sıfatların sayısı farklılaşmamaktadır ($p > .53$). Sigara içme ile imgeleme arasında etkileşim bulunmamaktadır, $F(2, 100) = 0.18, p > .83$. Her bir grubun tanıdıkları sıfatların ortalaması Grafik-7’de gösterilmiştir.

Grafik-7. Sigara içmeyen prototipi için deney grupları ve kontrol grubunun sigara içip içmemelerine göre olumsuz-gerçek listeden tanıdıkları sıfatların ortalamaları

Bulgular Hipotez 7'yi büyük ölçüde desteklemiştir. Olumsuz-gerçek listeden sıfatların hatırlanması sigara içip içmemeye göre değişmemektedir. Beklendiği gibi kontrol grubu daha az sayıda sıfat tanımıştır. Ancak kontrol grubu ile imgeleyen grup arasındaki fark anlamlıyken, beklentilerin aksine kontrol grubu ile imgelemeyen grup arasındaki fark anlamlı değildir.

VIII.3.4. Olumlu-gerçek listeden yanlış tanınan sıfat sayıları

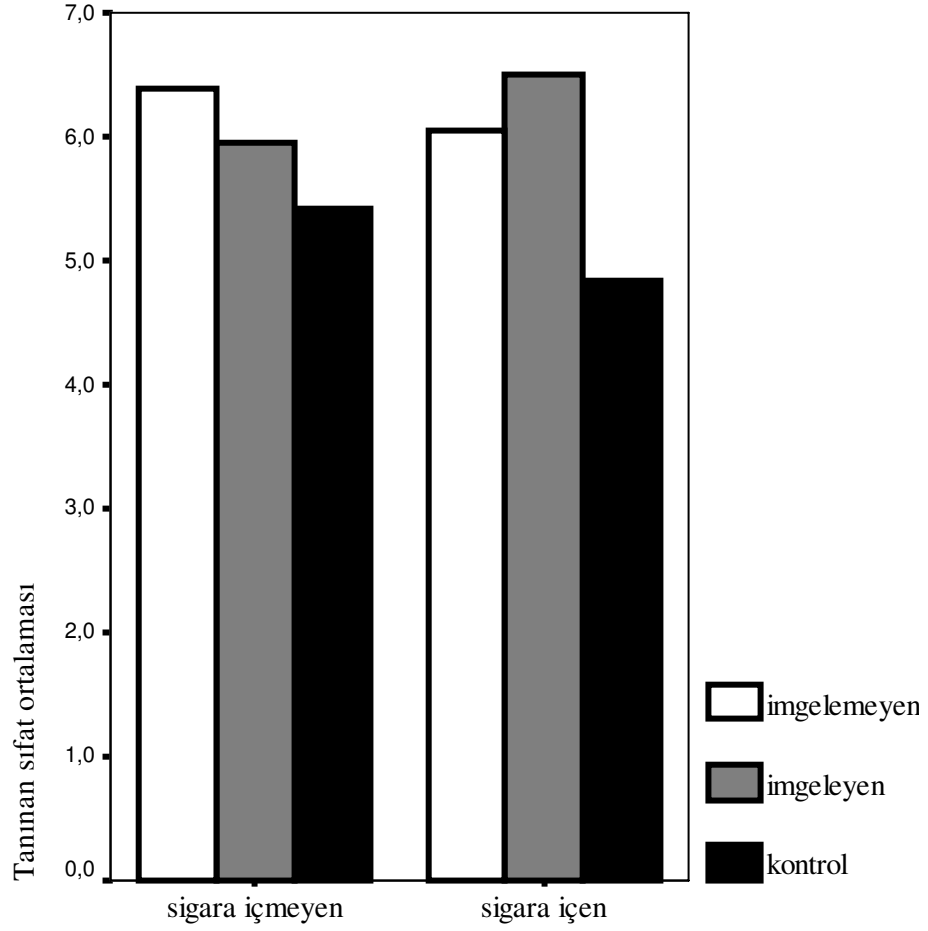
Hipotez 8'i sınamak üzere “Tipik bir sigara içmeyen genç” uyarımı yapılan katılımcıların olumlu-gerçek listeden yanlış tanıdıkları sıfat sayısının, kendilerinin sigara içip

içmediklerine ve “sigara içen” imajını imgeleyip imgelemediklerine göre değişip değişmediği, olumsuz-tuzak listeden hatırlanan sıfat sayısı bağımlı değişken olmak üzere, 2 (sigara içme durumu: sigara içen - içmeyen) X 3 (imgeleme: imgeleyen - imgelemeyen - kontrol) denekler arası desen için ANOVA tekniği ile incelenmiştir. Tanınan ortalama sıfat sayısı ve standart sapmalar gruplara göre Tablo-14’de sunulmuştur.

Tablo-14. Sigara içmeyen prototipi için olumlu-gerçek listeden tanınan sıfatların ortalama ve standart sapmaları

Sigara içen				Sigara içmeyen			
Grup	$\bar{X}$	S	n	$\bar{X}$	S	n	
Deney	İmgeleyen	6.50	1.41	16	5.95	2.06	21
	İmgelemeyen	6.06	1.30	18	6.38	1.80	13
Kontrol	4.84	1.57	19	5.42	1.68	19	

Analiz sonuçlarına göre sigara içme durumu değişkeninin ana etkisi anlamlı değildir, $F(1, 100) = 0.13, p > .71$. Buna karşılık imgelemenin ana etkisi anlamlıdır, $F(2, 100) = 5.18, p = .007, \eta^2 = .09$. Etkinin kaynağını araştırmak üzere gerçekleştirilen Tukey çoklu karşılaştırma testine göre kontrol grubu imgeleyen gruptan ($p = .02$) ve imgelemeyen gruptan ($p = .03$) anlamlı şekilde düşük sayıda sıfat tanımıştır. İmgeleyen grup ile imgelemeyen grup arasındaki fark anlamlı değildir ($p > .99$). Sigara içme ile imgeleme arasında etkileşim bulunmamaktadır, $F(2, 100) = 1.15, p > .32$. Her bir grubun tanıdıkları sıfatların ortalaması Grafik-8’de gösterilmiştir.

Grafik-8. Sigara içmeyen prototipi için deney grupları ve kontrol grubunun sigara içip içmemelerine göre olumlu-gerçek listeden tanıdıkları sıfatların ortalamaları

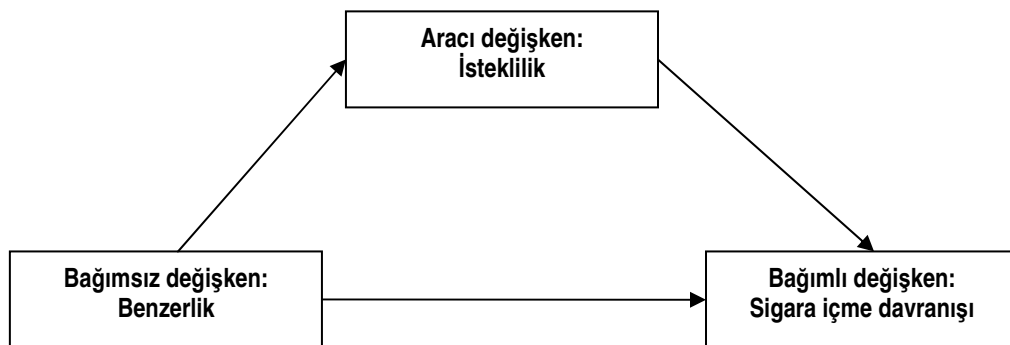
Bulgular Hipotez 8'i desteklemiştir. Olumlu-gerçek listeden sıfatların hatırlanması sigara içip içmemeye göre değişmemektedir. Beklendiği gibi kontrol grubu deney gruplarından daha az sayıda sıfat tanımıştır.

VIII.4. Sosyal Karşılaştırma Yöneliminin Risk Prototipleri ile Risk Davranışları Arasındaki İlişkiye Etkisi

VIII.4.1. SİGARA İÇEN prototipi için “algılanan benzerlik-isteklilik-davranış” ilişkisi

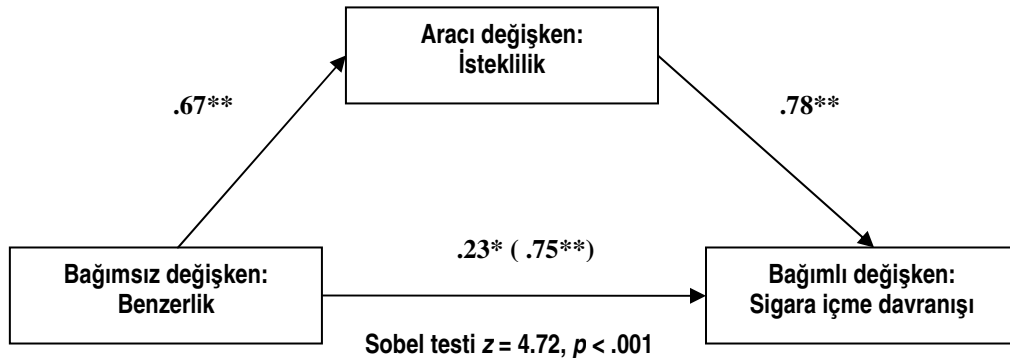
Hipotez 9’u sınamak üzere, davranışsal istekliliğin, katılımcıların Sosyal Karşılaştırma Yönelimi Ölçeği’nden aldıkları puanlar ortalama noktasından bölünerek elde edilen sosyal karşılaştırma yönelimi yüksek ve düşük olan grupların “sigara içen prototipine yönelik algıladıkları benzerlik” ile “sigara içme davranışları” arasındaki ilişkide herhangi bir aracı rolünün olup olmadığı, Baron ve Kenny’nin (1986) önerdiği üç adımdan oluşan bir dizi doğrusal regresyon analizi ile incelenmiştir.

Birinci adımda bağımsız değişken olan “benzerlik” değişkeninin bağımlı değişken olan “sigara içme davranışı” değişkeni üzerindeki etkisini görmek üzere, basit doğrusal regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. İkinci adımda bağımsız değişken olan “benzerlik” değişkeninin aracı değişken olan “isteklilik” değişkeni üzerindeki etkisini görmek üzere ikinci bir basit doğrusal regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Üçüncü adımda ise bağımsız değişken olan “benzerlik” ve aracı değişken olan “isteklilik” değişkenlerinin bağımlı değişken olan “sigara içme davranışı” üzerindeki etkisini görmek üzere çoklu doğrusal regresyon gerçekleştirilmiştir. Önerilen aracı modeli Şekil-6’da görülebilir.

Şekil-6. Sigara içen prototipine benzerlik-sigara içme davranışı ilişkisinde istekliliğin aracı rolü için önerilen model.

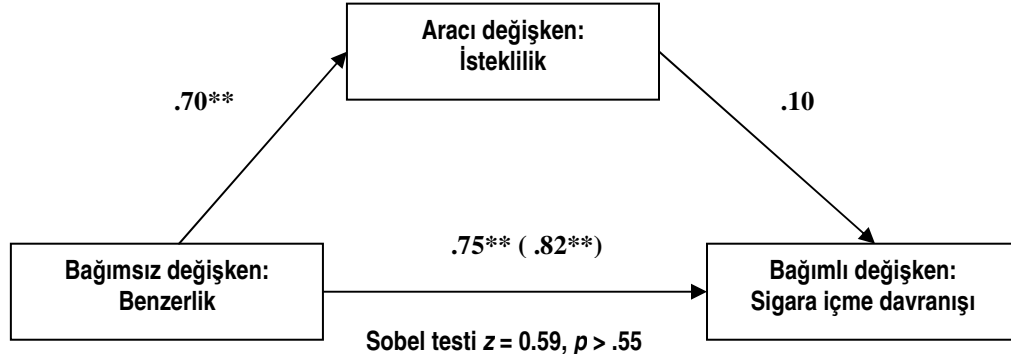
Sosyal karşılaştırma yönelimi “düşük” olan grupta sigara içme davranışını yordamada benzerliğin anlamlı bir değişken olduğunu görülmüştür, $\beta = .75$, $t(25) = 5.57$, $p < .001$. Benzerlik, istekliliği yordamada da anlamlı bir değişkendir, $\beta = .67$, $t(25) = 4.39$, $p < .001$. Benzerlik ve istekliliğin birlikte yer aldığı modelde istekliliğin sigara içme davranışını yordamada anlamlı olduğu, $\beta = .78$, $t(25) = 8.87$, $p < .001$, buna karşılık benzerliğin davranışı yordamada anlamlı olmayı sürdürmesine rağmen etkisinin azaldığı, $\beta = .23$, $t(25) = 2.62$, $p < .05$, görülmüştür. Benzerliğin davranışı yordamada isteklilik üzerinden dolaylı etkisinin istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde sıfırdan farklı olup olmadığını test etmek üzere gerçekleştirilen Sobel (1982) testi, istekliliğin aracı rolünün anlamlı olduğunu göstermiştir, $z = 4.72$, $p < .001$ (bkz. Şekil-7). Sobel testi analizinde Preacher ve Hayes’in (2004) SPSS için yazdıkları “*Basit Aracı Modellerde Dolaylı Etkilerin Hesaplanmasına Yönelik Macro*” kullanılmıştır.

Şekil-7. Sigara içen prototipi için sosyal karşılaştırma yönelimi “düşük” olan grupta benzerlik-davranış ilişkisinde istekliliğin aracı rolü. Not: Şekilde sunulan değerler standardize regresyon katsayılarıdır(β). Parantez içindeki değer benzerliğin sigara içme davranışı üzerindeki doğrudan etkisini göstermektedir.
* $p < .05$ ** $p < .001$

Sosyal karşılaştırma yönelimi “yüksek” olan grupta sigara içme davranışını yordamada benzerliğin anlamlı bir değişken olduğunu görülmüştür, $\beta = .82$, $t(25) = 7.09$, $p < .001$. Benzerlik istekliliği yordamada da anlamlı bir değişkendir, $\beta = .70$, $t(25) = 4.83$, $p < .001$. İsteklilik ve benzerliğin birlikte yer aldığı modelde istekliliğin sigara içme davranışını yordamada anlamlı olmadığı, $\beta = .10$, $t(25) = 0.59$, $p > .56$, buna karşılık benzerliğin davranışı yordamadaki etkisinin sürdüğü, $\beta = .75$, $t(25) = 4.56$, $p < .001$, görülmüştür. Benzerliğin

davranışı yordamada isteklilik üzerinden dolaylı etkisinin anlamlı olup olmadığını test etmek üzere gerçekleştirilen Sobel (1982) testi, istekliliğin aracı rolünün anlamlı olmadığını göstermiştir, $z = 0.59$, $p > .55$ (bkz. Şekil-8).

Şekil-8. Sigara içen prototipi için sosyal karşılaştırma yönelimi “yüksek” olan grupta benzerlik-davranış ilişkisinde istekliliğin aracı rolü. Not: Şekilde sunulan değerler standardize regresyon katsayılarıdır(β). Parantez içindeki değer benzerliğin sigara içme davranışı üzerindeki doğrudan etkisini göstermektedir.

** $p < .001$

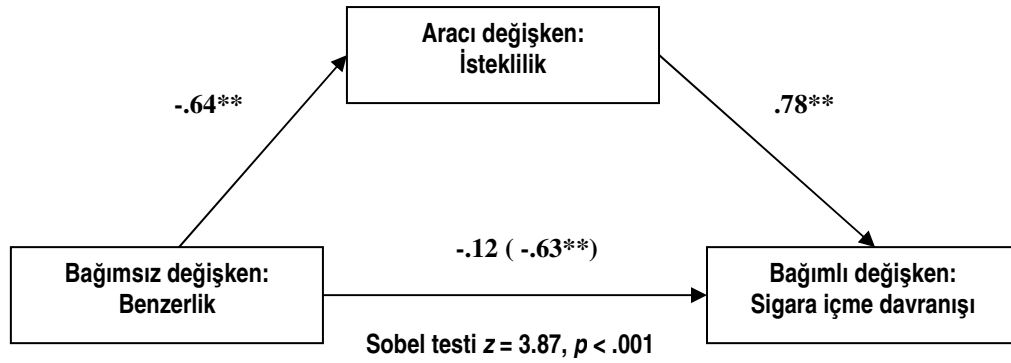
Sonuç olarak bulgular Hipotez 9’u desteklemiştir. Sigara içen prototipine yönelik algılanan benzerlik sosyal karşılaştırma yönelimi düşük olan katılımcılarda sigara içme davranışını dolaylı olarak etkilerken, sosyal karşılaştırma yönelimi yüksek olan katılımcılarda doğrudan etkilemektedir.

VIII.4.2. Sigara içmeyen prototipi için “algılanan benzerlik-isteklilik-davranış” ilişkisi

Hipotez 10’u sınamak üzere, sosyal karşılaştırma yönelimi düşük ve yüksek olan gruplar için, bu kez sigara içmeyen prototipinde algılanan benzerlik → isteklilik → sigara içme davranışı modeli incelenmiştir. Bunun için Baron ve Kenny’nin (1986) önerdiği üç adımdan oluşan regresyon analizi tekniği yinelenmiştir.

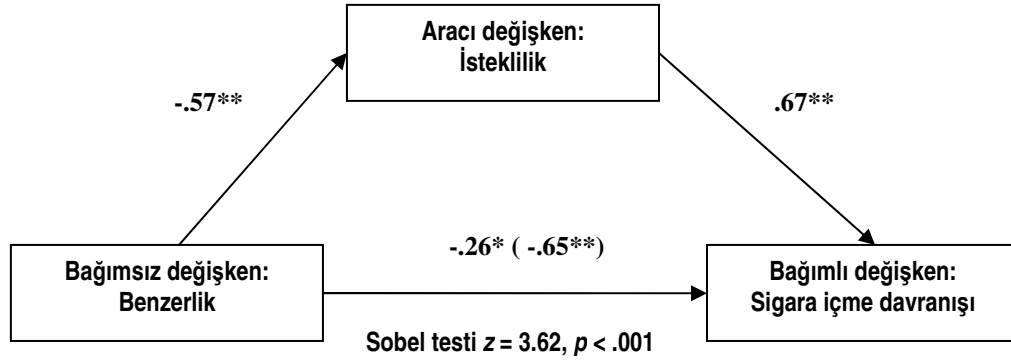
Sosyal karşılaştırma yönelimi “düşük” olan grupta sigara içme davranışını yordamada benzerliğin anlamlı bir değişken olduğunu görülmüştür, $\beta = -.63$, $t(35) = 4.68$, $p < .001$. Benzerlik, istekliliği yordamada da anlamlı bir değişkendir, $\beta = -.64$, $t(35) = 4.87$, $p < .001$. benzerlik ve istekliliğin birlikte yer aldığı modelde istekliliğin sigara içme davranışını

yordamada anlamlı olduğu, $\beta = .78$, $t(35) = 6.90$, $p < .001$, buna karşılık benzerliğin davranışı yordamada artık anlamlı olmadığı, $\beta = -.12$, $t(35) = 2.62$, $p > .27$, görülmüştür. Benzerliğin davranışı yordamada isteklilik üzerinden dolaylı etkisinin istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde sıfırdan farklı olup olmadığını test etmek üzere gerçekleştirilen Sobel (1982) testi, benzerliğin aracı rolünün anlamlı olduğunu göstermiştir, $z = 3.87$, $p < .001$ (bkz. Şekil-9).

Şekil-9. Sigara içmeyen prototipi için sosyal karşılaştırma yönelimi “düşük” olan grupta benzerlik-davranış ilişkisinde istekliliğin aracı rolü. Not: Şekilde sunulan değerler standardize regresyon katsayılarıdır(β). Parantez içindeki değer benzerliğin sigara içme davranışı üzerindeki doğrudan etkisini göstermektedir. ** $p < .001$

Sosyal karşılaştırma yönelimi “yüksek” olan grupta sigara içme davranışını yordamada benzerliğin anlamlı bir değişken olduğunu görülmüştür, $\beta = -.65$, $t(31) = 4.67$, $p < .001$. Benzerlik, istekliliği yordamada da anlamlı bir değişkendir, $\beta = -.57$, $t(31) = 3.80$, $p < .01$. Benzerlik ve istekliliğin birlikte yer aldığı modelde istekliliğin sigara içme davranışını yordamada anlamlı olduğu, $\beta = .67$, $t(31) = 5.74$, $p > .001$, buna karşılık benzerliğin davranışı yordamadaki etkisinin azalarak devam ettiği, $\beta = -.26$, $t(31) = 2.24$, $p < .05$, görülmüştür. Benzerliğin davranışı yordamada isteklilik üzerinden dolaylı etkisinin anlamlı olup olmadığını test etmek üzere gerçekleştirilen Sobel (1982) testi, istekliliğin aracı rolünün anlamlı olduğunu göstermiştir, $z = 3.62$, $p < .001$ (bkz. Şekil-10).

Şekil-10. Sigara içmeyen prototipi için sosyal karşılaştırma yönelimi “yüksek” olan grupta benzerlik-davranış ilişkisinde istekliliğin aracı rolü. Not: Şekilde sunulan değerler standardize regresyon katsayılarıdır(β). Parantez içindeki değer benzerliğin sigara içme davranışı üzerindeki doğrudan etkisini göstermektedir.
* $p < .05$ ** $p < .01$

Sonuç olarak bulgular Hipotez 10’u desteklemiştir. Sigara içmeyen prototipine yönelik algılanan benzerlik beklendiği gibi, sigara içme davranışını sadece dolaylı yoldan etkilemektedir. Bu durum sosyal karşılaştırma yönelimi düşük ve yüksek olan katılımcılar için değişmemektedir. Hem sosyal karşılaştırma yönelimi düşük hem de yüksek olan katılımcılarda “sigara içmeyen” prototipine yönelik algılanan benzerlik, istekliliği; isteklilik de davranışı etkilemektedir. Benzerlik-isteklilik ve benzerlik-davranış ilişkilerinin negatif olmasını da göz önünde bulundurarak denebilir ki, bireyin sigara içmeyen prototipiyle algıladığı farklılık onun riske açıklık düzeyini azaltmak yoluyla sigara içme davranışını azaltmaktadır. Bununla birlikte “sigara içmeyen” prototipi için benzerliğin sigara içme davranışı üzerindeki etkisi dolaylı olduğu gibi yordama gücü de “sigara içen” prototipine göre daha düşüktür (bkz. şekil 7,8,9,10’da benzerliğin sigara içme davranışını yordama gücü için standardize regresyon katsayıları).

IX. BÖLÜM

TARTIŞMA

Bu çalışma yanlış tanımayı (*false recognition*) bağımlı ölçüm olarak kullanarak, sigara içen ve içmeyen katılımcıların “sigara içen” ve “sigara içmeyen” prototiplerine yönelik olumluluk algılarının nasıl değiştiğini incelemiştir. Çalışmanın temel iddiası, katılımcıların belleklerinin, risk pototiplerini nasıl algıladıkları konusunda ipucu sağlayacağı fikrine dayanmaktadır. Başka bir deyişle bellek, risk prototiplerinin nasıl inşa edildiğinin (olumlu-olumsuz) anlaşılmasında bir vasıta olarak kullanılabilir.

Çalışmanın metodolojik dayanağını yanlış bellek paradigması etrafında yapılan çalışmalar (Garry, Manning, Loftus ve Sherman,1996; Goff ve Roediger, 1998; Roediger ve McDermott, 2000; Johnson, 2006), kuramsal dayanağını ise prototip/isteklilik modeli (Gibbons ve Gerrard, 1997) ile inşa edilmiş sosyal karşılaştırmalar yaklaşımı (Goethals, Messick ve Allison, 1991; Goethals ve Klein, 2000) oluşturmaktadır.

P/İ modeline göre risk prototipleri aslında inşa edilmiş sosyal karşılaştırma nesneleridir. İnsanların risk değerlendirmeleri yaparken, objektif ölçütlerden ziyade diğer insanlara göre ne durumda olduklarını gösteren verilere daha duyarlı oldukları bilinmektedir (Weinstein, 1980; Klein, 1997). Bazı çalışmalar (Klein, 1997) genetik olarak belli bir hastalığa yakalanma riskinin %60 olduğunu hayal etmeleri istenen bireylerin, bu oldukça yüksek risk düzeyinin ortalamanın oldukça altında olduğuna inandırılmaları halinde bu durumdan fazla rahatsız olmadıklarını; buna karşılık genetik olarak risk düzeyinin %30 olduğunu hayal etmeleri istenen bireylerin, bu risk düzeyinin ortalamanın oldukça üzerinde olduğuna inandırılmaları halinde bu durumdan daha fazla rahatsızlık hissettiklerini göstermektedir. Benzer şekilde sigara içen ve ne kadar sağlıklı olduğunu değerlendirmek isteyen bir birey, sağlık durumunu değerlendirirken sigaranın sağlığa zararlı olduğunu gösteren bilimsel araştırma verilerinden ziyade sağlığının diğer insanlara göre nasıl olduğunu gösteren verilere daha duyarlıdır. Nitekim gençler arasında sigaranın sağlığa zararlı etkileri konusunda artan farkındalığa rağmen sigara içme yaygınlığı düşmemektedir. İnsanların sosyal karşılaştırma yaparken her zaman aktüel veya gerçek veriler kullanmadıkları, bazen bu verileri bizzat kendilerinin icat ettikleri bilinmektedir (Taylor, Wood ve Lichtman, 1983; Goethals ve Klein, 2000). İnşa edilmiş sosyal karşılaştırmalar veya ‘*kafada*’ yapılan sosyal karşılaştırmalar olarak tanımlanan bu olgu üzerine yapılan çalışmalar, bu hayali sosyal

karşılaştırma hedeflerinin çoğunlukla benliği rahatlatıcı değerlendirmeler yapmaya yarayan, benliğin olumlu bir portresini çıkarmaya hizmet eden çarpıtılmış veya üretilmiş bilişsel inşalar olduğunu göstermektedir. Gibbons ve arkadaşlarının yaklaşımına göre risk prototipleri insanların sağlık durumlarını değerlendirirken kullandıkları sosyal karşılaştırma hedefleridir (Gibbons ve Gerrard, 1997). Onlara göre ergenlerin ve genç yetişkinlerin risk prototiplerini nasıl algıladıkları, onların risk davranışlarına açıklık düzeyini ve nihai olarak da risk davranışlarına başlamalarını ve sürdürmelerini belirleyen ana unsurdur. Risk prototiplerinin nasıl algılandığını belirleyen iki parametre ise olumluluk ve benzerliktir. Prototipleri görece olarak olumlu algılayan ve kendisine benzer bulan gençlerin davranışa başlama veya zaten başlamışlarsa arttırma olasılığı yükselmektedir.

Yanlış tanıma ve yanlış hatırlama üzerine yapılan çalışmalar, insanların mevcut şemalarıyla uyumlu materyalleri hatalı olarak hatırlayabildiklerini göstermiştir (Owens, Bower ve Black, 1979; Roediger ve McDermott, 2000). Bellek çarpıtmalarını açıklayan en önemli mekanizmalardan biri bağlantılılık etkisidir (Roediger ve McDermott, 2000). Buna göre bellek hataları veya çarpıtmalarından büyük ölçüde kişilerin mevcut şema bilgileri, dünya görüşleri veya anlamsal bellekleri sorumludur. Nitekim Roediger ve McDermott'a (2000) göre kişinin dünyaya ilişkin genel bilgisi (semantik bellek), epizodik geri getirmelerindeki boşlukları doldurabilmektedir. Üstelik yanlış hatırlama veya tanımların benlik değerini koruyucu bir işlev gördüğüne dair kanıtlar mevcuttur (Christensen, Wood ve Feldman Baret, 2003).

O halde kişiye yaşattığımız herhangi bir deneyimi belleğinden geri çağırmasını istediğimizde:

- 1) Kişinin söz konusu deneyimle ilgili mevcut şeması da aktive olacaktır ve kişi bu deneyimi belleğinden geri getirirken onu dünya görüşü ve mevcut şemalarıyla uyumlu bir şekilde yeniden inşa edebilecektir. Hatalı bellek sanıldığı gibi nadir değil, aksine çok yaygın olarak görülen bir olgudur. Doğru bellek de zaten gerçeğin bir ayna görüntüsü gibi karşılığı değil, önceki bilgilerimize, inançlarımıza, hedef ve motivasyonlarımıza dayalı olarak deneyimlerimizin zihinsel izlerinin nereden geldiğine ilişkin atıflarımızdır (Johnson, 2006). Belli koşullar altında gerçek deneyimlerimize daha yakın atıflar yapabilirken, belli koşullar altında ise hatalı atıflar yaparız.

- 2) Bu geri çağırmlar sırasında yaşadığımız deneyimi, farkında olmadan benlik değeri koruyucu ve/veya artırıcı tarzda yeniden inşa yoluna gidebiliriz.

Araştırmamızın temelindeki sayıtlar bu iki ilkeye dayanmaktadır. Bir başka deyişle araştırmanın hipotezleri bu sayıtlardan hareketle oluşturulmuş ve test edilmiştir. Araştırmada iki temel konu çalışılmıştır: Prototip olumluluğu ve prototiplere yönelik algılanan benzerlik. Araştırmada prototip olumluluğuna ilişkin 8, prototiplere yönelik algılanan benzerliğin etkilerine ilişkin ise 2 hipotez test edilmiştir.

Prototip olumluluğu: Bir ön çalışma vasıtasıyla “sigara içen” prototipini en iyi tanımlayan ve olumlu ya da olumsuz olarak nitelenen sıfatlar bulunmuş; bu sıfatlar katılımcılara “tipik bir sigara içen” kişinin özelliği olarak sunulup daha sonra tanımları istenmiştir. Katılımcılara sunulan tanıma testi listesinde gerçekten sunulan sıfatların yanı sıra olumlu ve olumsuz değerlendirilen ve sigara içen prototipini en iyi tanımlayan sıfatlar arasından seçilmiş tuzak (sunumu yapılmayan) sıfatlar da yer almıştır. İnsanların mevcut şemalarıyla uyumlu materyalleri hatalı olarak hatırlayabilecekleri sayıtlısından hareketle olumsuz bir “sigara içen” prototipine sahip katılımcıların hatalı olarak tanıdığı sıfatların daha olumsuz olacağı hipotezi test edilmiştir. Eğer olumlu veya olumsuz bir risk prototipine sahip olmak risk davranışı ile ilişkiliyse sigara içenlerin daha olumlu, içmeyenlerin ise daha olumsuz bir sigara içen prototipine sahip olması beklenir. O halde sigara içen ve içmeyen katılımcıların hatalı olarak tanıdıkları olumlu ve olumsuz sıfatların sayısı farklılık göstermelidir. Deneyde ayrıca olumlu ya da olumsuz sıfatların yanlış tanıma olasılıklarının, söz konusu prototipin nasıl algılandığı ile ilişkili olduğundan emin olabilmek için kontrol grubu kullanılmıştır. Aynı sıfat listesi kontrol grubuna herhangi bir prototipin özelliği olarak betimlenmeden sunulmuştur. Olumsuz bir “sigara içen” prototipine sahip olanların, kontrol grubundan istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde daha fazla olumsuz sıfatı hatalı olarak tanıyacağı, olumlu bir “sigara içen” prototipine sahip olanların ise kontrol grubundan istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde daha fazla sayıda olumlu sıfatı hatalı olarak tanıyacağı varsayılmıştır.

Aynı işlem “sigara içmeyen” prototipi için de tekrarlanarak riskten kaçınma prototiplerinin etkileri de incelenmiştir. Bireylerin söz konusu prototipi günlük hayatında ne sıklıkta imgelediği de önemli bir göstergedir. Öncelikle risk prototipinin sık imgelemesi onunla daha sık sosyal karşılaştırmaya girilmesi anlamına gelmektedir ve bu nedenle sık imgeleyenler için sözü edilen etki (yanlış belleğe yakalanma) daha fazla olmalıdır. İkinci

olarak da risk prototipini sık imgelemek, kişilerin mevcut şemalarıyla uyuşan enformasyonları elde etmek üzere daha fazla çarpıtma yapmaları anlamına gelecektir ve yine yanlış belleğe yakalanma olasılığını arttıracaktır.

Prototiplere yönelik algılanan benzerlik: Katılımcıların “sigara içen” ve “sigara içmeyen” prototiplerine yönelik algıladıkları benzerliğin, onların riske açıklık düzeyinin bir göstergesi olan “isteklilik” ve “aktüel risk davranışları” üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bu etkilerin sosyal karşılaştırmalar vasıtasıyla düzenlendiği iddiasını test edebilmek için sosyal karşılaştırma yöneliminin bu değişkenler arasındaki ilişkileri nasıl etkilediği irdelenmiştir.

Çalışmamızın iki bakımdan önem taşıdığı söylenebilir: Birincisi çoğunlukla anket uygulamalarından elde edilen verilere ve korelasyonel araştırmalara dayanan, çok az sayıda deneysel araştırma ile test edilen Prototip/İsteklilik Modeli’nin iddialarının deneysel yolla test edilmesi, ikincisi de her zaman açık ölçümler kullanılarak test edilen modelin temel iddialarının örtük ölçümlerle test edilmesidir.

Kısaca tekrar hatırlatmak gerekirse deneyde katılımcılara “tipik bir sigara içen (içmeyen) genç”in özelliği olarak görülen 15 olumlu, 15 olumsuz sıfat sunulmuş, bir ara görev sonrasında bir tanıma listesi vasıtasıyla bu sıfatları tanımaları istenmiştir. Tanıma listesinde

- 8 tane olumlu ve gerçekten sunulan (olumlu-gerçek liste)
- 8 tane olumsuz ve gerçekten sunulan (olumsuz-gerçek liste)
- 8 tane olumlu ve gerçekte sunulmayan (olumlu-tuzak liste)
- 8 tane olumsuz ve gerçekte sunulmayan (olumsuz-tuzak liste)

sıfat yer almıştır.

IX.1. Prototip sunumunun belleğe etkileri

Bu çalışmada prototip sunumunun bellek performansını olumlu etkileyeceği, bununla birlikte yanlış belleği de arttıracığı varsayılmıştır. Tanıma listesinde yer alan ve daha önce sunumu yapılmış olan sıfatların tanınmasında (olumlu-gerçek ve olumsuz-gerçek listeler), bu sıfatların tipik bir “sigara içen” ve “sigara içmeyen” kişinin özelliği olduğu bilgisi verilen, kendileri sigara içen ve içmeyen katılımcılar arasında fark olmayacağı, buna karşılık prototip bilgisi verilmeyen kontrol grubunun, sunulan materyali (sıfatlar) anlamlı hale getirecek bir

şemadan yoksun olması nedeniyle, gerçek listelerde deney gruplarından daha az sayıda sıfat tanıyacağı varsayılmıştır. Bu amaçla hipotez 3, hipotez 4, hipotez 7 ve hipotez 8 test edilmiştir.

Bulgular büyük ölçüde hipotezleri destekler yöndedir. Hem sigara içen prototipinde hem de sigara içmeyen prototipinde olumlu-gerçek listeden ve olumsuz-gerçek listeden tanınan sıfat sayıları sigara içip içmemeye göre değişmemiştir. Ancak kontrol grubunun daha az sıfat tanıyacağı hipotezi kısmen desteklenmiştir. Olumlu-gerçek sıfatların tanınmasında kontrol grubu beklendiği gibi deney gruplarından daha az sayıda sıfat tanımıştır. Ancak olumsuz gerçek sıfatların tanınmasında kontrol grubu deney gruplarıyla benzer bir performans sergilemiştir. Bu bulgu olumsuz sıfatların daha belirgin, daha dikkat çeker olmaları, yani algısal ve belleksele açıdan bir rölyef oluşturmalarıyla açıklanabilir. Olumsuz sıfatlar daha belirgin olduğu için kontrol grubunun prototipten (sunulan materyali anlamlı kılacak bir şemadan) yoksun olması, belleklerini olumsuz yönde etkilememiştir (bkz. Grafik 3, 4, 7 ve 8).

Bu bulgu negatif ve duygu yüklü sözcüklerin daha kolay hatırlandığını (Kensinger ve Corkin, 2003), negatif imajların ve mesajların davranışlar üzerinde daha etkili olduğunu (Blanton, Vanden-Eijnden, Buunk, Gibbons, Gerrard ve Bakker, 2001) gösteren çalışmalarla tutarlıdır.

Sonuç olarak prototip sunumunun, yani katılımcılara verilen sıfat listesinin “sigara içen” veya “sigara içmeyen” tipik bir gencin özellikleri olduğunun belirtilmesinin bellek performansına olumlu bir katkı yaptığını söylemek mümkündür.

IX.2. Prototip Olumluluğu: Risk Prototiplerine Karşı Riskten Kaçman Prototipleri

Bellek çalışmaları, kişiye bir şema sağlanmasının belleği olumlu etkilemekle birlikte, aktive olan şemayla bağlantılı materyalin araya karışması sonucu yanlış belleği de provoke edebileceğini göstermiştir (bkz. Bölüm IV.1). Bu çalışmada yanlış bellek tuzak listeler vasıtasıyla ölçülmüştür. İki adet tuzak liste kullanılmıştır. Bunlardan biri olumlu sıfatlardan (olumlu-tuzak liste), diğeri ise olumsuz sıfatlardan (olumsuz-tuzak liste) oluşmaktadır. Araştırmanın varsayımı olumlu bir prototipe sahip olanların olumlu-tuzak listeden, olumsuz bir prototipe sahip olanların ise olumsuz-tuzak listeden sıfatları kontrol grubundan daha fazla yanlış olarak tanıyacağı fikrine dayanmaktadır. Eğer P/İ modelinin iddiaları geçerliyse sigara içenler (söz konusu risk davranışını yapanlar), sigara içmeyenlerden (söz konusu risk

davranışını yapmayanlar) daha olumlu bir “sigara içen” prototipine sahip olmalıdırlar. Ya da başka bir deyişle sigara içmeyenlerin “sigara içen” prototipi daha olumsuz olmalıdır. Bunun tersinin “sigara içmeyen” prototipi için geçerli olup olmadığı ise tartışmalıdır. Yani sigara içmeyenlerin “sigara içmeyen” prototipi gerçekten de daha olumlu mudur? “Tipik bir sigara içmeyen kişi”, sigara içmeyenler için onun gibi olmaya çalıştıkları, model aldıkları bir prototip midir? Bizim görüşümüze göre belli bir sigara içmeyen kişiyi tarif etmek biraz zordur. Öncelikle sigara içmeyenlerin çok geniş bir kategori olması onları sınırlı sayıda özellikle tarif etmeyi güçleştirecektir. Nitekim yapılan ön çalışmada katılımcılara sunulan 195 sıfatın tipik bir sigara içmeyen kişiyi tanımlayıcılık ortalaması, tipik bir sigara içen kişiyi tanımlayıcılık ortalamasından düşük çıkmıştır. Yani insanların ellerinde çok sayıda sıfat bulunduğunda, bu sıfatlarla (sigara içen bir kişiyi tarif etmeye kıyasla) tipik bir sigara içmeyen kişiyi tarif etmekte zorlanmaktadırlar. İkinci olarak sigara içmek, bir eylemde bulunmayı gerektirdiğinden dikkat çekicidir, bu nedenle daha fazla akılda kalır; oysa sigara içmemek, bir eylemde bulunmayı gerektirmez, bir davranış yapmamayı içerir ve bu nedenle daha az dikkat çekicidir. Bu durum şu tür bir örnekle somutlaştırılabilir: Bir hafta boyunca işe giderken yol kenarında gördüğümüz ve top oynayan çocukları biraz tarif etmemiz istendiğini düşünelim. Bir de bir hafta boyunca yol kenarında gördüğümüz ve top oynamayan çocukları tarif etmemiz istensin. Bu iki durumdan muhtemelen birincisinde daha başarılı oluruz. Ayrıca insanları yaptıkları davranışlarla tanımlamak, yapmadıkları davranışlarla tanımlamaktan daha yaygındır. Birisini betimlememiz istendiğinde kırmızı şapka takan kadın veya ağlayan çocuk gibi nitelemeler kullanırız; ama bunların negatif formlarını kullanmayız. Bu algısal belirginlik, risk davranışlarının çoğu için de geçerlidir. Trafikte riskli araç kullanan kişi, güvenli ve kurallara uyarak kullananlardan daha fazla aklımızda kalır. Özetlersek risk prototiplerinin, daha dar kategoriler olması ve algısal belirginliğinin daha fazla olması nedeniyle davranışlarımızı yönlendirmede risk almayan kişi prototiplerinden daha etkili olmaları beklenir.

Yukarıda sayılan nedenlerle bu çalışmada risk prototiplerinin (tipik bir sigara içen kişi) risk davranışları üzerinde etkisi olacağı buna karşılık, riskten kaçınan prototiplerinin (tipik bir sigara içmeyen kişi) davranışlar üzerinde bir etkisinin olmayacağı varsayılmıştır. Bu varsayım olumlu-tuzak ve olumsuz-tuzak sıfatların yanlış tanınması ölçümlerine dayalı olarak hipotezlere dönüştürülmüştür. Bu amaçla hipotez 1, hipotez 2, hipotez 5 ve hipotez 6 test edilmiştir. Bulgular büyük ölçüde hipotezleri desteklemiştir.

“Sigara içmeyen” prototipi için sigara içmeyenlerin yanlış tanıdıkları olumlu-tuzak sıfatlar kontrol grubundan ve sigara içen gruptan fazla değildir (bkz. Grafik 6). Yani sigara içmeyenlerin “tipik bir sigara içmeyen” kişiyi daha olumlu değerlendirdiklerine ilişkin hiçbir işaret yoktur. Bu bulgu sigara içmeyenler tarafından “tipik bir sigara içmeyen” kişinin özelliklerinin hedef durum (*goal state*) olarak algılanmadığını göstermektedir. Öte yandan sigara içenlerin “sigara içmeyen” prototipini daha olumsuz değerlendirmedikleri de gözlenmiştir (bkz. Grafik 5). Buradan hareketle bu bölümün başında yaptığımız argümantasyonun geçerli olduğunu, yani sigara içmeyen (risk almayan) prototipinin sigara içme davranışı (risk davranışı) üzerinde etkili olmadığını savunmak mümkündür. Sigara içmeyen prototipi, ne sigara içmeyenlerin olumlu gördükleri ve onun gibi olmaya çalıştıkları, ne de sigara içenlerin olumsuz gördükleri ve uzak durmaya çalıştıkları bir hedeftir. Belki de sigara içenlerin de içmeyenlerin de gözden kaçırdıkları, ihmal ettikleri bir kategoridir.

Buna karşılık sigara içmeyenler, “sigara içen” prototipini günlük hayatlarında sıkça imgeliyor olmaları halinde, olumsuz-tuzak sıfatları sigara içenlerden ve kontrol grubundan daha fazla yanlış tanımışlardır (bkz. Grafik 1). Yani “tipik bir sigara içen kişi” sigara içmeyen katılımcıların günlük hayatlarında sık sık akıllarına geliyorsa daha negatif algılanmaktadır. Gibbons ve Gerard’ın (1997, sf. 83) belirttiği üzere prototipe dikkatini yeterince yöneltmeyenler onunla sosyal karşılaştırmaya da girmeyenlerdir. Bu nedenle imgeleme, yani kişinin günlük hayatında “sigara içen” prototipini hayalinde canlandırması, aynı zamanda örtük bir sosyal karşılaştırma süreci olarak yorumlanmalıdır. Bu bağlamda tüm sigara içmeyenlerden ziyade, “sigara içen” prototipi ile sosyal karşılaştırmalara giren sigara içmeyen katılımcıların negatif bir “sigara içen” prototipine sahip oldukları söylenebilir. Öte yandan, “sigara içen” prototipi için, sigara içen katılımcılar olumlu-tuzak sıfatları sigara içmeyenlerden daha fazla yanlış tanımamaktadırlar (bkz. Grafik 2). Bu nedenle, bu prototipin özelliklerinin sigara içenler için hedef durum olarak görüldüğünü söylemek mümkün değildir. Çünkü sigara içen katılımcılar, “sigara içen” prototipiyle sosyal karşılaştırmalara girmeleri halinde, bu prototipi sigara içmeyen katılımcılardan daha olumlu algıladıklarını söylemek mümkün değildir.

Genel olarak bakıldığında, sonuçlar sigara içmeyenlerin “tipik bir sigara içen” prototipinin daha olumsuz olduğunu, ancak “tipik bir sigara içmeyen” prototipinin daha olumlu olmadığını göstermiştir. Bu bulgular negatif prototiplerin veya risk prototiplerinin risk davranışları üzerinde pozitif prototiplerden veya “riskten kaçınan” prototiplerinden daha fazla

etkili olduğunu gösteren çalışmalarla uyum içerisinde (Markus ve Nurius, 1986; Weinstein ve Klein, 1995; Gibbons ve Gerrard, 1997; Blanton, Vanden-Eijnden, Buunk, Gibbons, Gerrard ve Bakker, 2001; Piko, Bak ve Gibbons, baskıda). Ancak Gerrard ve arkadaşlarının Iowa eyaletinin kırsal kesimlerinde 300'ün üzerinde ergenle alkol alan ve almayan prototiplerine ilişkin yürüttükleri boylamsal bir çalışmada “tipik bir alkol kullanmayan” gencin özelliklerinin, alkol kullanmayan gençler için hedef durum özelliği arz ettiğini gösterdiği çalışmayla bu çalışmanın bulguları çelişmektedir (Gerard, Gibbons, Reis-Bergan, Trudeau, Vande Lune ve Buunk, 2002). Bulgulardaki bu farklılık örneklem gruplarının farklı olmasından (Gerrard ve arkadaşları ergenlerle çalışmıştır, oysa bu çalışma genç yetişkinlerle gerçekleştirilmiştir) veya farklı risk prototipleri çalışılmasından (Gerrard ve arkadaşlarının bulguları alkol kullanan/kullanmayan prototiplerine ilişkindir, oysa bu çalışmada sigara içen/içmeyen prototipleri çalışılmıştır) kaynaklanmış olabilir. Ayrıca daha önce yapılan kültürlerarası çalışmalar ABD’li ergenlerin sigara içme davranışlarının sosyal karşılaştırma yönelimlerinden ve algıladıkları akran normlarından Türk ergenlere göre daha fazla etkilendiğini göstermiştir (Piko, Luszczynska, Gibbons ve Teközel, 2005). Eğer ABD’li gençler herhangi bir nedenle Türk gençlerinden daha fazla sosyal enformasyona başvuruyorsa, bu durum bulgulardaki farklılığı açıklayabilir. “Riskten kaçınan” prototipleri yeterince belirgin olmamasına rağmen ABD’li gençlerin sosyal enformasyona daha duyarlı olması, bu prototipleri risk davranışları üzerinde etkili kılmış olabilir.

Öte yandan sigara içenler için “sigara içen” prototipi öykündükleri bir hedef değildir. Bu çalışmayla sigara içenlerin sigara içmeyle ilişkilendirilen olumlu özelliklere (örneğin havalı, sert vb.) sahip olmak için değil, yalnızca “sigara içen” prototipini sigara içmeyenler kadar olumsuz değerlendirmedikleri için sigara içtikleri iddiası destek bulmuştur. Gibbons ve Gerrard’ın (1995, sf.508) “*kimse reklâmlardaki Marlboro erkeği veya kadını olmaya çalışmıyor*” şeklindeki iddiası desteklenmiştir.

Bu çalışmanın bulguları, sigara içmeyenlerin daha olumlu bir “sigara içmeyen” prototipine sahip olmadıkları gibi sigara içenlerin de daha olumlu bir “sigara içen” prototipine sahip olmadıklarını göstermiştir.

IX.3. Prototiplere Yönelik Algılanan Benzerlik: Risk Prototiplerine Karşı Riskten Kaçınan Prototipleri

P/İ modelinin, risk prototiplerinin risk davranışlarını sosyal karşılaştırma etkinlikleri vasıtasıyla etkilediği iddiası daha önce de belirtildiği gibi bu prototiplerle benlik arasında benzerlik veya farklılık bulmaya çalışmak işlemine dayandırılmaktadır (Gibbons ve Gerrard, 1997). P/İ modelinin bu iddiası doğruysa sigara içen prototipine ilişkin algılanan benzerliğin sigara içme davranışı üzerinde bir etkisi olmalıdır. Ancak P/İ modeli prototiplerin davranış üzerindeki etkisinin isteklilik vasıtasıyla taşındığını iddia etmektedir. Buna göre bireyin kendisini “tipik bir sigara içen” kişiye benzer algılaması onun önce riske açıklık düzeyini, ardından da aktüel sigara içme davranışını belirler. Gençler için riskli davranışlar niyetli veya önceden düşünülmüş, sonuçları hesaplanmış davranışlar olmaktan ziyade tepkisel davranışlardır. Genç çoğu zaman riskin mümkün olduğu ortamlarda bulunur ve bu ortamlara nasıl tepki göstereceği riskli davranışa başlayıp başlamayacağını belirleyen ana etkidir. Gençlerin risk davranışlarının mantıklı (*reasoned*) olmaktan ziyade tepkiseldir (*reaction*). Bu nedenle gençlerin risk davranışları, davranışa ilişkin tutumlar, önceki davranışlar ve bunların sonuçları üzerine yapılan değerlendirmeler gibi mantıklı bilişsel yapılardan ziyade karşısına aniden çıkan bir duruma nasıl tepki vereceği ile ilgili hızlı işlem yapmaya dayalı bilişsel yapılardan (stereotipler, prototipler, heuristikler vb.) etkilenir. İşte prototip benzerliği etkisini bu bağlamda gösterir. Gencin olumlu bir “sigara içen” prototipine sahip olması ve kendini bu prototipe benzer görmesi, örneğin bir partide arkadaşları tarafından kendisine sunulan sigarayı alıp almayacağını, sigaraya yönelik tutumlarından veya sigara içme niyetinden daha iyi öngörür. Daha önce de belirtildiği gibi sağlıklı davranış prototipleri çoğu zaman daha belirsiz olduğundan risk davranışını öngörme olasılığı daha zayıftır. Kolayca akla gelen bir prototipin olmaması gencin durumsal tepkilerini yönlendirmede “riskten kaçınan” prototiplerinin, neden daha az etkili olacağını veya hiç etkisinin olmayacağını açıklar.

Bu çalışmada risk veya riskten kaçınan prototiplerine yönelik algılanan benzerliğin isteklilik üzerinden risk davranışlarını etkileyip etkilemediği regresyon modelleri ile incelemeye alınmıştır. Risk prototipleri ile algılanan benzerliğin onlarla girilen sosyal karşılaştırmalara dayandığına ilişkin bir kanıt elde edebilmek üzere sosyal karşılaştırma yönelimi düşük ve yüksek olan katılımcılar için benzerliğin sigara içme davranışı üzerindeki etkisinin değişeceği hipotezi ortaya atılmış ve test edilmiştir (bkz. hipotez 9). Yine “sigara

ıçmeyen” prototipi ıçin algılanan benzerliğin etkisinin “sigara ıçen” prototipine göre daha az olacağı hipotezi de test edilmiştir (bkz. Hipotez 10).

Sonuçlar beklendiği üzere “sigara ıçen” prototipine yönelik algılanan benzerliğin sosyal karşılaştırma eğilimi yüksek olan katılımcılar ıçin düşük olan katılımcılardan daha yüksek olduğunu göstermiştir (bkz. şekil 7 ve 8). Bu bulgu literatürdeki sosyal karşılaştırma yöneliminin düzenleyici (*moderator*) etkisine ilişkin çok sayıdaki bulgu ile tutarlıdır (Gibbons ve Gerrard, 1995; 1997; Gibbons, Gerrard, Blanton, Russel, 1998). Bununla birlikte istekliliğin aracı rolünün sosyal karşılaştırma eğilimi yüksek olan katılımcılarda ortadan kalkmış olması yeni bir bulgudur. Sosyal karşılaştırma yönelimi yüksek olan katılımcıların “tipik bir sigara ıçen” kişi ile algıladıkları benzerlik, sigara ıçme davranışını doğrudan etkilemektedir. Sosyal karşılaştırma yönelimi düşük olan katılımcılar ıçin algılanan benzerlik istekliliği arttırmakta, isteklilik de sigara ıçme davranışını arttırmaktadır.

“Sigara ıçmeyen” prototipi ıçin algılanan benzerlik ise hem sosyal karşılaştırma yönelimi düşük, hem de yüksek olan katılımcıların sigara ıçme davranışlarını dolaylı yoldan etkilemektedir. Her iki grup ıçin de istekliliğin aracı rolü anlamlıdır (bkz. şekil 9 ve 10). “Tipik bir sigara ıçmeyen” kişi ile algılanan benzerlik istekliliği azaltmakta, azalan isteklilik de sigara ıçme davranışını azaltmaktadır. Bununla birlikte benzerliğin sigara ıçme davranışını öngörme gücü “sigara ıçmeyen” prototipi ıçin “sigara ıçen” prototipinde olduğundan düşüktür.

Algılanan benzerliğin “sigara ıçmeyen” prototipinde etkisinin sosyal karşılaştırma yönelimi yüksek olan katılımcılar ıçin dahi dolaylı olması, prototip olumluluğuna ilişkin deney sonuçlarının yorumlanmasına da katkı sağlayabilir. Prototip benzerliği ıçin söz konusu olan şey prototip olumluluğu ıçin de geçerliyse; yani “sigara ıçmeyen” prototipleri etkisini yalnızca isteklilik üzerinden gösterebiliyorsa, bu durum deneyde “sigara ıçmeyen” prototiplerinin neden sigara ıçen ve ıçmeyen kişiler ıçin farklılaşmadığını açıklayabilir. Deneyde sigara ıçme istekliliği düşük veya yüksek olanlar değil, sigara ıçen ve ıçmeyenlerle çalışılmıştır. Deney sonuçları kendileri sigara ıçmeyen ama aynı zamanda “sigara ıçen” prototipini sık imgeleyen katılımcıların “sigara ıçen” prototipinin daha olumsuz olduğunu göstermiştir. Prototipi sık imgeleyenler, tanımı gereği daha fazla sosyal karşılaştırma yapan kişilerdir. Zaten regresyon modelleri de prototip benzerliğinin doğrudan davranışı yordayabildiği tek koşulun sosyal karşılaştırma yönelimi yüksek olan grubun “sigara ıçen” prototipini değerlendirdiği koşul olduğunu ortaya koymuştur.

Bu bulgular “risksiz veya sağlıklı davranış” prototiplerinin risk davranışları üzerinde hiçbir etkisi olmadığını söylemek için aceleci davranmamak gerektiğini, istekliliğin de deneysel olarak manipüle edildiği desenlerle çalışmanın önemli olduğunu göstermektedir.

IX.4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Çalışma bir laboratuvar deneyi olmasına rağmen sadece deney ve kontrol koşuluyla “sigara içen” ve “içmeyen” prototipi koşuluna girecek katılımcılar seçkisiz atamayla belirlenebilmiştir. Katılımcıların kendilerinin sigara içip içmemeleri ile prototipi imgeleyip imgelememeleri laboratuvar manipülasyonuna dayanmayıp, katılımcıların kendi getirdikleri özelliklerdir. Bu nedenle çalışma deneysel değil, yarı deneysel bir çalışma olarak değerlendirilmelidir.

Sosyal karşılaştırmaların hem prototip olumluluğu, hem de prototip benzerliği üzerindeki rolü doğrudan ölçülememiştir. Prototip olumluluğuna ilişkin analizde imgelemenin örtük bir sosyal karşılaştırma sürecini içerdiği varsayılmıştır. Risk prototiplerine yönelik benzerliğin risk davranışlarına yönelik istekliliği ve risk davranışlarını sosyal karşılaştırmalar vasıtasıyla etkilediği hipotezi ise deneysel yolla değil, korelasyonel bir yaklaşımla sınanmıştır. Literatürde örneklerine rastlandığı üzere “sigara içen” ve “içmeyen” prototipi ile benzerlik veya farklılık algılamının, örtük bir sosyal karşılaştırma sürecini gerektirdiği varsayılmıştır (bkz. Gibbons ve Gerrard, 1997). Sosyal karşılaştırma yönelimi yüksek olanlarda benzerlik-isteklilik ve benzerlik-davranış ilişkilerinin daha güçlü olması bu örtük sosyal karşılaştırma sürecine kanıt olarak değerlendirilmiştir. Bu yaklaşım P/İ modelini test eden pek çok araştırmada kullanılmasına rağmen (örn. Thornton, Gibbons ve Gerrard, 2002; Ouellette, Hessling, Gibbons, Reis-Bergan ve Gerrard, 2005) sosyal karşılaştırmaların oynadığı aktif rolün anlaşılması bakımından yetersizdir. Kanıtların korelasyonel olması dolayısıyla örneğin kişinin sosyal karşılaştırma yöneliminin artmasına neden olan herhangi bir başka psikolojik değişkenin, aynı zamanda risk prototiplerine yönelik benzerlik algısı ile risk davranışları arasındaki ilişkiye de aracılık edebileceği savunulabilir. Ancak bu problem (sosyal karşılaştırma sürecinin doğrudan ölçümlerle gösterilememesi), belki de bu araştırmanın sınırlarını aşan şekilde P/İ modelinin, hatta inşa edilmiş sosyal karşılaştırmalar yaklaşımının içerisinde henüz çözülmemiş bir problemdir. İnşa edilmiş sosyal karşılaştırmalar, doğrudan gözlenemeyen, kişinin kafasının içinde olup biten karşılaştırmalar olması nedeniyle ölçümleri her zaman sorunlu yapılar olagelmıştır. Bu sorunun çözülmesi,

belki de sosyal biliş yaklaşımlarının, sosyal karşılaştırma araştırmalarında daha fazla kullanılmasıyla mümkün olacaktır.

Öte yandan P/İ modelinde, “prototip olumluluğu”na ilişkin kanıtların da çoğu korelasyonel çalışmalardan gelmektedir. Bu çalışma risk prototiplerinin olumlu veya olumsuz değerlendirilmesinin risk davranışları ile bağlantılı olduğunu gösteren az sayıda deneysel kanıtlardan (örn. Blanton, Vanden-Eijnden, Buunk, Gibbons, Gerrard ve Bakker, 2001) birini elde etmiştir.

Bir diğer sınırlılık, isteklilik değişkeninin, “sigara içen” ve “içmeyen” prototiplerine yönelik algılanan benzerliğin sigara içme davranışı üzerindeki etkisine aracılık (*mediation*) ettiğinin regresyon modelleri ile gösterilmesiyle ilgilidir. Baron ve Kenny’e (1986) göre regresyon analizi modele alınan değişkenlerde ölçme hatası (*measurement error*) olmadığı varsayımına dayanır. Ancak aracı değişkenler çoğunlukla soyut, doğrudan gözlenmeyen ve dolaylı olarak ölçülebilen yapılardır. Bu nedenle çoğu zaman belli göstergeler (*indicator*) vasıtasıyla ölçülürler ve bu nedenle ölçümleri sırasında hata yapılır. Bu da aracı değişkenin modeldeki etkisinin azalmasına, buna karşılık bağımsız değişken etkisinin yapay olarak artmasına neden olabilir. Bu çalışmada da isteklilik bazı senaryolar vasıtasıyla ölçülmüştür. Şüphesiz katılımcıların açıkça gözlenen davranışlarına dayanmaması nedeniyle ölçme hatası yapılmış olma olasılığı bulunmaktadır. Bu senaryoların istekliliği ölçmek için en uygun senaryolar olduğu şüphesiz tartışılabilir. Araştırmamızda aracı değişken olan istekliliğin bu dolaylı göstergelerle ölçülmesinden kaynaklanan ölçme hatası, onun aracı rolünü bağımsız değişken olan benzerliğin rolü lehinde azaltmış olabilir. Ancak yine de sosyal karşılaştırma yönelimi düşük ve yüksek olanlar için beklendik yönde bir fark bulunmuş olması bu olasılığın önemini azaltan bir işlev görmektedir. Sosyal karşılaştırma yönelimi düşük ve yüksek olanların isteklilik düzeyleri aynı senaryo ile ölçüldüğü için ölçme hatasının her iki grup için de aynı olacağını varsaymak mümkündür. Bu da istekliliğin aracı rolünün sosyal karşılaştırma yönelimi düşük olan katılımcılarda daha yüksek, buna karşılık benzerliğin rolünün daha düşük olduğu; sosyal karşılaştırma yönelimi yüksek olan katılımcılarda ise istekliliğin aracı rolünün daha düşük, benzerliğin rolünün daha yüksek olduğu yorumunu yapmayı mümkün kılmaktadır. Tabii benzerliğin, regresyon katsayılarında ifadesini bulan, isteklilik aracılığıyla davranış üzerindeki dolaylı etkisinin büyüklüğünü yorumlarken dikkatli olmak gerekir.

IX.5. Sonuç ve Doğurgular

Sonuç olarak bu çalışma “sigara içen” prototiplerine yönelik olumluluğun sigara içme davranışı ile ilişkisini deneysel, “sigara içen” ve “sigara içmeyen” prototiplerine yönelik benzerlik algısının sigara içme davranışı ile ilişkisini ise korelasyonel metotlarla göstermiştir.

Araştırma sonuçları, bir genç yetişkinin sigaradan kaçınma eğiliminin “sigara içen” prototipini ne kadar negatif algıladığı ile ilişkili olduğunu, buna karşılık “sigara içmeyen” prototipini ne kadar pozitif algıladığı ile ilişkili olmadığını göstermiştir. Buna paralel olarak, gencin “sigara içen” prototipi ile kendisi arasında algıladığı benzerliğin düşük olması sigara içilen ortamlara olumsuz bir tepki gösterme (sigaradan uzak durma) olasılığını arttıran bir unsurdur. “Sigara içmeyen” prototipi ile kendisi arasında algıladığı benzerliğin yüksek olması risk ortamlarına göstereceği tepkiyi ve nihai olarak sigara içmekten kaçınma davranışını etkilemekle birlikte etki gücü daha düşüktür.

IX.5.1. Araştırmanın Kuramsal Doğurguları

Çeşitli yazarlar sosyal karşılaştırma araştırmalarında son on yılın en önemli gelişmelerinden birinin “sosyal biliş” alanında üretilmiş kuram, metot ve kavramların sosyal karşılaştırma araştırmalarında kullanılmaya başlanması olduğu konusunda görüş birliği içerisinde (Buunk ve Gibbons, 2000; Buunk ve Mussweiler, 2001; Suls, Martin ve Wheeler, 2002; Buunk ve Gibbons, 2007). Bu konuda Gilbert ve arkadaşlarının (1995) bilişsel meşguliyet (cognitive busyness) paradigmasından yararlanarak bilişsel kapasitenin bloke edilmesinin sosyal karşılaştırma süreçleri açısından sonuçlarını gösterdiği çalışması, Mussweiler ve Strack’ın (2000) sosyal karşılaştırmaların ne zaman hedefi özümlemeye ne zaman hedefle karşıtlık kurmaya yöneldiğini açıklamaya çalışan seçici kabul edilebilirlik modeli, Stapel ve Blanton’ın (2004) eşik altı sosyal karşılaştırma uyarımlarının kişinin benlik değerlendirmeleri üzerindeki etkisini gösterdiği çalışması, Dunning ve arkadaşlarının (Dunning ve Hayes, 1996; Dunning, 2000) bireylerin diğer insanlara uygunluk konusunda değerlendirdikleri özellikleri kendileri için değerlendirirken daha hızlı tepkiler verdiklerini gösterdiği egosantrik sosyal karşılaştırma çalışmaları en çok zikredilen çalışmalardır.

Belleğin ve yanlış belleğin şemalarla bağlantısını inceleyen (örn. Owens, Bower ve Black, 1979) veya bellek yanlışlıklarının benlik değerini korumaya yönelik çabaların yansıması olabileceğini gösteren (Christensen, Wood ve Feldman Baret, 2003) bazı çalışmalar

mevcut olmakla birlikte, yanlış belleğin sosyal karşılaştırma hedeflerinin inşasının anlaşılmasında kullanılabileceğini gösteren pek fazla çalışma yoktur. Bu çalışma risk prototiplerinin nasıl değerlendirildiğinin anlaşılmasında yanlış bellek paradigmasının kullanılabileceğini göstermekle kalmamış, aynı zamanda risk prototiplerinin (tüm şemalar gibi) oluşumunda ve sürdürülmesinde belleğin rolü olduğunu ortaya koymuştur. Bununla birlikte prototiplerin kişi için pozitif veya negatif olmasında belleğin nasıl bir rolü olduğu açık değildir. Bu çalışma yalnızca bireylerin kendilerine sunulan risk prototiplerine ilişkin özellikleri, mevcut davranış veya yaşam tarzlarını meşrulaştıracak biçimde belleklerinden geri çağırıldıklarını göstermiştir. Risk prototiplerinin oluşumunda, belleğin genel olarak şemaların ya da izlenimlerin oluşumundan az çok farklılıklar arz eden özgül (risk prototiplerine özgü) katkıları var mıdır? Sosyal karşılaştırmalar, risk prototiplerinin kodlama veya geri çağırma aşamalarında nasıl bir rol oynamaktadır? Kişinin olumlu bir portresini çıkarmaya ve mevcut davranışlarını meşrulaştırmaya yönelik çarpıtmalar kodlama aşamasında mı yapılmaktadır, yoksa bireyin değişen ortamlarda beliren ihtiyaçlarına göre geri çağırımlar sırasında mı? Bütün bu sorular sosyal biliş yaklaşımlarının yardımıyla incelenmeye muhtaçtır.

IX.5.2. Araştırmanın Pratik Doğurguları

Gençlerin sağlık riski taşıyan davranışlarının değiştirilmesini hedefleyen programlar çoğu zaman bu davranışların olası olumsuz sonuçlarını göstermeye, onları bilgilendirmeye ve onların tutumlarını değiştirmeye, vb. odaklanmaktadır. Oysa P/İ modeli, gençlerin bulundukları ortamlarda riskin mümkün hale geldiği belirli bir anda, gencin bu duruma nasıl tepki göstereceğinin mantıklı bilişsel yapılardan (tutumlar, niyetler vb.) ziyade heuristic bilgi-işleme süreçleri (duygusal, imaj veya prototip temelli) tarafından yönetildiğini ortaya koymuştur (Buunk ve Gibbons, 2007). Bu da gençlere yönelik hazırlanan eğitim veya müdahale programlarının zaman zaman neden başarısızlıkla sonuçlandığının anlaşılmasına katkıda bulunabilir. P/İ modeli gençlerin risk davranışlarının mantıksız olduğunu ya da onların tutumlarıyla hiçbir ilgisi olmadığını savunmamaktadır. Sadece bu davranışların, en azından gençler için, tutumlar veya niyetlerden daha önemli belirleyicileri olduğunu iddia etmektedir. Gelişen teknolojik olanaklar, bireylerin örtük tepkilerinin daha iyi ölçülmesini ve davranışlarının altında yatan örtük bilgi-işlem süreçlerinin daha iyi anlaşılabilmesini sağlamıştır. Örneğin günümüzde bazı çalışmalar, ırksal önyargıların dahi yabancılara ilişkin açık olarak ifade edilen (*explicit*) tutumlardan ziyade, örtük ilişkiler kurma (*implicit associations*) eğilimleri ile ilişkili olduğunu göstermektedir (Greenwald ve Banaji, 1995). P/İ

modeli, bu noktada zihnimizin uyarılar karşısında verdiği bu örtük yanıtların sistematik olarak çalışılmasının yararını savunmaktadır. Risk prototiplerinin daha iyi anlaşılması, gençlerin çeşitli durumlara nasıl yanıtlar vereceğinin (riskli yanıtlar-riskten kaçınan yanıtlar) öngörülmesinde, tutumlarının bilinmesinden daha fazla katkı yapabilir. Örneğin barda arkadaşları ile buluşup, bir bira içip evine dönmeyi düşünen bir gencin, ne zaman niyet ettiğinden daha fazla içki içeceği konusunda, niyetler pek fazla bir şey söylememektedir. Alkolün ya da alkollü araba kullanmanın zararlarının farkında olan bir genç, bir bira içme niyetiyle evden çıktığı gece alkollü araç kullanıp, hatta otoyolda arkadaşlarıyla yarış yapacağını evden çıkarken kendisi de bilmemektedir. Gencin hızlı bir yanıt oluşturmaya gereken, yeni beliren durumlar karşısında nasıl tepki göstereceğinin belirleyicileri zihinsel kestirmeler, imajlar veya prototipler gibi daha periferik bilgi-işleme süreçleri olabilir. Ayrıca daha önce de dile getirildiği gibi, bireyler sağlık durumlarını (Klein, 1997), kişisel güvenliklerini (Klein, 2003a), aldıkları risk düzeyini (Weinstein, 1980) değerlendirirken objektif bilgilerden ziyade diğer insanlara göre nasıl olduklarına daha fazla önem vermektedirler. Bu da yine sağlık eğitim programlarının bilgi yönünün ağırlığını tartışılır kılmaktadır.

Quadrel ve arkadaşlarına göre gençleri riskli davranışlardan korumaya yönelik politikalar oluşturulurken bazı hatalı varsayımlar belirleyici olmaktadır ve bu da gençlerin hak ve özgürlüklerinin kısıtlanmasıyla sonuçlanmaktadır. Gençlerin yetişkinlere göre daha fazla riskli davranışlara girmesi, genellikle bu davranışların olası olumsuz sonuçlarını bilmemeleri ile ilişkilendirilmektedir. Buna göre gençler, deneyimsizlikleri nedeniyle risk değerlendirmelerini yanlış yaparlar ve riski olduğundan düşük gibi algılayabilirler. Bu sayıltı gençlerin belli bir yaşa ve olgunluğa gelmeden önce belirli davranışlardan men edilmesine yol açmaktadır. Örneğin sürücü ehliyetine sahip olma yaşı bu nedenle yüksek tutulmaktadır. Oysa Quadrel ve arkadaşlarının (1993) araştırmaları yetişkinlerin de gençlerin de davranışlarına ilişkin risk tahmini yaparken eşit düzeyde iyimser olduklarını göstermiştir. Yetişkinler ve gençler kendi başlarına gelebilecek olumsuz sonuçların diğer insanların başlarına gelebileceğinden daha az olacağına inanma eğilimindedirler. Yani risk tahminlerindeki bu gerçekçi olmayan iyimserlik (Weinstein, 1980) yetişkinlerle gençler arasında eşit düzeydedir. Quadrel ve arkadaşlarına göre gençler de bu davranışların riskli sonuçlarının yetişkinler kadar farkında olmalarına rağmen daha fazla riskli davranışlarda bulunmalarının sebebi bu davranışların sağlayacağı faydalara verilen değerin yetişkinlerden daha fazla olmasına bağlıdır. Quadrel ve arkadaşlarının yaklaşımı her ne kadar risk davranışlarının mantıklı

(*reasoned*) yönünü vurguluyor olsa da (davranıştan elde edilecek fayda vb.), gençlere yönelik müdahale programlarının bilgi boyutunu sorguluyor olması bakımından önemlidir.

Araştırmamızın sonuçları genç yetişkinlerin sigara içme davranışlarının sosyal imajlar veya prototiplerle ilişkili olduğunu göstermiştir. Çalışma sonuçları sağlık riski taşıyan davranışların değiştirilmesi programlarının, bilgi sağlayıcı ve geçlerin ilgili davranışlara ilişkin tutumlarını değiştirmeye yönelik etkinliklerin yanı sıra sosyal algı ile ilişkili bilişsel süreçleri de kapsamı gerektiğini göstermektedir. Örneğin Gibbons ve arkadaşları güneş banyosu yapmaktan zevk alan kişilere kendi yüzlerinin UV (*ultraviolet*) fotoğraflarını (UV fotoğraflar güneş ışınların cilde verdiği ancak çıplak gözle görülemeyen hasarı göstermektedir) göstererek güneş banyosu yapma davranışlarını azaltmayı başarmışlardır (Gibbons, Gerrard, Lane, Mahler ve Kulik, 2005). Benzer şekilde Blanton ve arkadaşları da sahte bir anket sonuçlarına dayalı olarak kondom kullanmayan gençlerin olumsuz bir prototipini sunduğu kişilerin, kondom kullanma konusundaki istekliliklerini arttırmayı başarmıştır (Blanton, Vanden-Eijnden, Buunk, Gibbons, Gerrard ve Bakker, 2001).

Ouellette ve arkadaşları da gençlerin fiziksel egzersiz yapma davranışlarını bir laboratuvar manipülasyonu vasıtasıyla arttırmayı başarmışlardır (Ouellette, Hessling, Gibbons, Reis-Bergan ve Gerrard, 2005). Tipik bir egzersiz yapan ve yapmayan prototiplerini olumlu ve olumsuz algılamalarını ayarlayan araştırmacılar, her iki prototipin de gençlerin egzersiz yapma davranışlarını arttırdığını bulmuşlardır. Araştırmacılar, P/İ modelinin negatif prototipleri vurgulayan genel bulgularından farklı olarak egzersiz yapan prototipini olumlu değerlendirmenin de davranışlar üzerinde etkili olmasını, hem düzenli egzersiz yapan kişi (*atletik* vs.) hem de yapmayan kişi (*şişko patates* vs.) prototiplerinin eşit derecede belirgin olmalarına bağlamışlardır.

Bu çalışmalar, imajların veya prototiplerin davranış değiştirme programlarının bir parçası olabileceğini göstermektedir. Prototiplerin bireyler tarafından nasıl algılanacağını manipüle edilmesi yoluyla davranışlarda istendik yönde değişiklikler elde edilebilmektedir.

Gibbons ve Gerrard (1997) çeşitli araştırmacılara dayanarak, risk prototiplerinin oldukça olumsuz değerlendirilmesine rağmen gençlerin aktüel davranışları üzerinde etkili oluşunun kısmen karşılıklı bilmeme (*pluralistic ignorance*) olgusuna bağlanabileceğini savunmaktadır. Allport'a göre "*belirli bir sosyal normun devamı için çoğunluğun bu normu desteklemesi şart değildir. Status quo'nun devamı kimse o kurala inanmasa bile mümkündür;*

yeter ki herkes, kendisi dışında diğer herkesin o kuralın gerekliliğine inandığına inansın” (Katz ve Allport, 1928 aktaran Miller ve McFarland, 1991). Gibbons ve Gerrard’a göre risk prototipleri herkes tarafından oldukça olumsuz değerlendirilmektedir. Bununla birlikte herkes, risk prototiplerini diğer insanların, kendi değerlendirdiğinden daha olumlu değerlendirdiğine inanma eğilimindedir. Bu nedenle davranış değişikliğini hedefleyen müdahale programları gencin, akranlarının prototipler veya risk davranışları hakkındaki gerçek düşünceleriyle yüzleşmesini de amaçlamalıdır.

KAYNAKLAR

- Affleck, G. & Tennen, H. (1991). Social comparison and coping with major medical problems. In J. Suls & T. A. Wills (Eds.), *Social comparison: Contemporary theory and research* (pp. 3–21). Hillsdale, NJ: L. Erlbaum Associates.
- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50, 179–211.
- Ajzen, I., & Fisbein, M. (1980). *Understanding attitudes and predicting social behavior*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Alicke, M. D., LoSchiavo, F. M., Zerbst, J., & Zhang, S. (1997). The person who outperforms me is a genius: Maintaining perceived competence in upward social comparison. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 781–789.
- Allison, S. T., Messick, D. M., & Goethals, G. R. (1989). On being better but not smarter than others: The Muhammad Ali effect. *Social Cognition*, 7, 275–296.
- Aronson, E., Wilson, T. D., & Akert, R. M. (2005). *Social psychology*. (5th edition), Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 1173–1182.
- Berglas, S., & Jones, E. E. (1978). Drug choice as a self-handicapping strategy in response to noncontingent success. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36, 405–417.
- Bernstein, M., & Crosby, F. (1980). An empirical examination of relative deprivation theory. *Journal of Experimental Social Psychology*, 16, 442–456.
- Bilgin, N. (1994). *Sosyal bilimlerin kavşağında kimlik sorunu*. İzmir: Ege Yayıncılık.
- Bilgin, N. (2003). *Sosyal psikoloji sözlüğü: Kavramlar, yaklaşımlar*. İstanbul: Bağlam Yayınları.

- Blanton, H., Buunk, B. P., Gibbons, F. X., & Kuyper, H. (1999). When better-than-others compare upward: Choice of comparison and comparative evaluation as independent predictors of academic performance. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 420–430.
- Blanton, H., Gibbons, F. X., Gerrard, M., Conger, K. J., & Smith, G. E. (1997). Role of family and peers in the development of prototypes associated with substance use. *Journal of Family Psychology*, 11, 271–278.
- Blanton, H., Vanden Eijnden, R. J. J. M., Buunk, B. P., Gibbons, F. X., Gerrard, M., & Bakker, A. (2001). Accentuate the negative: Social images in the prediction and promotion of condom use. *Journal of Applied Social Psychology*, 31, 274–295.
- Brewer, W. F. (1977). Memory for the pragmatic implications of sentences. *Memory & Cognition*, 5, 673 – 678.
- Brickman, P., & Bulman, R. J. (1977). Pleasure and pain in social comparison. In J. Suls & R. L. Miller (Eds.), *Social comparison processes: Theoretical and empirical perspectives* (pp.149–186). Washington, DC: Hemisphere.
- Brown, R. (1998). *Group processes: Dynamics within and between groups*. (11th edition) Oxford: Blackwell Pub.
- Buss, D. M. (1999). *Evolutionary psychology: The new science of the mind*. Boston: Allyn and Bacon.
- Buss, D. M., & Kenrick, D. T. (1998). Evolutionary social psychology. In Gilbert, D. T., Fiske, S.T., & Lindzey, G. (Eds.), *The handbook of social psychology* (4th ed., Vol.2, pp.982-1025). New York: McGraw-Hill.
- Buunk, B. P. (1995). Comparison direction and comparison dimension among disabled individuals: Towards a refined conceptualization of social comparison under stress. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 21, 316–330.

- Buunk, B. P., & Gibbons, F. X. (2000). Towards an enlightenment in social comparison theory: Moving beyond classic and renaissance approaches. In J. Suls & L. Wheeler (Eds.), *Handbook of social comparison: Theory and research* (pp. 487–499). New York: Plenum.
- Buunk, A. P., & Gibbons, F. X. (2007). Social comparison: The end of a theory and the emergency of a field. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 102, 3–21.
- Buunk, B. P., Gibbons, F. X., & Reis-Bergan, M. (1997). Social comparison in health and illness. In B. Buunk & F. X. Gibbons (Eds.), *Health, coping and well-being: Perspectives from social comparison theory* (pp. 1–23). Mahwah, NJ: L. Erlbaum Associates.
- Buunk, B. P. & Mussweiler, T. (2001). New directions in social comparison research. *European Journal of Social Psychology*, 31, 467–465.
- Christensen, T. C., Wood, J. V., & Barrett, L. F. (2003). Remembering everyday experience through the prism of self-esteem. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29, 51–62.
- Cleveland, M. J., Gibbons, F. X., Gerrard, M., Pomery, E. A. & Brody, G. H. (2005). The impact of parenting on risk cognitions and risk behavior: A study of mediation in a panel of African American adolescents. *Child Development*, 76, 900–916.
- Collins, R. L. (1996). For better or worse: The impact of upward social comparison on self-evaluations. *Psychological Bulletin*, 119, 51–69.
- Cook T.D., Crosby, F. & Hennigan, K.M. (1977). The construct validity of relative deprivation. In J. M. Suls & R. L. Miller (Eds.), *Social comparison processes: Theoretical and empirical perspectives* (pp. 259–278). Washington: Hemisphere.
- Cross, S., & Markus, H. (1991). Possible selves across the life span. *Human Development*, 34, 230–255.
- Deese, J. (1959). On the prediction of occurrence of particular verbal intrusions in immediate recall. *Journal of Experimental Psychology*, 58, 17 – 22.

- Dunning, D. (2000). Social judgment as implicit social comparison. In J. Suls & L. Wheeler (Eds.), *Handbook of social comparison: Theory and research* (pp. 353–378). New York: Plenum.
- Dunning, D., & Hayes, A. F. (1996). Evidence for egocentric comparison in social judgement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 213–229.
- Evans, J. St. B. T. (1989). *Bias in human reasoning*. London: Psychology Press.
- Evans, D. & Zarete, O. (2004). *Evrimsel psikolojiye giriş* (çev. H. Çetinkaya). Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları.
- Eysenck, M. W., & Keane, M. (2000). *Cognitive psychology: A student's handbook*. (4th edition), New York: Psychology Press.
- Fazio, R. H. (1990). Multiple processes by which attitudes guide behavior: The MODE model as an integrative framework. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 23, pp. 129–150). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. *Human Relations*, 7, 117–140.
- Garry, M., Manning, C. G., Loftus, E. F., & Sherman, S. J. (1996) Imagination inflation: imagining a childhood event inflates confidence that it occurred. *Psychonomic Bulletin & Review*, 3, 208 – 214.
- Gergen, K. J. (2002). Beyond the empiricist / constructionist divide in social psychology. *Personality and Social Psychology Review*. (Vol.6), 3, 188–191.
- Gerrard, M., Gibbons, F. X., Benthin, A., & Hessling, R. M. (1996). A longitudinal study of the reciprocal nature of risk behaviors and cognitions in adolescents: What you do shapes what you think and vice versa. *Health Psychology*, 15, 344–354.
- Gerrard, M., Gibbons, F. X., Brody, G. H., Murry, V. M., Cleveland, M., & Wills, T. A. (2006). A theory-based dual focus alcohol intervention for pre-adolescents: The Strong African American Families Program. *Psychology of Addictive Behavior*, 20, 185–195.

- Gerrard, M., Gibbons, F. X., Lane, D. J., & Stock, M. L. (2005). Smoking cessation: Social comparison level predicts success for adult smokers. *Health Psychology, 24*, 623–629.
- Gerrard, M., Gibbons, F. X., Reis-Bergan, M., Trudeau, L., Vande Lune, L., & Buunk, B. P. (2002). Inhibitory effects of drinker and nondrinker prototypes on adolescent alcohol consumption. *Health Psychology, 21*, 601–609.
- Gerrard, M., Gibbons, F. X., Stock, M. L., Vande Lune, L. S., & Cleveland, M. J. (2005). Images of smokers and willingness to smoke among African American pre-adolescents: An application of the prototype/ willingness model of adolescent health risk behavior to smoking initiation. *Pediatric Psychology, 30*, 305–318.
- Gibbons, F. X., Benbow, C. P., & Gerrard, M. (1994). From top dog to bottom half: Social comparison strategies in response to poor performance. *Journal of Personality and Social Psychology, 67*, 638–652.
- Gibbons, F. X., Blanton, H. C., Gerrard, M., Buunk, B. P., & Eggleston, T. J. (2000). Does social comparison make a difference? Optimism as a moderator of the relation between comparison level and academic performance. *Personality and Social Psychology Bulletin, 26*, 637–648.
- Gibbons, F. X., & Buunk, B. P. (1999). Individual differences in social comparison: Development of a scale of social comparison orientation. *Journal of Personality and Social Psychology, 76*, 129–142.
- Gibbons, F. X., & Eggleston, T. J. (1996). Smoker networks and the “typical smoker”: A prospective analysis of smoking cessation. *Health Psychology, 15*, 469–477.
- Gibbons, F. X., & Gerrard, M. (1991). Downward comparison and coping with threat. In J. Suls & T. A. Wills (Eds.), *Social comparison: Contemporary theory and research* (pp. 317–346). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Gibbons, F. X., & Gerrard, M. (1995). Predicting young adults’ health risk behavior. *Journal of Personality and Social Psychology, 69*, 505–517.

- Gibbons, F. X., & Gerrard, M. (1997). Health images and their effect on health behavior. In B. Buunk & F. X. Gibbons (Eds.), *Health, coping and well-being: Perspectives from social comparison theory* (pp.63–94). Mahwah, NJ: L. Erlbaum Associates.
- Gibbons, F. X., Gerrard, M., Blanton, H., & Russell, D. (1998). Reasoned action and social reaction: Intention and willingness as independent predictors of health risk. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 1164–1180.
- Gibbons, F. X., Gerrard, M., Cleveland, M. J., Wills, T. A., & Brody, G. (2004). Perceived discrimination and substance use in African American parents and their children: A panel study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 86, 517–529.
- Gibbons, F. X., Gerrard, M., Lando, H. A., & McGovern, P. G. (1991). Social comparison and smoking cessation: The role of the “typical smoker.” *Journal of Experimental Social Psychology*, 27, 239-258.
- Gibbons, F. X., Gerrard, M., Lane, D. J., Mahler, H. I. M., & Kulik, J. A. (2005). Using UV photography to reduce use of tanning booths: A test of cognitive mediation. *Health Psychology*, 24, 358–363.
- Gibbons, F. X., Gerrard, M., Ouellette, J. A., & Burzette, R. (1998). Cognitive antecedents to adolescent health risk: Discriminating between behavioral intention and behavioral willingness. *Psychology and Health*, 13, 319–339.
- Gibbons, F. X., Gerrard, M., Vande Lune, L. S., Wills, T. A., Brody, G. H., & Conger, R. D. (2004). Context and cognition: Environmental risk, social influence, and adolescent substance use. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30, 1048–1061.
- Gibbons, F. X., Helweg-Larsen, M., & Gerrard, M. (1995). Prevalence estimates and adolescent risk behavior: Cross-cultural differences in social influence. *Journal of Applied Psychology*, 80, 107-121.
- Gibbons, F. X., Lane, D. J., Gerrard, M., Reis-Bergan, M., Lautrup, C. L., Pexa, N., Blanton, H. (2002). Comparison level preferences after performance: Is downward comparison theory still useful? *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 865–880.

- Gilbert, D.T., Giesler, R.B. & Morris, K.A. (1995). When comparisons arise. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 227–236.
- Gilbert, P., Price, J., & Allan, S. (1995). Social comparison, social attractiveness and evolution: how might they be related? *New Ideas in Psychology*, 13, 149–165.
- Goethals, G. R. (1986). Fabricating and ignoring social reality: Self-serving estimates of consensus. In J. M. Olson, C. P. Herman, & M. P. Zanna (Eds.), *Relative deprivation and social comparison: The Ontario Symposium* (pp. 135–158). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Goethals, G. R., Allison, S. J., & Frost, M. (1979). Perceptions of the magnitude and diversity of social support. *Journal of Experimental Social Psychology*, 15, 570–581.
- Goethals, G. R., & Darley, J. M. (1977). Social comparison theory: An attributional approach. In J. M. Suls & R. L. Miller (Eds.), *Social comparison processes: Theoretical and empirical perspectives* (pp.259–278). Washington: Hemisphere.
- Goethals, G. R. & Darley, J. M. (1987). Social comparison theory: Self-evaluation and group life. In Mullen, B. & Goethals, G. R. (Eds.), *Theories of group behavior* (pp.21–47). New York: Springer-Verlag.
- Goethals, G. R. & Klein, M.P. (2000). Interpreting and inventing social reality: Attributional and constructive elements in social comparison. In J. Suls & L. Wheeler (Eds.), *Handbook of social comparison: Theory and research* (pp. 23–44). New York: Plenum.
- Goethals, G. R., Messick, D. M., & Allison, S. T. (1991). The uniqueness bias: Studies of constructive social comparison. In J. Suls & T. A. Wills (Eds.), *Social comparison research: Contemporary theory and research* (pp. 149–176). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Goff, L. M., & Roediger, H. L. (1998). Imagination inflation for action events: Repeated imaginings lead to illusory recollections. *Memory & Cognition*, 26, 20 – 33.
- Goldberg, L. R., & Somer, O. (2000). The hierarchical structure of common Turkish person-descriptive adjectives. *European Journal of Personality*, 14, 497-531.

- Gonsalves, B., & Paller, K. A. (2000). Neural events that underlie remembering something that never happened. *Nature Neuroscience*, 3, 1216–1321.
- Gonsalves, B., Reber, P. J., Gitelman, D.R., Parrish, T.D., Mesulam, M.M., & Paller, K.A. (2004). Neural evidence that vivid imagining can lead to false remembering. *Psychological Science*, 15, 655–660.
- Göz, İ. (2003). *Yazılı Türkçenin kelime sıklığı sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Greenberg, J., Aston-James, C. E., & Ashkanasy, N. M. (2007). Social comparison processes in organizations. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 102, 22–41
- Greenwald, A.G., & Banaji, M.R. (1995). Implicit social cognition: Attitudes, self-esteem, and stereotypes. *Psychological Review*, 102, 4–27.
- Gruder, C.L. (1977). Choice of comparison persons in evaluating oneself. In J. M. Suls & R. L. Miller (Eds.), *Social comparison processes: Theoretical and empirical perspectives* (pp. 259–278). Washington: Hemisphere.
- Hakmiller, K. L. (1966). Threat as a determinant of downward comparison. *Journal of Experimental Social Psychology* (Suppl. 1), 32–39.
- Halberstadt, A. G., & Ellyson, S. L. (1990). (Eds.) *Social psychology readings: a century of research*. New York: McGraw-Hill.
- Helgeson, V. S., & Mickelson, K. D. (1995). Motives for social comparison. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 21, 1200-1215.
- Hoorens, V. (1993). Self-enhancement and superiority biases in social comparison. In W. Strobe & M. Hewstone (Eds.), *European Review of Social Psychology*. (Volume 4, pp. 113–140), New York: John Wiley & Sons Ltd.
- Horselenberg, R., Merckelbach, H., Muris, P., Rassin, E., Sijsenaar, M., & Spaan, V. (2000). Imagining fictitious childhood events: The role of individual differences in imagination inflation. *Clinical Psychology and Psychotherapy*, 7, 128-137.

- Johnson, M. K. (2006). Memory and reality. *American Psychologist*, 61, 760–771.
- Jones, E.E., & Gerard, H.B. (1967). *Foundations of social psychology*. London: John Wiley & Sons, Inc.
- Jost, J. T., & Kruglanski, A. W. (2002). The estrangement of social constructionism and experimental social psychology: History of the rift and prospects for reconciliation. *Personality and Social Psychology Review*. (Vol.6), 3, 168–187.
- Kassin, S. M. (2005). On the psychology of confessions: Does innocence put innocents at risk? *American Psychologist*, 60, 215–228.
- Kelley, H. H. (1967). Attribution theory in social psychology. In D. Levine (Ed.), *Nebraska symposium on motivation* (Vol. 15, pp. 192–238). Lincoln, NB: University of Nebraska Press.
- Kenrick, D. T., & Simpson, J. (1997). Why social psychology and evolutionary psychology need one another. In J. A. Simpson & D. T. Kenrick (Eds.), *Evolutionary social psychology* (pp.1–20). Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Kensinger, E. A., & Corkin, S. (2003). Memory enhancement for emotional words: Are emotional words more vividly remembered than neutral words? *Memory and Cognition*, 31, 1169–1180.
- Kirsch-Rosenkrantz, J., & Geer, J. H. (1991). Gender differences in memory for a sexual story. *Archives of Sexual Behavior*, 20, 295–305.
- Klein, W. M. P. (1997). Objective standards are not enough: affective, self-evaluative and behavioral responses to social comparison information. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 763–774.
- Klein, W. M. P. (2001). Post-hoc construction of self-performance and other-performance in constructive social comparison. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 744–754.

- Klein, W. M. P. (2003a). Self-prescriptive, perceived, and actual attention to comparative risk information. *Psychology and Health, 18*, 625–643.
- Klein, W. M. P. (2003b). Effects of objective feedback and “single other” or “average other” social comparison feedback on performance judgements and helping behavior. *Personality and Social Psychology Bulletin, 29*, 418–429.
- Klein, W. M. P., Blier, H. K., & Janze, A. M. (2001). Maintaining positive self-evaluations: Reducing attention to diagnostic but unfavorable social comparison information when general self-regard is salient. *Motivation and Emotion, 25*, 23–40.
- Klein, W. M. P., & Goethals, G. R. (2002). Social reality and self-construction: A case of “bounded irrationality?” *Basic and Applied Social Psychology, 24*, 105–114.
- Klein, W. M. P., & Kunda, Z. (1993). Maintaining self-serving social comparisons: Biased reconstruction of one’s past behaviors. *Personality and Social Psychology Bulletin, 19*, 732–739.
- Klein, W.M., & Weinstein, N.D. (1997). Social comparison and unrealistic optimism about personal risk. In B. Buunk & F. X. Gibbons (Eds.), *Health, coping and well-being: Perspectives from social comparison theory* (pp.63–94). Mahwah, NJ: L. Erlbaum Associates.
- Krebs, D.L. & Denton, K. (1997). Social illusions and self-deception: The evolution of biases in person perception. In Simpson, J.A., & Kenrick, D.T. (Eds.) *Evolutionary social psychology* (pp.1–20). Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Kulik, J. A., & Mahler, H. I. M. (1997). Social comparison, affiliation, and coping with acute medical threats. In B. P. Buunk & F. X. Gibbons (Eds.), *Health, coping, and well-being: Perspectives from social comparison theory* (pp. 227–261). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- La Piere, R. T. (1934). Attitudes vs. actions. *Social Forces, 13*, 230-237.
- Leventhal, H., & Cleary, P. D. (1980). The smoking problem: A review of the research and theory in behavioral risk modification. *Psychological Bulletin, 88*, 370–405.

- Lewis, R. J., Gibbons, F. X., & Gerrard, M. (1986). Sexual experience and recall of sexual vs. nonsexual information. *Journal of Personality*, 54, 676–693.
- Linville, P. W., & Fischer, G. W. (1998). Group variability and covariation: Effects on intergroup judgement and behavior. In C. Sedikides, J. Schopler, & C. A. Insko (Eds.) *Intergroup cognition and intergroup behavior*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., Publishers.
- Lipkus, I. M., & Klein, W. M. P. (2006). Effects of communicating social comparison information on risk perceptions for colorectal cancer. *Journal of Health Communication*, 11, 391–407.
- Locke, K. D. (2002). Are descriptions of the self more complex than descriptions of others? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28, 1094–1105.
- Loftus, E. F., Miller, D. G., & Burns, H. J. (1978). Semantic integration of verbal information into a visual memory. *Journal of Experimental Psychology: Human Learning and Memory*, 4, 19 – 31.
- Loftus, E. F., & Palmer, J. C. (1974). Reconstruction of automobile destruction: An example of the interaction between language and memory. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 13, 585 – 589.
- McCloskey, M., & Zaragoza, M. (1985). Misleading post event information and memory for events: Arguments and evidence against memory impairment hypotheses. *Journal of Experimental Psychology: General*, 114, 1 – 16.
- Major, B., Testa, M., & Bylsma, W. H. (1991). Responses to upward and downward social comparisons: the impact of esteem-relevance and perceived control. In J. M. Suls & T. Wills (Eds.), *Social comparison: Contemporary theory and research* (pp. 237–260). Hillsdale, NJ: L. Erlbaum Associates.
- Markus, H. R., & Nurius, P. (1986). Possible selves. *American Psychologist*, 41, 954–969.
- Martin, R. (2000). “Can I do X?”: using the proxy comparison model to predict performance. In J. Suls & L. Wheeler (Eds.), *Handbook of social comparison: Theory and research* (pp. 67–80). New York: Plenum.

- Martin, M. C., & Gentry, J. W. (1997). Stuck in the model trap: The effects of beautiful models in ads on female pre-adolescents and adolescents. *Journal of Advertising*, 26, 19–33.
- Martin, R., Suls, J., & Wheeler, L. (2002). Ability evaluation by proxy: role of maximal performance and related attributes in social comparison. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 781–791.
- Miller, D. T., & McFarland, C. (1987). Pluralistic ignorance: When similarity is interpreted as dissimilarity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 298–305.
- Moss, M. K., & Frieze, I. H. (1993). Job preferences in the anticipatory socialization phase: A comparison of two matching models. *Journal of Vocational Behavior*, 42, 282–297.
- Mussweiler, T., Gabriel, S., & Bodenhausen, G. V. (2000). Shifting social identities as a strategy for deflecting threatening social comparisons. *Journal of Personality and Social Psychology*, 79, 398–409.
- Mussweiler, T., & Strack, F. (2000). Consequences of social comparison: Selective accessibility, assimilation, and contrast. In J. Suls & L. Wheeler (Eds.), *Handbook of social comparison: Theory and research* (pp. 253–270). New York: Plenum.
- Niedenthal, P. M., Cantor, N., & Kihlstrom, J. F. (1985). Prototype matching: A strategy for social decision making. *Journal of Personality and Social Psychology*, 48, 575–584.
- Olson, J.M. & Hafer, C.L. (1996). Affect, motivation and cognition in relative deprivation research. In R. M. Sorrentino & E. T. Higgins (Eds.), *Handbook of motivation and cognition Vol. 3: The interpersonal context*. New York, Guilford Press.
- Ouellette, J. A., Hessling, R., Gibbons, F. X., Reis-Bergan, M. J., & Gerrard, M. (2005). Using images to increase exercise behavior: Prototypes versus possible selves. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31, 610–620.
- Owens, J., Bower, G. H., & Black, J. B. (1979). The “soap opera” effect in story recall. *Memory and Cognition*, 7, 185–191.

- Paddock, J. R., Joseph, A. L., Chan, F. M., Terranova, S., Manning, C., & Loftus, E. F. (1998). When guided visualization procedures may backfire: Imagination inflation and predicting individual differences in suggestibility. *Applied Cognitive Psychology*, 12, 63–75.
- Paddock, J. R., Noel, M., Terranova, S., Eber, H. W., Manning, C., & Loftus, E. F. (1999). Imagination inflation and the perils of guided visualization. *The Journal of Psychology*, 133, 581-595.
- Petty, R. E., & Cacioppo, J. T. (1986). *Communication and persuasion: Central and peripheral routes to persuasion*. New York: Springer-Verlag.
- Piko, B. F., Bak, J., & Gibbons, F. X. (baskıda). Prototype perception and smoking: Are negative or positive social images more important in adolescence? *Addictive Behaviors*.
- Piko, B. F., Luszczynska, A., Gibbons, F.X., & Teközel, M. (2005). A culture-based study of personal and social influences of adolescent smoking. *European Journal of Public Health*, 15, 393–398.
- Potter, J. (2002). Experimenting with reconciliation: A comment on Jost and Kruglanski. *Personality and Social Psychology Review*. (Vol.6), 3, 192-193.
- Quadrel, M. J., Fischhoff, B., & Davis, W. (1993). Adolescent (in)vulnerability. *American Psychologist*, 48, 102–116.
- Reisberg, D. (1997). *Cognition: Exploring the science of the mind*. New York: W.W.W. Norton & Company.
- Richins, M. L. (1991). Social comparison and the idealized images of advertising. *Journal of Consumer Research*, 18, 71–83.
- Rivis, A., & Sheeran, P. (2003). Social influences and the theory of planned behaviour: Evidence for a direct relationship between prototypes and young people's exercise behaviour. *Psychology and Health*, 18, 567–583.

- Rivis, A., Sheeran, P., & Armitage, C. J. (2006). Augmenting the theory of planned behaviour with the prototype/willingness model: Predictive validity of actor versus abstainer prototypes for adolescents' health-protective and health-risk intentions. *British Journal of Health Psychology*, 11, 483–500.
- Roediger, H. L., & McDermott, K. B. (1995). Creating false memories: remembering words not presented in list. *Journal of Experimental Psychology: Learning Memory and Cognition*, 21 (4), 803 – 814.
- Roediger, H. L., & McDermott, K. B. (2000). Distortions of Memory. In E. Tulving & F. I. M. Craik (Eds.), *The Oxford Handbook of Memory*, New York: Oxford University Press.
- Ross, L., Greene, D., & House, P. (1977). The “false consensus effect”: An egocentric bias in social perception and attribution processes. *Journal of Experimental Social Psychology*, 13, 279–301.
- Rothman, A. J., & Schwarz, N. (1998). Constructing perceptions of vulnerability: Personal relevance and the use of experiential information in health judgments. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 24, 1053–1064.
- Salovey, P., & Rothman, A. J. (Eds.) (2003). *Social psychology of health*. New York: Psychology Press.
- Sande, G. N., Goethals, G. R., & Radloff, C. E. (1988). Perceiving one's own traits and others': The multifaceted self. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 13-20.
- Sanderson, C. A., Darley, J. M., & Messinger, C. S. (2002). “I'm not as thin as you think I am”: The development and consequences of feeling discrepant from the thinness norm. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28, 172–183.
- Schachter, S. (1959). *The psychology of affiliation*. Palo Alto, CA: Stanford Univ. Press.
- Setterlund, M. B. & Niedenthal, P. M. (1993). “Who am I? Why am I here?” Self-esteem, self-clarity, and prototype matching. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 769-780.

- Shepperd, J. A., & Taylor, K. M. (1999). Ascribing advantages to social comparison targets. *Basic and Applied Social Psychology, 21*, 103– 117.
- Somer, O. (1997). *Sıfat listesi kişilik ölçeğinin geliştirilmesi*. Yayınlanmamış araştırma projesi. İzmir: Ege Üniversitesi Araştırma Fon Saymanlığı.
- Spijkerman, R., Van den Eijnden, R. J. J. M., Vitale, S., & Engels, R. C. M. E. (2004). Explaining adolescents' smoking and drinking behavior: The concept of smoker and drinker prototypes in relation to variables of the theory of planned behavior. *Addictive Behaviors, 29*, 1615-1622.
- Stanton, A. L., Danoff-Burg, S., Cameron, C. L., Snider, P. R. & Kirk, S. B. (1999). Social comparison and adjustment to breast cancer: An experimental examination of upward affiliation and downward evaluation. *Health Psychology, 18*, 151–158.
- Stapel, D. A., & Blanton, H. (2004). From seeing to being: Subliminal social comparisons affect implicit and explicit self-evaluations. *Journal of Personality and Social Psychology, 87*, 468–481.
- Stapel, D. A., & Marx, D. M.(2006). Hardly thinking about others: On cognitive busyness and target similarity in social comparison effects. *Journal of Experimental Social Psychology, 42*, 397–405.
- Stapel, D. A., & Suls, J. (2004). Method matters: Effects of explicit versus implicit social comparisons on activation, behavior, and self-views. *Journal of Personality and Social Psychology, 87*, 860–875.
- Steil, J. M., & Hay, J. L. (1997). Social comparison in the workplace: A study of 60 dual-career couples. *Personality and Social Psychology Bulletin, 23*, 427-439.
- Stouffer, S.A., Suchman, E.A., DeVinney, L.C., Star, S.A. & Williams, R.M. (1949). *The American soldier: Adjustment during army life* (Vol. 1). Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Sulin, R. A., & Dooling, D. J. (1974). Intrusion of a thematic idea in retention of prose. *Journal of Experimental Psychology, 103*, 255 – 262.

- Suls, J. (2000). Opinion comparison: The role of the corroborator, expert, and proxy in social influence. In J. Suls & L. Wheeler (Eds.), *Handbook of social comparison: Theory and research* (pp. 23–44). New York: Plenum.
- Suls, J., Martin, R., & Leventhal, H. (1997). Modes and families of coping: An analysis of social comparison in the structure of other cognitive and behavioral mechanisms. In B. P. Buunk & F. X. Gibbons (Eds.), *Health, coping, and well-being: Perspectives from social comparison theory* (pp. 263–298). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Suls, J., Martin, R., & Wheeler, L. (2000). Three kinds of opinion comparison: The Triadic Model. *Personality and Social Psychology Review*, 4, 219–237.
- Suls, J., Martin, R., & Wheeler, L. (2002). Social comparison: Why, with whom, and with what effect? *Current Directions in Psychological Science*, 11, 159–163.
- Suls, J., & Wheeler, L. (2000). A selective history of classical social comparison and neo social comparison theory. In J. Suls & L. Wheeler (Eds.), *Handbook of social comparison: Theory and research* (pp. 1–22). New York: Plenum.
- Swanson, J.E., Rudman, L.A. & Greenwald, A.G. (2001). Using the Implicit Association Test to investigate attitude-behaviour consistency for stigmatized behaviour. *Cognition and Emotion*, 15, 207-230.
- Tajfel, H. (1978). *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*. Oxford, England: Academic
- Taylor, S. E. and Brown, J. D. (1988). Illusion and well-being: A social psychological perspective on mental health. *Psychological Bulletin*, 103, 193–210.
- Taylor, S., & Lobel, M. (1989). Social comparison activity under threat: Downward evaluation and upward contacts. *Psychological Review*, 96, 569–575.
- Taylor, S.E., Wayment, H.A., & Carillo, M. (1996). Social comparison, self-regulation and motivation. In R.M. Sorrentino & E.T. Higgins (Eds.), *Handbook of motivation and cognition, Vol. 3: The interpersonal context*. New York: Guilford Pres.

- Taylor, S. E., Wood, J. V., & Lichtman, R. R. (1983). It could be worse: Selective evaluation as a response to victimization. *Journal of Social Issues*, 39, 19–40.
- Teközel, M. (2000). Sosyal karşılaştırma süreçlerinde benliğin olumlu değerlendirilmesi ihtiyacının incelenmesi. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.
- Teközel, M., Gibbons, F. X., Piko, B. F., & Luszczynska, A. (2002). Adolescents' risk perceptions across cultures: A cross-cultural study. In I. Leal, T. Botelho & J. P. Ribeiro (Eds.), *The proceedings of the 16th conference of the European health psychology society* (pp. 35–45). Instituto Superior de Psicologia Aplicada: Lisbon, Portugal.
- Teközel, M., & İyilikçi, O. (2006). "Orada olmayan deniz": Yanlış bellek ve kentsel temsiller. Sözlü bildiri. Lisansüstü Örenci Toplantıları-I, Muğla Üniversitesi, Psikoloji Bölümü. Muğla, Türkiye.
- Teközel, M., & Yılmaz-Irmak, T. (2002). Sigara içmek risklidir, ya alkol? Ergenlerin kısa ve uzun vadeli risk algıları. Sözlü bildiri. XII. Ulusal Psikoloji Kongresi. Ankara, Türkiye.
- Tennen, H., & Affleck, G. (1997). Social comparison as a coping process: A critical review and application to chronic pain disorders. In B. P. Buunk & F. X. Gibbons (Eds.), *Health, coping, and well-being: Perspectives from social comparison theory* (pp. 263–298). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Tennen, H., McKee, T. E., & Affleck, G. (2000). Social comparison processes in health and illness. In J. Suls & L. Wheeler (Eds.), *Handbook of social comparison: Theory and research* (pp. 443–483). New York: Plenum.
- Tesser, A. (1991). Emotion in social comparison and reflection processes. In J. M. Suls & T. Wills (Eds.), *Social comparison: Contemporary theory and research* (pp. 237–260). Hillsdale, NJ: L. Erlbaum Associates.
- Thornton, B., Gibbons, F. X., & Gerrard, M. (2002). Risk perception and prototype perception: Independent processes predicting risk behavior. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28, 986–999.

- Underwood, B. J. (1965). False recognition produced by implicit verbal responses. *Journal of Experimental Psychology*, 70, 122 – 129.
- Van Lange, P.A.M., & Sedikides, C. (1998). Being more honest but not necessarily more intelligent than others: Generality and explanations for the Muhammed Ali effect. *European Journal of Social Psychology*, 28, 675–680.
- Vrugt, A., & Koenis, S. (2002). Perceived self-efficacy, personal goals, social comparison and scientific productivity. *Applied Psychology: An International Review*, 51, 593-607.
- Weinstein, N. D. (1980). Unrealistic optimism about future life events. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39, 806–820.
- Weinstein, N.D. & Klein, W.M. (1995). Resistance of personal risk perceptions to debiasing interventions. *Health Psychology*, 14, 132–140.
- Wheeler, L. (1991). A brief history of social comparison theory. In J. Suls & T. A. Wills (Eds.), *Social comparison: contemporary theory and research* (pp. 3–21). Hillsdale, NJ: L. Erlbaum Associates.
- Wheeler, L., Martin, R., & Suls, J. (1997). The Proxy social comparison model for self-assessment of ability. *Personality and Social Psychology Review*, 1, 54–61.
- Wheeler, L., & Zukerman, M. (1977). Commentary. In J. Suls & R. L. Miller (Eds.), *Social comparison processes: Theoretical and empirical perspectives* (pp.149–186). Washington, DC: Hemisphere.
- Wills, T. A. (1981). Downward comparison principles in social psychology. *Psychological Bulletin*, 90, 245–271.
- Wills, T. A. (1991). Similarity and self-esteem in downward comparison. In J. Suls & T.A. Wills (Eds.), *Social comparison: Contemporary theory and research* (pp. 51–78). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Wills, T. A. (1997). Modes and families of coping: an analysis of social comparison in the structure of other cognitive and behavioral mechanisms. In B. P. Buunk & F. X.

- Gibbons (Eds.), *Health, coping, and well-being: Perspectives from social comparison theory* (pp. 167–194). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Wills, T. A., Gibbons, F. X., Gerrard, M., Murry, V. M., & Brody, G. H. (2003). Family communication and religiosity related to substance use and sexual behavior in early adolescence: A test for pathways through self-control and prototype perceptions. *Psychology of Addictive Behaviors, 17*, 312–323.
- Winnerman, L. (2004). Social comparison happens subliminally, and automatically. *Monitor on Psychology, 35*, 14.
- Wood, J.V. & Taylor, K.L. (1991). Serving self-relevant goals through social comparison. In J. Suls & T. A. Wills (Eds.), *Social comparison: contemporary theory and research* (pp. 3–21). Hillsdale, NJ: L. Erlbaum Associates.
- Wood, J. V., Taylor, S. E., & Lichtman, R. R. (1985). Social comparison in adjustment to breast cancer. *Journal of Personality and Social Psychology, 49*, 1169–1183.
- Wood, J. V., & Van der Zee, K. (1997). Social comparisons among cancer patients: Under what conditions are comparisons upward and downward? In B. Buunk & F. X. Gibbons (Eds.), *Health, coping, and well-being: Perspectives from social comparison theory* (pp. 299–328). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Wood, J.V. & Wilson, A.E. (2003). How important is social comparison. In M. R. Leary & J. P. Tangney (Eds.), *Handbook of self and identity* (pp. 344-366). New York: Guilford Press.

EK-1. Ön çalışmada yargıçlar kuruluna sunulmak üzere derlenen sıfat havuzu

Acemi	Baskıcı	Dedikoducu	Fantastik
Aciz	Baskın	Değerli	Farklı
Açgözlü	Başarılı	Değersiz	Faşist
Ağırbaşlı	Başarısız	Dejenere	Faziletli
Ahlakçı	Başat	Demode	Fedakâr
Ahlaklı	Bayağı	Deneyimli	Fesat
Ahlaksız	Becerikli	Deneyimsiz	Fırsatçı
Ahmak	Beceriksiz	Dengeli	Gamsız
Akılcı	Bencil	Dengesiz	Geçimsiz
Akıllı	Beyinsiz	Dertli	Gelenekçi
Akılsız	Bilgiç	Dertsiz	Geleneksel
Aklıselim	Bilgili	Destekleyici	Gerçekçi
Aksi	Bilgisiz	Dikkatli	Gericı
Aktif	Bilinçli	Dikkatsiz	Geveze
Alaycı	Bilinçsiz	Dinamik	Gevşek
Alçak	Bireyci	Dinç	Gıcık
Aldırmaz	Boşboğaz	Dirençli	Girişken
Alık	Bön	Disiplinli	Gizemli
Alıngan	Budala	Disiplinsiz	Görgülü
Anlayışlı	Bunalımlı	Doğal	Görgüsüz
Anlayışsız	Cahil	Dominant	Gösterişçi
Anormal	Canlı	Donuk	Gösterişli
Aptal	Cansız	Doyumsuz	Gösterişsiz
Arsız	Cazibeli	Durgun	Gözüpek
Arzulu	Cazip	Duyarlı	Gururlu
Asabi	Cesaretli	Duyarsız	Güçlü
Asalak	Cesaretsiz	Duygulu	Güçsüz
Asosyal	Cesur	Duygusuz	Güleryüzlü
Ateşli	Ciddi	Duygusal	Günahkâr
Atılgan	Coşkulu	Dürüst	Güvenilir
Atik	Çağdaş	Düşünceli	Güzel
Avare	Çalışkan	Düşüncesiz	Hafif
Aydın	Çapkın	Düzenli	Hareketli
Aykırı	Çaresiz	Düzensiz	Hareketsiz
Aylak	Çarpıcı	Edepli	Hastalıklı
Ayrıksı	Çekici	Edepsiz	Havalı
Azimli	Çekingen	Egoist	Hayalci
Bağımlı	Çenebaz	Elit	Hayalperest
Bağımsız	Çevik	Enayi	Hayâsız
Bağnaz	Çılgın	Endişeli	Hayırlı
Banal	Çıtkırdımdım	Endişesiz	Hayırsız
Barışçı	Çirkin	Erdemli	Haylaz
Barışçıl	Çocuksu	Etkileyici	Haysiyetli
Barışsever	Dağınık	Evcil	Hevesli
Basiretli	Dalgacı	Evhamlı	Heyecanlı
Basiretsiz	Dayanıkl	Faal	Heyecansız
Basit	Dayanıksız	Fanatık	Hırçın

Hırslı	İtibarlı	Klâs	Muhafazakâr
Hijyenik	İtici	Kof	Muhelif
Hisli	İtinalı	Kolaycı	Munis
Hissiz	İyi	Konformist	Mutlu
Hoş	İyimser	Konuksever	Mutsuz
Hoşgörölü	Kaba	Konuşkan	Muzip
Hoşgörüsüz	Kabahatli	Kopuk	Mücadeleci
Huylu	Kabız	Korkak	Mülayim
Huysuz	Kabiliyetli	Korkusuz	Müptela
Huzurlu	Kabiliyetsiz	Kötü	Müsamahakâr
Huzursuz	Kaderci	Kötümser	Müstakil
Hünerli	Kafadar	Kuralcı	Namert
Hüzünlü	Kafalı	Kuruntulu	Narin
İlımlı	Kalınkafalı	Kusursuz	Nazik
İçedönük	Kaliteli	Kuşkucu	Nazlı
İçten	Kalitesiz	Küfurbaz	Neşeli
İddialı	Kanaatkâr	Kültürlü	Neşesiz
İdeal	Kaprisli	Kültürsüz	Nitelikli
İdealist	Karakterli	Küstah	Niteliksiz
İğrenç	Karaktersiz	Lafebesi	Normal
İhmalci	Karamsar	Laubali	Olgun
İhmalkâr	Kararlı	Lider	Orijinal
İhtirashı	Kararsız	Lümpen	Otoriter
İhtiyatlı	Karışık	Macerasever	Oturaklı
İkiyüzlü	Karmaşık	Mağdur	Ödle
İktidarsız	Kasvetli	Mağrur	Öfkeli
İlerici	Katı	Maharetli	Ölçülü
İlginç	Kavgacı	Mahcup	Ölçüsüz
İlgisiz	Kaygılı	Makul	Önyargılı
İlkel	Kaygısız	Mantıklı	Öncü
İlkeli	Kayıtsız	Mantıksız	Önder
İlkesiz	Kederli	Marazlı	Özenli
İnançlı	Kedersiz	Marifetli	Özensiz
İnançsız	Keskin	Marjinal	Özentili
İnandırıcı	Keş	Masum	Özerk
İnatçı	Keyifli	Matrak	Özgün
İnce	Keyifsiz	Mazoşist	Özgür
İnsancıl	Kıl	Medeni	Özgürlükçü
İradeli	Kırıcı	Medeniyetsiz	Özverili
İradesiz	Kırılğan	Melankolik	Parlak
İstekli	Kırık	Memnun	Pasaklı
İsteksiz	Kibar	Meraklı	Pasif
İstikrarlı	Kibirli	Meraksız	Pervasız
İstikrarsız	Kilolu	Mert	Pısırick
İsyankâr	Kinci	Mesafeli	Pis
İşbirlikçi	Kirli	Mıymıntı	Pişkin
İşgüzar	Kişilikli	Misafirperver	Popüler
İştahlı	Kişiliksiz	Miskin	Problemlı
İştahsız	Kitap kurdu	Modern	Problemsiz
İtaatkâr	Kitapsever	Monoton	Rahat

Rahatsız	Sorumlu	Uçarı
Rekabetçi	Sorumsuz	Uçuk
Renkli	Sorunlu	Ukala
Renksiz	Sorunsuz	Umarsız
Romantik	Sosyal	Umursamaz
Ruhsuz	Sportif	Uslu
Sabırlı	Sportmen	Utangaç
Sabırsız	Statükocu	Utanmaz
Sade	Steril	Uyanık
Saf	Stresli	Uygar
Sağduyulu	Şahsiyetli	Uysal
Sağlam	Şahsiyetsiz	Uyumlu
Sağlıklı	Şanslı	Uyumsuz
Sağlıksız	Şanssız	Uyuşuk
Sakin	Şapşal	Uyuz
Salak	Şaşkın	Vurdumduymaz
Samimi	Şen	Yakışıklı
Samimiyetsiz	Şık	Yalancı
Sanatsever	Şımarık	Yaramaz
Sapkın	Şirin	Yaratıcı
Saplantılı	Şuurlu	Yardımsever
Savruk	Şuursuz	Yenilikçi
Saygıdeğer	Takıntılı	Yetenekli
Saygılı	Takıntısız	Yeteneksiz
Saygın	Taklitçi	Yüzsüz
Saygısız	Tedbirli	Zavallı
Sebatlı	Tedbirsiz	Zayıf
Seçkin	Tehlikeli	Zeki
Sefil	Tehlikesiz	
Sempatik	Tekdüze	
Serbest	Telaşlı	
Serinkanlı	Telaşsız	
Sersem	Tembel	
Serseri	Temiz	
Sert	Temkinli	
Serüvenci	Temkinsiz	
Sevecen	Terbiyeli	
Sevimli	Terbiyesiz	
Sevimsiz	Tertipli	
Sıcakkanlı	Teslimiyetçi	
Sıhhatli	Tiksindirici	
Sıkıcı	Titiz	
Sıkılğan	Toleranslı	
Sıkıntılı	Totaliter	
Sıradan	Toy	
Sinirli	Tutarlı	
Soğuk	Tutarsız	
Soğukkanlı	Tutkulu	
Sokulğan	Tutucu	
Somurtkan	Tutuk	

EK 2. Yargıçlar kurulunun değerlendirmesi sonucunda ön çalışmada kullanılmak üzere seçilen sıfatlar.

Aciz	Dikkatsiz	İlkel	Makul	Sinirli
Ahlakçı	Disiplinli	İlkeli	Mantıklı	Sorumlu
Ahmak	Disiplinsiz	İlkesiz	Mantıksız	Sorumsuz
Akıllı	Doyumsuz	İnatçı	Marjinal	Sosyal
Akılsız	Duyarlı	İradeli	Mazoşist	Steril
Akliselim	Duyarsız	İradesiz	Medeni	Stresli
Aktif	Düşünceli	İstikrarlı	Meraklı	Şaşkın
Aldırmaz	Düşüncesiz	İstikrarsız	Meraksız	Taklitçi
Aptal	Düzenli	İsyankâr	Mıymıntı	Tedbirli
Asabi	Düzensiz	İtici	Modern	Tedbirsiz
Asosyal	Egoist	İtinalı	Muhelif	Temiz
Aykırı	Enayi	İyi	Müptela	Temkinli
Bağımlı	Endişeli	İyimser	Nazik	Temkinsiz
Bağımsız	Endişesiz	Kaba	Olgun	Titiz
Banal	Etkileyici	Kadereci	Orijinal	Toy
Başarılı	Evhamlı	Kalınkafalı	Ölçülü	Tutucu
Başarısız	Gamsız	Karamsar	Ölçüsüz	Uçuk
Başat	Gerçekçi	Kararlı	Özenli	Ukala
Bayağı	Gıcık	Kararsız	Özensiz	Uygar
Bencil	Gizemli	Karışık	Özentili	Uyumlu
Bilinçli	Gösterişçi	Kaygılı	Özerk	Uyumsuz
Bilinçsiz	Gözüpek	Kaygısız	Özgür	Yaratıcı
Budala	Güçlü	Kayıtsız	Özgürlükçü	Zayıf
Bunalımlı	Güçsüz	Keş	Pasaklı	Zeki
Cahil	Havalı	Keyifli	Pis	Özgüvenli
Cazibeli	Hayalperest	Keyifsiz	Popüler	Enerjik
Cesaretli	Hevesli	Kırılğan	Problemlı	Dışadönük
Cesaretsiz	Heyecanlı	Kirli	Problemsiz	Durgun
Cesur	Heyecansız	Konuşkan	Rahat	Suskun
Çekici	Hijyenik	Korkak	Renkli	Yalnız
Çekingen	Huzurlu	Korkusuz	Romantik	Gergin
Çenebaz	Huzursuz	Kötü	Sağlıklı	Planlı
Çılgın	İçedönük	Kötümser	Sağlıksız	Plansız
Çıtkırıldım	İddialı	Kuralcı	Saplantılı	Dikbaşlı
Dağmık	İdealist	Kuruntulu	Seçkin	Asi
Dejenere	İğrenç	Kültürlü	Serbest	Mızımız
Dengeli	İhmalkâr	Kültürsüz	Sıkıcı	Entelektüel
Dengesiz	İhtiyatlı	Lider	Sıkılğan	Açıkfikirli
Dikkatli	İlginç	Macerasever	Sıkıntılı	Silik

ÖZGEÇMİŞ (İ. MERT TEKÖZEL)

EĞİTİM GEÇMİŞİ

Lisans

Psikoloji, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, İzmir, Türkiye, 1995

Yüksek Lisans

Sosyal Psikoloji, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, Türkiye, 2000.

UZMAN OLDUĞU BİLİM DALI

Sosyal Psikoloji

ÇALIŞMA ALANLARI

Sosyal karşılaştırma süreçleri, ergenlerin sağlık riski taşıyan davranışları, ekonomik psikoloji.

İDARİ/AKADEMİK GÖREVLERİ

Araştırma Görevlisi, Sosyal Bilimler Enstitüsü , Psikoloji Bilim Dalı ,1998 - 1999

Araştırma Görevlisi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Sosyal Psikoloji Ana Bilim Dalı ,1999 - Devam ediyor

DİĞER MESLEKİ FAALİYETLERİ

Başkan Yardımcılığı. Türk Psikologlar Derneği İzmir Şubesi. 1997 - 1998

Denetleme Kurulu Üyeliği. Türk Psikologlar Derneği İzmir Şubesi. 1998 - 1999

Psikoloji Kulübü Danışmanlığı, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü. 1998 - Devam ediyor

Yerel Bilgisayar Ağı Yöneticiliği. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İzmir. 1999 - 2001

Ekip Başkanlığı, Türk Psikologlar Derneği 1999 Marmara Depremi Mağdurlarına Psikolojik Destek Çalışması. Gölcük, 1999.

Kongre Düzenleme Kurulu Üyeliği, XI. Ulusal Psikoloji Kongresi. İzmir, Türkiye, Eylül - 2000.

Sokrates-Erasmus Programı Bölüm Koordinatörlüğü, 2003 - 2005

Kongre Danışma Kurulu Üyeliği. 11. Ulusal Psikoloji Öğrencileri Kongresi. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü. İzmir. 2005.

Kongre Danışma Kurulu Üyeliği. 1. Ulusal Psikoloji Lisansüstü Öğrencileri Kongresi. İzmir Ekonomi Üniversitesi Psikoloji Bölümü. İzmir. 2007.

ÜYESİ OLDUĞU BİLİMSEL / MESLEKİ KURULUŞLAR

Türk Psikologlar Derneği

YAYINLAR

Tezler

Lisans: Gruplar arası Karşılaştırmalar Çerçevesinde Ulusal Aidiyet Grubunun Konumlanması (1995).

Yüksek Lisans: Sosyal Karşılaştırma Süreçlerinde Benliğin Olumlu Değerlendirilmesi İhtiyacının İncelenmesi (2000).

Bilimsel Makaleler

SCI ve SSCI Kapsamındaki Dergilerde Yayınlanan Makaleler

Luszczynska, A., Gibbons, F.X., Piko, B.F., Teközel, M., (2004). Self-regulatory cognitions, social comparison, and perceived peers' behaviors as predictors of nutrition and physical activity: A comparison among adolescents in Hungary, Poland , Turkey and USA. *Psychology and Health*, 19(5), 577 - 593.

Piko, B.F., Luszczynska, A., Gibbons, F.X., Teközel, M. (2005). A culture - based study of personal and social influences of adolescent smoking. *European Journal of Public Health* 15 (4), 393 - 398.

PsycINFO Kapsamındaki Dergilerde Yayınlanan Makaleler

Amado, S., Teközel, M., Topsever, Y., Ranyard, R., Misser, F. D., & Bonini, N. (2007). Does “000,000” matter? Psychological effects of Turkish monetary reform. *Journal of Economic Psychology*, 28 (2), 154 - 169.

SCI ve SSCI Kapsamındaki dergilerde kaynak gösterilme

Başkaları tarafından 8 kez.

Basılan Uluslararası Bildiriler

Piko, B.F., Gibbons, F.X., Luszczynska, A., Teközel, M. (2002). Does culture matter? Cross-cultural comparison of smoking patterns among adolescents. In: Leal, I. , Botelho, T., Ribeiro, J.P. (eds.): Proceedings of the 16th Conference of the European Health Psychology Society. Instituto Superior de Psicologia Aplicada, Lisbon , Portugal . pp. 9-17

Teközel, M., Gibbons, F.X., Piko, B.F., Luszczynska, A. (2002). Adolescents’ risk perceptions across culture: A cross-cultural study. In: Leal, I. , Botelho, T., Ribeiro, J.P. (eds.): Proceedings of the 16th Conference of the European Health Psychology Society. Instituto Superior de Psicologia Aplicada, Lisbon , Portugal . pp. 35-45.

Uluslararası Toplantılarda Sunulan Bildiriler

Teközel, M. (2000). Social Identity, Social Comparison and Ethnic Identity: A social psychological approach to ethnicity experience. Society for Researches of Communities and Settlements Studies. “Ethnoses and Cultures on the Balkans Conference”. Trojan , Bulgaria. / Sözlü

Teközel, M. & Yılmaz, T. (2001). Risk göreceli mi? Ergenlerin sağlık riski taşıyan davranışlarında bilişsel ve davranışsal unsurlar. 2. Uluslararası Adolesan ve Sorunları Kongresi, Kapadokya, Türkiye. / Poster Bildiri

Teközel, M., Gibbons, F.X., Piko, B.F., Luszczynska, A. (2002). Adolescents’ risk perceptions across culture: A cross-cultural study. 16th Conference of the European Health Psychology Society. Lisbon , Portugal. / Sözlü

Lautrup, C., Gibbons, F.X., Lane, D.J., Piko, B.F., Teközel, M., Luszczynska, A., Gerrard, M. (2002): SES as a determinant of perceived health status: A cross-cultural study. European Health Psychology Society (EHPS), October 2-5, Lisbon, Portugal. / Poster Bildiri

Piko, B.F., Gibbons, F.X., Luszczynska, A., Teközel, M. (2002). Does culture matter? Cross-cultural comparison of smoking patterns among adolescents. 16th Conference of the European Health Psychology Society., Lisbon, Portugal. / Sözlü

Topsever, Y., Ranyard, R., Amado, S., Teközel, M. (2005). Does "000.000" matter? Psychological Effects of Turkish Monetary Reform. XIVth Conference of the European Society for Cognitive Psychology, Leiden, the Netherlands. / Poster Bildiri

Teközel, M., Amado, S. , Ranyard, R., Topsever, Y. , Del Missier, F. (2006). Adaptation to the New Currency: A Case of Turkish Monetary Reform. The Second Biennial Conference on Cognitive Science. St. Petersburg. Russia. / Sözlü

Ulusal Toplantılarda Sunulan Bildiriler

Teközel, M. & Bilgin, N. (1998). Sosyal Kimlik Perspektifi, Streotipler ve Sosyal Karşılaştırma. X. Ulusal Psikoloji Kongresi. Ankara, Türkiye. / Sözlü

Ertübe, C., Göregenli, M., Teközel, M., Meşe, G. (2001). İzmit ve Gölçük'te Deprem Etkilerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Çalışma. Deprem Psikolojik Etkileri Üzerine Ülkemizde Yapılan Çalışmalar Sempozyumu. Ankara, Türkiye. / Sözlü

Teközel, M. & Yılmaz-Irmak, T. (2002). Sigara İçmek Risklidir, Ya Alkol? Ergenlerin Kısa ve Uzun Vadeli Risk Algıları. XII. Ulusal Psikoloji Kongresi. Ankara, Türkiye. / Sözlü

Göregenli, M. & Teközel, M. (2004). Şiddet ve İşkencenin Meşrulaştırılması Süreciyle İlişkili Sosyal Psikolojik Boyutlar. XIII. Ulusal Psikoloji Kongresi. İstanbul, Türkiye. / Sözlü

Teközel, M. & İyilikci, O. (2006). "Orada olmayan deniz" Yanlış Bellek ve Kentsel Temsiller. Lisansüstü Öğrenci Toplantıları-I Muğla Üniversitesi, Psikoloji Bölümü. Muğla, Türkiye. / Sözlü

Teközel, M. (2006). Sosyal Karşılaştırma Süreçleri ve Benliğe İlişkin Değerlendirmeler. Lisansüstü Öğrenci Toplantıları-I Muğla Üniversitesi, Psikoloji Bölümü. Muğla, Türkiye. / Sözlü

Teközel, M. & Göregenli, M. (2006). Avrupa Birliği'ne ve Avrupalılar'a İlişkin Görüşlerin Negatif Sosyal Kimlik Yapıları ve Sistemi Meşrulaştırma Eğilimleri ile İlişkileri. 14. Ulusal Psikoloji Kongresi. Ankara. Türkiye. / Sözlü

Göregenli, M., Özgen, Y. E., Teközel, M., Karakuş, P., Ömürş, E. & Solak, N. (2006). İzmit'te Yer Kimliği ve Kente Bağlılık Araştırması. 14. Ulusal Psikoloji Kongresi. Ankara. Türkiye. / Poster Bildiri

Sonuçlandırılmış araştırma projeleri

Teközel, M., Zeytinoğlu, S., Tanrıver, C., Meşe, G., Sütçüoğlu, M.K., Koyuncu, N. (2002). Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Akademisyen ve Çalışan Memnuniyeti Araştırması. Ege Üniversitesi Üniversitem Programı Koordinatörlüğü. İzmir.

Teközel, M. & Bilgin, N. (2003). Ergenlerin Sağlık Riski Taşıyan Davranışlarının Kültürlerarası Yönelimle İncelenmesi. Ege Üniversitesi Araştırma Projesi. İzmir. 2001/EDB/002

Bilgin, N. & Teközel, M. (2003). Üniversite Dışı Kurum ve Kuruluşlara Göre Ege Üniversitesi Araştırması. Ege Üniversitesi Üniversitem Programı Koordinatörlüğü. İzmir.

Göregenli, M. & Teközel, M. (2006). Üniversite Öğrencileri ve Yetişkin Örneklemde AB'ye Giriş Konusundaki Tutumlar ve Değerlerin Araştırılması. Ege Üniversitesi Araştırma Projesi. İzmir. 2002/EDB/003

KAZANDIĞI ÖDÜLLER

Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığının Proje Yarışmasında Üçüncülük Onur Ödülü. - 2004

ÖZET

Sosyal karşılaştırma süreçleri üzerine son yıllarda yapılan çalışmalar iki temel gelişmeye işaret etmektedir: Birincisi sosyal karşılaştırma süreçleri ile ilişkili olguların anlaşılmasında ‘sosyal biliş’ modellerinin yaygın olarak kullanılmaya başlanması, ikincisi ise sosyal karşılaştırmaların gerçek veya aktüel karşılaştırma hedefleri kullanılmaksızın yapılabileceğini savunan ‘inşa edilmiş sosyal karşılaştırmalar’ kavramının ortaya atılması. Bundan on yıl önce Gibbons ve Gerrard (1997) ergenlerin ve genç yetişkinlerin risk davranışlarının anlaşılması konusunda bu iki eğilimi birleştiren bir model ortaya atmışlardır. Prototip / İsteklilik adı verilen bu modele göre risk davranışlarının çoğu planlı ya da mantıklı olmaktan ziyade tepkiseldir. Bu nedenle de risk davranışlarının anlaşılmasında niyetler ya da açık olarak ifade edilen tutumlar gibi çaba göstermeye dayalı veya merkezi bilişsel süreçlerdense imajlar, prototipler ya da heuristikler gibi çevresel bilişsel süreçler daha büyük bir rol oynar. Bu çerçevede ergenlerin risk davranışlarının en önemli bileşeni “risk prototipleri”dir. Bu prototiplere yönelik algılanan benzerlik ve olumluluk bu davranışları yapma konusundaki istekliliği doğrudan belirleyen bir etmendir. Öte yandan bu risk prototipleri, bireyler için sosyal karşılaştırma hedefleri olarak işlev gören bilişsel inşalardır. Bu hedefler bilişsel olarak üretilmiş olduklarından, bunlarla girişilen karşılaştırmalar da ‘inşa edilmiş sosyal karşılaştırmalar’ olgusu çerçevesinde incelenmelidir. P/İ modeline göre, risk davranışlarını anlamamanın en etkili yolu, bu prototiplerle benlik arasında yapılan sosyal karşılaştırmaların dinamiklerini analiz etmekten geçer.

Bu çalışma P/İ modelinin temel savlarını literatürde yaygın olarak yapılandırılan farklı olarak açık yerine örtük bilişsel ölçümler kullanmak yoluyla incelemeyi amaçlamıştır. İnsanların zihinlerindeki mevcut şemalarla bağlantılı materyalleri hatalı olarak tanıyabilecekleri bilgisinden hareketle, çalışmada katılımcıların sigara içen ve sigara içmeyen prototiplerine yönelik olumluluk düzeyleri hakkında bilgi edinmek üzere bir yanlış tanıma testi kullanılmıştır. Prototip olumluluğuna ilişkin bu örtük ölçüne ek olarak, katılımcıların sosyal karşılaştırma aktiviteleri yine örtük yolla ölçülmüştür. Örtük sosyal karşılaştırma aktivitesi kişilerin günlük yaşamlarında sözkonusu prototipleri ne sıklıkta imgeledikleri ölçümüne dayandırılmıştır. Sonuçlar sosyal karşılaştırma aktivitesinin belirleyici (moderator) etkisine işaret etmiştir. Sigara içmeyen ancak prototipleri günlük yaşamında daha çok imgeleyen gençlerin sigara içen prototipi daha negatif olmakla birlikte, sigara içmeyen prototipi daha pozitif değildir. Öte yandan, sigara içen gençlerin hem sigara içen hem de sigara içmeyen prototipi kontrol grubundan (prototip sunumu yapılmayan grup) anlamlı

şekilde farklılaşmamaktadır. Prototiplere yönelik algılanan benzerlik konusunda da benzer sonuçlar elde edilmiştir. Genel olarak bakıldığında, bu çalışma, risk davranışlarının anlaşılmasında, ‘risk almayan’ prototiplerinden ziyade ‘risk’ prototiplerinin önemini örtük ölçümler kullanarak göstermiştir. Bu sonuçlar, risk prototiplerinin risk davranışları üzerindeki etkisinin geçerliğini ve sağlamlığını göstermektedir.

ABSTRACT

Recent research on social comparison processes can be characterized with two main trends: First the use of social cognition models on social comparison related phenomena. Second the conceptualization of constructive social comparison, namely making comparison without using actual comparison targets. A decade ago, Gibbons and Gerrard (1997) combined these two points in a model which has been dedicated to understand the risky behaviors of adolescents and young adults. So called Prototype / Willingness Model posits that most of the risk behaviors are reactional in nature rather than reasoned or planned. Therefore in an effort to understanding the nature of risk behaviors, peripheral cognitive elements like images, prototypes or heuristics play greater role than central or effortful thinking based ones such as explicit attitudes, intentions etc. In this respect, the most important aspect of adolescent's risk behavior is "risk prototypes". Perceived favorability and similarity of the prototypes are directly related to willingness to do these behaviors. On the other hand, risk prototypes are cognitive constructions that serve as social comparison targets. Because these targets are cognitive creations, the comparison process is related with constructive social comparison phenomena. According to P/W Model, the most influential way of understanding risk behaviors must involve analyzing the dynamics of those self-prototype comparisons.

This study investigated the main claims of the P/W Model using implicit cognitive measures instead of using explicit ones as most common utilized the literature. Departing from the fact that people may falsely recognize schemata relevant material, a false recognition test was used to learn about participants' favorability of the smoker and non-smoker prototypes. In addition to this implicit favorability measure, participants were measured implicitly on their daily social comparison activities, namely they indicated how frequently they imagine the prototypes in their daily lives. Results showed that under the moderator effect of social comparison, non-smokers who reported more imagination for the prototypes, perceived the smoker prototype more negatively while the non-smoker prototype not more positively. On the other hand, smoker's perceptions of the smoker and non-smoker prototypes were not significantly different from the control (no prototype evoked) group. Analyses of the prototype similarity resulted in a similar vein. Overall, findings of the present study, using implicit measures, indicated the importance of risk prototypes rather than non-risk prototypes. These results denoted the validity and the robustness of the effects of risk prototypes on risk behaviors.

